

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

4(52)
2014

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор	Василь НІМЧУК
Заступник головного редактора	Павло ГРИЦЕНКО
Відповідальний секретар	Олександр ЗАДОРЖНИЙ
	Петро БІЛОУСЕНКО
	Катерина ГОРОДЕНСЬКА
	Василь ГРЕЩУК
	Андрій ДАНИЛЕНКО
	Анатолій ЗАГНІТКО
	Володимир КАЛАШНИК
	Євгенія КАРПЛІОВСЬКА
	Ніна КЛИМЕНКО
	Василь ЛУЧИК
	Віктор МОЙСІЄНКО
	Світлана СОКОЛОВА
	Микола СТЕПАНЕНКО
	Орест ТКАЧЕНКО
	Павло ЧУЧКА
	Микола ШТЕЦЬ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут Української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4
Електронна пошта: ukrmov@gmail.com
Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендовано до друку вченою радою

Інституту Української мови НАН України, протокол № 9 від 09.12.2014 р.

Редагування
Марії Сулими

Комп'ютерне верстання
Наталії Яременко

Підписано до друку 04.12.14. Формат 70 × 108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Newton C. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,15. Обл.-вид. арк. 15,66. Тираж 335 прим. Зам. 4073.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом «Академперіодика» НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

УДК 811.161.2 Шевченко Т.

Лариса Масенко

м. Київ

КОНЦЕПТ ДОЛЯ В ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА У ЗІСТАВЛЕННІ З ПОЛЬСЬКИМ *LOS* І РОСІЙСЬКИМ *СУДЬБА*

Концепт доля в поезії Шевченка розглянуто у двох аспектах — як у його зв'язках з національною фольклорною традицією, так і в аспекті індивідуально-авторської інтерпретації, яку визначає ключовий образ народного співця, пророка. До зіставного аналізу залучені також семантичні характеристики концептів los, dola й судьба в польській та російській мовно-культурних традиціях.

Ключові слова: концепт, „доля”, „los”, „dola”, „судьба”, фатум, фортуна, поезія Т. Шевченка.

Анна Вежбицька у праці «Język i narod. Polski „los” i rosyjska „sud’ba”» [11] дослідила специфіку значень слів, що окреслюють долю людини, в російській, польській, німецькій мовах, а також у французькій, італійській і англійській.

Одним з результатів дослідження стало виявлення глибокої розбіжності між російським поняттям *судьба* і польським поняттям *los*. У підґрунті цього, на думку А. Вежбицької, лежать відмінності у життєвій філософії двох народів, в історії культур і, зрештою, в національному характері.

Судьба в російській культурі, зазначає А. Вежбицька, трактується як сила, незалежна від людської волі. Згідно з народною концепцією, *судьбу* людини визначає залежність від зовнішніх сил. В російському понятті *судьби*, етимологічно пов'язаного з лексемами *судити*, *суд*, закладено значення покірного підпорядкування тому, що визначено згори. Витоки такої народної філософії А. Вежбицька

© Л.Т. МАСЕНКО, 2014

вбачає в історії, релігії й культурі Росії, в деспотизмі правителів і абсолютному підпорядкуванні всіх інших, у властивій росіянам погодженості з терпінням, заснованій на православному ідеалові упокорення і східному фаталізмові.

На протизвагу філософії пасивного й покiрного підпорядкування зовнішній силі, що стоїть над людиною і контролює її, у підґрунті польського поняття *los* А. Вежбицька вбачає іншу життєву настанову. *Los* в польській мові пов'язаний з образом великої лотереї, де люди витягають різні *losy*. *Los* людини ніким не контролюється, він може бути злим чи добрим, однак він непередбачуваний, в житті його можна хіба що щасливо виграти. Звідси походять вирази *ironija losu*, *kaprys losu*, *uśmiech losu*. В семантиці *losu* відсутні будь-які ознаки підпорядкування, примирення, прийняття, навпаки, вона містить віру в невичерпні можливості, які несе лотерея життя. Польська фразеологія *losu* свідчить, що людина може сама формувати своє життя, або викликаючи *los*, або ж активно співпрацюючи з ним [1: 243].

Таким чином, фразеологія *losu* відображає етос вельми активний. На думку А. Вежбицької, це пояснюється прозахідною орієнтацією польської культури (уявленнями про свободу, активну життєву позицію), її католицизмом з акцентом на вольній волі людини, а також національною історією, багатою і на поразки, і на успіхи, великі програші й великі виграші.

Польське поняття *los*, підсумовує дослідниця, ближче до римського поняття *fortuna*, ніж римського *fatum*, тоді як російське *судьба*, навпаки, ближче до поняття *fatum*, ніж *fortuna*.

З цією концепцією А. Вежбицької полемізує Єжи Бартмінський у статті “Polska *dola*, gosujska *sud'ba*”? зауваживши, що дослідниця не залучила до аналізу інший концепт польської культури — *dolu*. Є. Бартмінський зазначає, що поняття *doli* функціонує не тільки у говірках, а й у загальнонародній польській мові, де воно виступає внутрішньомовним відповідником *losu*, семантично протиставним щодо нього так само, як, згідно з А. Вежбицькою, протиставлено польський *los* до російської *судьби*.

Провівши когнітивне дослідження мовного образу *doli* на польському ґрунті, Є. Бартмінський доходить таких висновків: „Польське поняття *losu*, блискуче описане А. Вежбицькою у протиставленні до російського поняття *судьби*, сконструйоване з погляду людини, яка вірить у можливість і шанс впливу на перебіг свого життя, є вільною від зневіруючої впевненості в його зовнішній визначеності, є відважною і активною. Натомість поняття *dolia* сформоване з погляду людини, яка розуміє великі обмеження свого становища і погоджується з нав'язаною їй іззовні життєвою ситуацією, змінити яку вона не може” [1: 250].

Як підкреслює Є. Бартмінський, обидва поняття добре відомі польській мові, обидва міцно закорінені в польській традиції, історії й культурі. Прототиповим репрезентантом концепту *los* був польський шлях-

тич, але з часом ним став також повстанець, улан, легіонер, дисидент, інтелігент — ті, для кого людським ідеалом є „сміливець, шаленець, зухвалий ризикант”, ідеал, що знайшов уособлення в польському повстанському етосі. Для концепту *доля* прототиповим історичним репрезентантом був польський селянин, але з часом ним стала загалом людина з народу, плебей, в сучасній польській мові так званий *szary człowiek*, *prosty człowiek* [1: 250].

„Живе побутовання в польській мові концепції *doli*, — підсумовує дослідник, — дозволяє інакше дивитися на так ефектно висловлений А. Вежбицькою польсько-російський контраст. Протиставним *судьбі* є напевно польський *los*, але не польська *dola*. Тому чинники, що створюють цей контраст, радше треба шукати в суспільних умовах, ніж у міфічному національному характері” [1: 251].

У зв'язку з наведеною дискусією цікаво простежити смислове наповнення концепту *доля* в поезії Т. Шевченка, що, з одного боку, продовжує народну традицію, а, з іншого, набуло глибини й оригінальності індивідуально-авторської інтерпретації.

Концепт *доля* належить до центральних у Шевченковій поезії. Згідно з „Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка”, слово *доля* зустрічається в українських текстах поета 192 рази (у варіантах творів — 76), у російськомовних — 10 (у варіантах — 1). Крім того, 14 разів трапляється похідне *доленька* (у варіантах — 3), відповідно по 20 і 14 — *недоля* [7: 163].

Не випадково саме це слово обрав Валерій Шевчук для назви упорядкованого ним великого ілюстрованого видання життєпису поета: „Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах” (К.: Дніпро, 1993).

Ключову роль лексеми *доля* у Шевченка підтверджує розгалуженість лексико-семантичного поля, в яке воно входить у його поетичних текстах, чисельність епітетів, з якими її поєднано (вони налічують понад 10 одиниць) [9: 226]), частотність вживання антонімічної лексеми *недоля*, парних утворень *щастя-доля*, *воля-доля* тощо.

Як і інші ключові поняття мовної картини Шевченкового світу, художньо-смислове наповнення концепту *доля* в творчості поета вже було предметом філологічних студій. З останніх слід назвати ґрунтовне літературознавче дослідження Євгена Нахліка, присвячене аналізу Шевченкового трактування *долі* в порівнянні з традицією вживання понять *los* і *судьба* в польській і російській поезії доби романтизму [6].

Водночас глибина Шевченкового слова невичерпна, про що писав свого часу й Степан Смаль-Стоцький у своїх „Інтерпретаціях” творчості українського генія: „...Уміти читати — таки велика штука. Ще більша — вміти читати поезію Шевченка, де кожне слово повне поетичної символіки, багатозначне й не даремно сказане” [10: 3].

Як уже було зазначено в шевченкознавстві, образ *долі* належить до тих, що тісно пов'язують поетику „Кобзаря” із символічно-образною системою національного фольклору.

У народному світогляді міфологема *доля* виражає найважливішу буттєву категорію, що уособлює життєве призначення людини, реалізоване або як щастя, благополуччя, везіння або, навпаки, невезіння, нещасливість, безталання [4: 113].

В українській народній традиції *доля* постає переважно в міфологічному жіночому образі, який змінюється залежно від того, кому належить. У трактуванні *долі* в народних переказах, безперечно, присутній мотив фатуму, приреченості, хоча назагал він складніший.

Згідно з фаталістичними уявленнями про *долю*, її визначає акт народження. *Долею* наділяє людину мати, від матері залежить дати чи не дати своїм дітям щасливу *долю* [5: 344]. Таке трактування *долі*, поширене в народнопоетичній творчості, знаходимо і в Т. Шевченка, зокрема, в поемі „Катерина”:

Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати

[1: 33]¹

Вплив народних переказів про *долю* знаходить цікаве відображення у вступі до поеми «Невольник». Тут відтворено народні повір'я про позитивну, активну *долю*, яка невтомно, не покладаючи рук, працює на людину, збирає для неї колоски, що лишаються на полі після жнив, часом навіть краде їх з чужого поля, постійно примножуючи статки опікуваної нею людини [2: 191–192]:

(Доля) Як реп'ях той учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті,
Такая-то *доля* тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде

[1: 208].

Водночас в народних уявленнях міфологема *доля* мала неоднозначну, амбівалентну семантику. Її трактування не обмежувалось фаталістичним розумінням *долі* як раз і назавжди даного згори призначення, на що сама людина не могла вплинути. В разі відсутності *долі*, що в народних оповідях найчастіше виявлялась в образі пасивної, ледачої *долі*,

¹ Тут і далі твори Т. Шевченка цитуємо за: Ш е в ч е н к о Т. Повне зібрання творів у 12 т. / Шевченко. — К.: Наук. думка, 1989 — 1991, зазначаючи у квадратних дужках том і сторінку.

людина має знайти її і покарати, примусивши працювати на себе. Активну позицію людини щодо своєї *долі* відображають і такі народні приказки, як: „Всяк свого щастя коваль” або „Як будеш чекати долі, то не будеш мати і льолі” [8: 177].

Дослідник українських народних пісень і переказів про *Долю* Петро Іванов зазначав: „Це визнання за своєю волею важливого значення у справі облаштування особистого щастя показує нам, між іншим, одну глибоку рису в характері малороса, а саме те, що ідея фаталізму не заглушила у народу ідею особистої відповідальності, яка витікає з усвідомлення малоросом значення в практичному житті тієї вільної волі, яка характеризується словами: я хочу... Таким чином, у народних піснях накреслюється ідея Долі особистої, яка діє самостійно, яку доводиться шукати або заслужувати” [5: 361].

Закоріненість багатьох мотивів і образів „Кобзаря” в символічно-образній системі українського фольклору виявляється і в мотиві *пошуку долі* — одному з провідних у Шевченка, наприклад в ранній поезії „Думка”:

Шука козак свою *долю*,
А долі немає

[1: 15]

або в поемі «Гайдамаки»:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля —
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі

[1: 61].

Тема *пошуку долі*, що продовжує фольклорний мотив, набуває у Шевченка важливого додаткового смислу, реалізованого в парадигмі *свій / чужий: свою долю* можна знайти лише на батьківщині, *пошук долі* в чужих краях завжди завершується невдачею. В такій інтерпретації зазначена тема проходить через усю творчість поета, починаючи від ранньої поезії «Думка»:

Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув

[1: 18].

Особливо виразно ідею неможливості віднайдення власної *долі* на чужині акцентовано в поезії „Меж скалами, неначе злодій...”. Видимий успіх героя у пошуках щастя за межами батьківщини, де він набуває матеріальних статків, багатства, не приносить йому талану, почуття вдалої реалізації свого життя:

Нудно йому
На чужому полі!
Всього надбав, роботяга,
Та не придбав *долі*!
Талану того святого...
Світ Божий не милий.

Нудно йому на чужині,
І добро остило!

[1: 106].

І вже підсумкове афористичне формулювання цей наскрізний мотив Шевченкової поезії знаходить у творі „І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...”:

У чужому краю
Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля

[1: 250].

Тему різної життєвої позиції — активної і пасивної — у розв’язанні трагічної ситуації приреченості на нещасливу долю, свою і своєї дитини, Шевченко втілює у двох жіночих образах — Катерини з однойменної поеми і Насті з поеми „Наймичка”. Якщо Катерина не витримує жорстоких випробувань і кінчає життя самогубством, прирікаючи на нещасливу сирітську долю свого сина, то Настя обирає інший шлях — підкидає дитину бездітній родині і йде до неї працювати наймичкою. Таким чином, Настя, хоча й не може змінити власну нещасливу долю і карається все життя в чужій хаті, долає первинну приреченість своєї дитини на недобрый фатум. Жертвним служінням синові наймичка знімає з себе материнську провину за його позашлюбне народження, виконавши дану дитині на початку поеми обітницю:

...молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе

[1: 234].

Тут також бачимо перегук з трактуванням мотиву *доли*, що її дає Бог, характерним для українських народних пісень. Таке ж розуміння *доли* властиве польським народним пісням, зафіксованим на території Східної Польщі, що Є. Бартмінський пов’язує з функціонуванням цього мотиву в українських піснях. Як зазначає дослідник стосовно цього народнопісенного концепту, „наскільки безособова *доля* є невблаганною, настільки на *долю*, що перебуває в компетенції Бога, можна впливати, звертаючись з проханням до Нього” [1: 247].

Водночас уже в ліричному відступі поеми „Катерина” з’являється індивідуально-авторське трактування *доли*. Це трактування стосується особистої долі поета. На відміну від народного розуміння міфологеми, в якому щаслива *доля* завжди асоціюється з багатством, заможністю [3: 160], Шевченко протиставляє *долі* як багатству *долю* як волю:

Єсть люде не світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають —
Ні долі, ні волі!

...

А я візьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу *неволю*
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

[1: 36].

Той же мотив нехтування *недолею* звучить у поезії „Перебендя”. Перебендя — це творча особистість, яка володіє вищим даром — Божим словом: „бо то Боже слово, То серце по волі з Богом розмовля”. Тому безпритульність, *недоля* не мають над ним влади:

Нема йому в світі хати,
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже!..

[1: 45].

Загалом, як це властиво поетичному стилю Шевченка, вживаючи в одних контекстах співзвучні лексеми, в даному разі *доля / воля* й *недоля / неволя*, поет використовує так звану паронімічну атракцію, тобто насичує співзвучні слова додатковими смисловими нюансами, внаслідок чого ключові слова в його поезії набувають надзвичайної художньої ємкості. Це можна проілюструвати на прикладі одного вірша:

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на *вольній волі*,
На козацькій *долі*.
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола

[1: 198].

Лише вільна особистість, говорить Шевченко, здатна реалізувати свою долю, виконати своє життєве призначення. Слід підкреслити, що поет не тільки насичує додатковим смисловим зв'язком співзвучні слова *доля* й *воля*, а й обіграє багатозначність слова *воля*. Образ *вольної волі* ґрунтується на поєднанні в ньому двох значень лексеми *воля* — „свобода” і „бажання, хотіння”. Таким чином, ідеться про вільний вибір свободи, про осягнення свободи шляхом вияву своєї волі, свого хотіння.

В цій поезії знову повторюється ідея нехтування матеріальними благами, необов'язковості матеріального успіху як мети свого життєвого призначення. Воля, свобода усвідомлюється як найвища цінність.

Цей мотив розвинуто в поезії „Минають дні, минають ночі”. Але, написана на засланні, в неволі, поезія набуває трагічного звучання, спричиненого настроєм безвиході й зневіри. На перший план тут виходить мотив *відсутності долі, знедоленості*, пов'язаної із втратою свободи, вимушеною бездіяльністю, пасивністю, нестерпною для активної волелюбної натури. Пасивність, бездіяльність, втрату можливості розпоряджатися власним життям, що трактується у вірші як *відсутність долі, як знедоленість, спричинена зневоленістю*, Шевченко вважає найгіршим, що може спіткати людину. В цьому плані *невизначеність долі* протиставляється добрій долі як найбільше зло, що перевищує навіть лиху долю:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі.
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

[1: 265].

Проте остаточного завершального характеру тема *долі* набула у вірші „Доля”, що входить до триптиху „Доля”, „Муза” і „Слава”, написаному після звільнення. Триптих є своєрідним життєвим підсумком, осмисленням творчого шляху поета.

Вірш „Доля” написано у формі діалогу, який поет веде зі своєю *долею* як міфічною істотою в образі жінки, причому стосунки наратора з нею, сконденсовано викладені в поезії, зазнають суттєвої трансформації. Якщо на початку життєвого шляху поета *доля* веде і навчає його: „Ти взяла Мене, маленького, за руку І в школу хлопця одвела До п'яного дядя в науку”, то уже надалі наратор виходить з-під повної підпорядкованості *долі* і навіть висловлює їй докір за неправильну науку: „А ти збрехала”. Новий етап у стосунках поета з *долею* виразно маніфестує заміна займенника *ти* у звертанні до неї на солідарне *ми*, що означає трансформацію первинних відносин підпорядкованості, залежності поета від його *долі* у стосунки рівноправності, в яких обидві сторони — і поет, і його *двійник-доля* — однаково відповідальні за обраний шлях служіння правді: „Ми не лукавили з тобою, Ми просто йшли; у нас нема Зерна неправди за собою”. У фінальній частині твору ініціатива вже повністю переходить до поета: він сам керує своєю *долею*, спрямовуючи її на визначений праведний шлях, в кінці якого на нього чекає слава: „Ходімо ж, *доленько моя!* Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо дальше, дальше слава, А слава — заповідь моя” [II:232].

Таким чином, міфологема *доля*, закорінена в національній фольклорній традиції, втілена в поезії Шевченка і відповідно до народних уявлень, і у формі авторської художньої інтерпретації. Згідно з народною традицією *доля*, особливо в ранніх поезіях Шевченка, постає як фатум, на який людина не може вплинути. З народними віруваннями пов'язує творчість поета й провідний мотив *пошуку долі*, в якому втілено ідею складніших відносин особистості з двійником-долею. Завдяки активній життєвій позиції, прояву власної волі людина здатна віднайти свою долю, отже, здолати фатум, приреченість на безталання.

Але уже в ранній поезії „Перебендя” з'являється індивідуально-авторська інтерпретація мотиву *долі*, пов'язана з ключовим образом народного співця, кобзаря. Наділена особливим творчим даром, здатністю чути голос небес і втілювати почуте в слова, доносячи Боже слово до загалу, творча особистість непідвладна земній людській *долі* чи *недолі*, вона вища за неї.

У пізніх поезіях Шевченко осмислює власну *долю*, власне призначення саме в такому ключі — як пророка, медіатора між Богом і людьми, який сам веде свою *долю* по шляху до безсмертя.

1. *Bartmiński J.* Językowe podstawy obrazu świata. Wyd. trzecie. — Lublin, 2009.
2. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.
3. *Войтович В.* Українська міфологія. — К., 2005.
4. *Журавлев А. Ф.* Доля // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. — Т. 2. — М., 1999. — С. 113–114.
5. *Иванов П. В.* Народные рассказы о Доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991.
6. *Нахлік Є.* Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. — Львів, 2003.
7. *Нахлік Є.* Доля // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. — К., 2008. — С. 162–184.
8. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упор. М. М. Пазяк. — К., 1994.
9. *Русанівський В. М.* У слові — вічність. — К., 2002.
10. *Смаль-Стоцький С. Т.* Шевченко. Інтерпретації. — Черкаси, 2003.
11. *Wierzbicka A.* Język i naród: polski „los” i rosyjska „sud’ba” // “Teksty Drugie”. — 1991. — Nr. 3. — S. 5–20.

Статтю отримано 28.10.2014

Larysa Masenko

Київ

THE CONCEPT OF DOLYA IN THE POEMS BY T. SHEVCHENKO IN COMPARISON TO POLISH LOS AND RUSSIAN SUDBA

The concept of DOLYA in the poems by Shevchenko is studied in two aspects — in its relation to national folk tradition and in the aspect of the personal author's interpretation, which is determined by the key image of the national bard, prophet. The author implements comparative analysis of the semantic features of the concepts of LOS, DOLYA and SUDBA in Polish and Russian lingual and cultural traditions.

Key words: concept, fate, LOS, DOLYA, SUDBA, destiny, fortune, poems by T. Shevchenko.

УДК 811.161.2+81'01

Василь Німчук

м. Київ

**ЧЕТЬЯ 1489 РОКУ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНІСТИКИ**

Четья-Мінея 1489 р. — найдавніший збережений і точно датований переклад конфесійних текстів українською мовою, тому вона унікальна в історії української культури. У статті висловлено нові думки про обставини створення цієї книги, про перекладача, докладно вивчено особливості зафіксованої в ній мови. Автор прагнув довести, що перекладач Четьї-Мінеї 1489 р. був вихідцем із теренів, де нині поширені західнополіські говори північного наріччя української мови.

Ключові слова: українська мова, північноукраїнське наріччя, переклад, історія мови, церковнослов'янська мова.

Попри всі катастрофи та лихоліття стародавній Київ залишався видатним центром української духовності протягом усієї нашої історії. Після навали хана Батия і небувалого погрому вітчизняної культури 1240 р. цей східноєвропейський Рим повільно відроджувався як релігійний, книжний і мистецький центр. Та до нашого часу дійшло небагато писемних пам'яток XIV–XV ст., створених у Києві. Із них найвідоміші Київський Псалтир 1397 р. з його чудовими мініатюрами та ініціалами і, мабуть, Четья-Мінея 1489 р.

Четья-Мінея 1489 р. посідає особливе місце в історії вітчизняної культури, адже вона — один із найдавніших перекладених українською мовою конфесійних текстів, що зберігся до наших днів. До того ж пам'ятка досить велика за обсягом (750 арк.) і містить величезний історикомовний матеріал. У рецензії на «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» ми свого часу зазначили, що незалучення до його джерел Четьї 1489 р. збіднило реєстр

© В.В. НІМЧУК, 2014

цієї капітальної праці. Нам видається, що словниковий матеріал Четьї 1489 р. кількісно переважає лексику, зафіксовану в усіх знайдених грамотах XIV–XV ст., написаних староукраїнською мовою. Львівські історики-лексикографи прагнуть надолужити пропущене, і до джерел «Словника староукраїнської мови XVI — першої половини XVII ст.» узяли й Четью 1489 р. Працюючи в кінці 70-х років минулого століття над староукраїнською глосграфією, ми добре ознайомилися з цією пам'яткою й зайвий раз переконалися, що Четью 1489 р. конче потрібно зробити доступною для широких кіл дослідників історії української мови, і запропонували її видати.

Від часу відкриття пам'ятки не припиняються дискусії навколо відображеної в ній мови. Одні лінгвісти Четью 1489 р. зараховують до пам'яток білоруської мови, інші — до українських. Серед дослідників Четьї 1489 р. найвиразніше білоруськість пам'ятки відстоював М. Карпинський [44], українськість — М. Перетц [68]. Із найновіших досліджень Четьї українських лінгвістів відзначимо праці Г. Воронич [зокрема 17а], К. Симонової [78а], Д. Гринчишина [20].

Досить докладні відомості про місце й час створення пам'ятки, а також про творця (одного з творців?) манускрипту, містить повідомлення на його аркуші 286 зв.: Списана бы(ст) книга сиа. нарицаемаа четья. въ градѣ оу каман'ци. при великомѣ королѣ ан'дрѣи. В лѣт. ҃҃҃҃. ꙗ. ҃. ҃. ҃. ин'дикта. въ. ҃. а тогды держалѣ. ѿ корола. каменецъ. пань третина. кѣх'мистръ. А пса(л). сѣю к'нигоу. нѣхто є(с). берез'ка з нова горо(д)ка с лито(в)ско(г). поповичъ. попа литовоц'ко(г) снѣ. семионовъ. долѣб'нича. И(ж) в нитрополии. а пса(л) єсми ѿ почат'ка книги са(м). ѿ до(ш)ки до половины. ѿ стго семишна. до соро(к) стѣхъ. У кінці аркуша 287 Березка підкреслив: Списана бы(ст) книга сиа. повелѣнием. раба бжїа. Оѣв(д)ра.

Отже, писав (чи списав) пам'ятку «нѣхто...берез'ка». *Березка*, напевне, — його неуспадковане прізвисько, бо він скромно за себе каже *нѣхто*, тобто «хтось» («не відомий широко», «один чоловік, юнак»). Перед прізвиськом Березка, мабуть, скорочено написав своє хресне ім'я *є(с)[ифъ]* «Йосип». Пор. в іншому місці Четьї: да оузрю лице брата своего меньшого глѣба. тако же *єсифъ* венямина (с. 238 зв.¹; у житії йдеться про біблійних братів Йосифа та Венямина, синів Якова — Буття XLIII). Читання «пса(л)... нѣхто *є(ст)* березка», яке приймають усі без винятку дотеперішні дослідники Четьї, не вкладається в рамки української граматики (правда, можна припустити, що Березка так занотував замість *псал є(ст)*, що мало ймовірно.

Березка сказав, що він *поповичъ*, й уточнив: попа *литовоц'ко(г) снѣ*. семионовъ долѣб'нича. и(ж) в нитрополии (с. 286 зв.). Де розташоване поселення (містечко), від назви якого утворено прикметник *литовоц'кий*, не вдалося точно встановити. Такий ад'єктив може бути утворе-

¹ Тут і далі в цитатах із Четьї 1489 р. у дужках зазначаємо номер сторінки пам'ятки.

ний від ойконіма *Литовка*, що походить від апелятива *литовка* < **litъvьka*, від *литъва* „литовці”. Аналогічну структуру мають прикметники української мови, утворені за допомогою суфікса *-ьск-* від іменників, які мають основу із суфіксом *-ьк-*, пор. *парубок* — *парубоцький*, *дівка* < **děvьka* — *дівоцький* “дівочий” [86 II: 297], *жінка* < **žepьka* — *жіноцький* “жіночий” [86 II: 536]. Поселення з назвою *Литовка* є в Україні — в Городоцькому районі Львівської області [99: 263], засвідчене в XVIII ст. в польській формі *Litewka* [38: 175], і з найменуванням *Літоўка* в Білорусі — в Ляховецькому районі Брестської області та Новогрудському районі Гродненської області. Топоніми з елементом — *Litewka* існують у Польщі: *Bogusze-Litewka* в гміні Гродзіск Сем’ятицького повіту, *Kulesze-Litewka*, в гміні *Kulesze Kościelne* Високомазовського повіту Підляського воєводства. В одній із цих Литовок, на Підляшші, очевидно, священникував батько Березки. Пор. ще в кінці поеми А. Міцкевича «Гражина»: *I dotąd pole bitwy zwać polem Litewki* [124a: 46; місцевість біля Новогрудка]. Звертаємо увагу на те, що в другій половині XVII — поч. XVIII ст. власником Четьї був «презвите(р) воинский іва(н) сакови(ч)», який у 1686 р. купив її «w(т) wца ваши(ц)кого євфимия» [19: 144]. *Воиць* — нині село *Вохуць* Люблинського воєводства в Польщі. Незрозуміло, чи отець Євфимій названий за прізвищем (прізвиськом) чи за місцем служіння. Пор. нинішні прізвища *Waszycki*, *Waszyczak* у Польщі та *Вашицький* в Україні.

До Києва книжка надійшла 1880 р. від Я.П. Андрієвського, колишнього інспектора Більської вчительської семінарії [Там само: 145]. Імовірно, Четья 1489 р. від часу написання до XIX ст. зберігалася на Підляшші.

Напевне, в записі Березки сполучник *иж* приєднує означальне речення, яке стосується Березчиного батька, отже він — син попа, що в митрополії, цебто в Києві. Малоімовірно, щоб тут ішлося про Новогрудок, в якому перебували намісники Київського митрополита (див. ще с. 18). До речі, початковий *n* замість *m* в основі *митропол-* — індивідуальна риса мовлення Березки. У житії св. Миколи він написав: *стго николаы как избавиль ...василья w(т) срацинъ ...wсподинъ на(ш) нитрополитъ* (с. 97 зв. — 98), [светого Николы] нине вса є(г)[о] *нитрополїа* ... ч(с)тного запахоу полна єсть (100 зв.).

Саме в Києві, в Лаврі, напевне, зроблено переклад із церковнослов’янської мови текст Четьї 1489 р. в час правління останнього київського удільного князя (1455–1470) Семена Олельковича, який 1470 р. відбудував ізруйновану ще 1240 р. Успенську церкву Києво-Печерського монастиря [104: 88–89; 65: 140].

У цю добу в Києві виникла юдаїстська реформаторська течія, очолена вченим євреєм Схарією, яка відкидала Талмуд і закликала повертатися до Старого Заповіту. Вона вплинула й на деяких християнських книжників, серед яких з’явилася так звана ересь «зжидовілих» (рос. «жидовствующих»), представники котрої відкидали основні християн-

ські догмати і звичаї, твердили, що необхідно триматися закону Мойсея. Під впливом цієї течії з'явилися переклади книг Старого Заповіту з давньоєврейської українською живою мовою [17: 2–3]. Мабуть, не без впливу діячів цієї ересі думка про переклади церковнослов'янських текстів зрозумілішою мовою полонила і декого з православних християн у митрополії.

Брат київського князя Семена Олельковича — Михайло Олелькович 1471 р. приїхав до Новгородка Литовського (нині Новогрудок — районний центр у Гродненській області Білорусі), а разом із ним — і Схарія [Там само] (згодом ця ересь поширилася з Великого князівства Литовського в Новгороді Великому та Москві [50: 129–131, 190–193]).

У XV ст. Новгородок (Новогрудок) Литовський був одним із живих осередків церковно-релігійного життя у Великому князівстві Литовському. Тут 1415 р. з ініціативи великого князя Вітовта зібралися владики чернігівський, полоцький, луцький, червенський і турівський і, всупереч волі константинопольського патріарха Євфимія, одностайно вибрали митрополитом київським Григорія Цамвлака (Цамблака) (болгарина), визначивши йому три кафедри: в Києві, у Вільні та в Новгородку [130: 257]. Існує твердження, що після церковного собору 1415 р. Новгородок (Новогрудок) став місцеперебуванням намісників митрополита [109: 276]. Діски в Новгородку (Новогрудку) мали кафедру київські митрополити, нам не пощастило з'ясувати, але вона там була принаймні до початку XVI ст.: близько 1507 р. князь Костянтин Іванович Острозький (1463–1533) «вистарався у [великого] князя значні надання для митрополичної кафедри в Новгородку» [22: 306].

Чи Є. Березка міг мати на увазі Новгородок (Новогрудок), коли писав, що він — син попа Семена Долбнича, «и(ж) в нитрополии» (тобто митрополії), це — загадка.

Можливо, з митрополії — Києва — до Новогрудка приїхав і піп Семен Долбнич, а з ним і його син Єсиф. Сам Березка повідомив про себе, що він «з Новагородка з лито(в)ско(г)[о]». Д. Гринчишин допускає, що «в Києві з рукописом ознайомився лише батько Березки, а до рук сина він потрапив у Новогрудку, резиденцію [!] Київської митрополії, де служив його батько» [20: 253].

Є. Березка зазначив, що пам'ятка була «списана... въ градѣ оу каман'ци». Тут ідеться, напевне, про місто Кам'янець у нинішній Брестській області Білорусі, розташоване на терені, сьогодні населеному носіями західнополіських говорів української мови. Навряд чи йдеться про Кам'янець на Поділлі. Березка сповіщає, що коли він «списав» книгу, «тогда держаль. ѡ(г) корола. каманець. панъ третина. кух'мистръ», але серед прізвищ тодішніх керівників цього міста антропоніма *Третина* не виявлено [44: 85].

Про датування тексту пам'ятки, який дійшов до наших днів, не існує одностайної думки через різне сприйняття й тлумачення запису ҃҃. ҃. ҃. ҃. Абсолютна більшість фахівців датують книгу 1489 роком

[92: 72, 88, 102; 89: 60; 44: 59; 42: 30; 43: 289, 435; 68: 1; 40: XXIII; 20: 251]. Це датування приймаємо й ми. Єс. Березка сказав, що «списана бы(с)[ть] кнїга сиа... В лѣ(т)[о] .ѣс. ѿ. ѿ. ѿ. индикта. въ .ѿ.». Звичайно, рік зазначений за прийнятим у нас у давнину літочисленням від створення світу. Вважалося, що Бог створив світ за 5508 років до народження Ісуса Христа, отже в даті пам'ятки мала бути чотиризначна цифра. Однак, коли букви, що під титлами в манускрипті, перекласти на арабські цифри, виходить неймовірна дата — 690 597. Вочевидь, Єс. Березка над буквою *є*, котра вказує на те, що попередня цифра — порядковий числівник: *лѣто...6900—[о]є*, механічно поставив титло. Палеографи відзначають, що при переписуванні пам'яток літера *є* «легко оснащувалася титлом і внаслідок цього перетворювалася в цифру $\bar{e} = 5$ (як і навпаки, цифра \bar{e} легко губила титло й приймалася як закінчення числівника). Звідси непорозуміння при визначенні дати...» [93: 107]. Коли в нашому тексті як рік інтерпретувати перші три цифри — *ѣс. ѿ. ѿ.* = 6905 — і відняти 5508, вийде дата 1397.

Цю дату (1397 р.) називає М.І. Петров [69: 54]. Але в такому разі не вдається пояснити цифри *ѿ. ѿ.* = 97, бо зі словоформою *индикта* її ніяк не можна пов'язати, адже індіктів буває лише 15. Якщо вважати букву *є* закінченням порядкового числівника і що титло над нею поставлене помилково, одержуємо рік «від створення світу» 6997, або 1489 р. від народження Христа.

Дослідниця пам'ятки Л. Гнатенко твердить, що на сторінці 286 зв. кодексу є два записи, «які відносяться до історії його створення»:

«1) 1397 р., писця, в копії, зробленій писцем Березкою в ост. чв. XV ст. ...«Списана бы(с) кнїга сиа. нарицаемаа четъа. въ градѣ оу каманѣци. при великомѣ королѣ андрѣи. В лѣ(т) .ѣс. ѿ. ѿ. (1397) ѿ. ѿ. индикта. въ .ѿ. а тогды держалѣ ѿ корола. каманецъ. панѣ третина кухмистръ...»

2) Ост. чв. XV ст., писця Березки...: «А пса(л). сїю кнїгоу нѣхто(с). березка...» [19: 144].

Проте Л. Гнатенко не пояснює «надлишкових» цифр *ѿ. ѿ.* — 97. Вони не можуть стосуватися до слова *индикта*, бо, як відомо, індіктний цикл складає 15 років, тобто індіктів буває лише 15. Допустімо, що цифра 97 у записі показує рік від народження Христа з пропуском у даті цифр на позначення тисячі й сотень, тобто [13]97 рік! Але при датуванні 1397 роком не збігається індікт, зазначений у пам'ятці — 7. Не виходить 7-го індікту, якщо він стосується до дати від створення світу 6997. Індікт (7) збігається (підтверджується), якщо перевести дату 6997 на рік від народження Христа — 1489 (1489: 15 = 4 й додати 3).

Культурно-суспільних умов для перекладу конфесійних книг живою мовою кінцем XIV ст. (1397 р.), напевно, ще не було. Вони настали в Києві тільки в XV ст.

Датування будь-якого тексту можуть допомогти підтвердити або спростувати імена осіб, що в ньому згадуються. На жаль, поки що не

вдалося з'ясувати за іншими джерелами час життя людей, що їх у своєму записі назвав Єс. Березка. Він сказав, що переписав Четью «при великом королі Ан'дрѣи», проте правитель із цим ім'ям у той час не відомий. М. Петров, що першим повідомив науковців про пам'ятку і датував її 1397 роком, припускав, що йдеться про рідного брата короля Ягелла [69: 54]. Цю гіпотезу відкинув М. Карпинський, котрий уважав за можливе, що «сучасному писцеві король був відомий під цим іменем (Андрѣи — *В.Н.*) у православних» [44: 85], але не висловив гіпотези, хто міг цим Андрієм бути. Вочевидь, ідеться про Казимира IV Ягеллончика, який протягом 1440–1492 рр. був великим князем литовським, а упродовж 1447–1492 рр. — і королем польським. Єс. Березка «контаміновано» назвав його «великим королем». «Великим» цей король названий у написі на стіні Успенського собору Києво-Печерської лаври (який 1470 р. реставрував князь Семен Олелькович): «основана. быс црковь. прстыа бдца печрскаа. на старом основаніи при великом. королі. казімірѣ блговѣрн. кнзем семеоном александрові. отчичи. кіевском прі архімандритѣ. іоан» [65: 140]. А в дипінто 1470 р. в каплиці Св. Хреста королівського замку в Кракові суверена названо «великодержавним»: «...повеленемъ великодержавного короля пресветлаго казімира ... короля польского і велікого кнзя литовск[о]г[о]...»².

Із давнього документа відомий київський князь *Андрій* Володимирович. Він 16 липня 1446 р. в Києво-Печерській лаврі оформив свій заповіт [112: 154]. Очевидно, в цей час він уже був літньою людиною й навряд чи був живий у 1489 році.

Нічого конкретного не вдалося дізнатися про кухмістра Третину (М. Грушевський пише, що *Третина* = *Трет'як* [22а: 114]) та батька Єс. Березки Семиона Долбнича. У грамоті молдавського воєводи (господаря) Стефана від 24.XI.1492 р. фігурують «сынове Ходка *Долбнича* на имѣ Ванца, и Иванко и Васко» та багато їхніх родичів «ω(т) Лоуковице» (пор. село *Луковиця* Глибочького р-ну Чернівецької обл.), що «продали свою правую отнину...ωт(ъ) оурика дѣдв(ъ) их(ъ), Ходка Костица постелника и Леви...» [118: 230]. Проте з давніх актів не відомо, чи батько Єс. Березки як-небудь родинно пов'язаний із ними. Прізвище *Долбнич*, *Довбнич* (від *Довбня* < *довбня*) могло виникнути незалежно на різних територіях [31: 444]. Однак варто брати до уваги те, що воно згадується в документах, дуже близьких за часом (відповідно під 1489 р. і під 1492 р.), тому є підстава припустити, що буковинські й волинські Довбничі походили з одного роду.

Замовником книги Березка назвав раба божого *Феодора*. Можливо, ним був згаданий у грамоті 8 червня 1499 року «моршалоць [!] Печерській Федко», названий серед свідків, присутніх під час написання акту [100: 31].

² Метаграфовано за фотокопією.

Попович Єс. Березка переписану книгу іменує *Четья*, і ця назва міцно закріпилася за пам'яткою. М. Перетц, який докладно вивчав її з погляду текстології, твердив: «Власне кажучи, перша частина рукопису за складом є Четья-Мінея в дуже умовному значенні: це радше Торжественник або Соборник, що містить у собі життя порівняно небагатьох вибраних святих і похвальні слова святам господським та богородичним, а також вибраним святим, що розташовані в календарному порядку» [68: 8]. Друга частина пам'ятки, за М. Перетцом, «є комбінацією слів Златоуста й частково Ізмарагда» [Там само: 1]. Дослідниця манускрипту Л. Гнатенко називає пам'ятку «Урочистник мінейний (Четья Мінея) — Златоуст п'ятдесятний» із огляду на зміст пам'ятки [19: 142].

Переписувач за післямовою до мінейної частини книжки перед переліком-змістом занотував: а в той книзе єсть словъ бѣ[з] мала .м̄. ѡкромѣ прито(ч)ніка (с. 287), тобто: а в цій книзі є «слів» мало не 40, крім «Приточника». «Приточником» («Притъчъникъ») тут названо частину («книгу») Старого Завіту, що по-церковнослов'янськи іменується «Прит(ъ)чи Соломони» [7: кн. XXIV], в українському перекладі І. Огієнка — «Книга приповістей Соломонових» [8: 633], І. Хоменка-Плюти — «Приповідки» [78: 705], патріарха Філарета (Денисенка) — «Книга притч Соломонових» [9: 641].

У масоретському тексті Біблії авторство «Притч» приписано давньому єврейському цареві Соломону, хоч у самій книзі «Притч» згадано й інших авторів або збирачів — мудрих людей. Ця біблійна книга давала читачеві, особливо — юному, норми боговгодного життя [78: 705].

У давніх слов'янських пам'ятках автора «Притч» називали просто *притъчъникъ* (*приточникъ*) — «составитель притч (о царе Соломоне)» [94 II: 1483]. Отже, Є. Березка переписав ще один твір — «Притчі Соломонові», слідів якого в Четьї 1489 р. не виявлено. Мабуть, це був також український переклад біблійного тексту. У зв'язку з цим варто згадати, що прихильники Схарії, крім інших старозавітних біблійних книг, переклали й «Притчі» [45: 158–159].

Кодикологічна студія Л. Гнатенко показує, що досліджувана пам'ятка — це «збірник, який складається з двох кодексів, об'єднаних оправою в 1686 р.» [19: 142], — Четьї Мінеї та Златоуста П'ятдесятного. Нова книга — 1686 р. — має суцільну пагінацію. У другій частині, крім Златоуста П'ятдесятного, є додаткові проповіді Івана Златоуста, Івана Милостивого та Івана Феолога, але кінцеве «Слово» обривається, отже, первісно другий кодекс збережений не до кінця і невідомо, який обсяг він мав у кінці XV ст. Напевне, книга «Притч» була перед Мінеєю.

На сторінці 287 манускрипту Єс. Березка підкреслив (написав кінновар'ю): Списана бы(с)[ть] кнѣга сѣа, повелѣние(м). раба бжїѣа ѳеѡ(д)[о]ра. Звідси однозначно випливає, що Єс. Березка не переклав, а тільки списав-переписав «Притчі» й Четью в 1489 р. Виходить, що переклад текстів здійснено раніше. Питання про те, хто його здійснив і коли саме це сталося, залишається нез'ясованим.

О. Соболевський твердив, що 1489 р. «четья списана с галицко-волинского оригинала и сохраняет многие его особенности» [92: 72]. Та для цього заслуженого дослідника східнослов'янських пам'яток будь-який давній текст, у якому чітко виступали риси української мови, зараховував до «галицько-волинських», згідно зі своєю відомою, але хибною теорією. До його думки пристала Г.В. Воронич [17а: 141].

Чогось специфічно галицького чи волинського в пам'ятці не виявлено. Навіть метатеза *в—с* у слові *всѣ(х) — свѣ(х)* (с. 375 зв.), яку спостерегаємо і в Євсеевому Євангелії 1283 р. [58: 11], не є загальногалицькою. Л. Пнатенко чогось вважає, що мова пам'ятки неоднорідна: староукраїнська (білоруський список) у першій, мінейній частині, але церковнослов'янська (українська редакція) в другій, «златоустівській» [19: 142]. Для нас мова першої і другої частин — староукраїнська з помітним церковнослов'янським елементом, залишками від церковнослов'янського тексту, з якого зроблено переклад. Наше спостереження [пор. 68: 21] показує, що в Четьї 1489 р. відбито північноукраїнське наріччя, як і в Київському Псалтирі 1397 р. [59: 218–230].

Ще В. Перетц твердив, що перекладач не користувався грецькими текстами, а використав наявні здобутки словенороської житійної та проповідницької традиції, знайшовши все, необхідне йому, в рукописах свого часу [68: 8].

Переклад Четьї, вочевидь, справді здійснено зі старослов'янського тексту чи скомпоновано зі старослов'янських текстів східнослов'янської (давньокиївської) редакції. Свідченням цього є, зокрема, такі звукові явища, відбиті в залишених без перекладу фрагментах (фрагментиках Четьї, як *ж* на місці *жд*: мнозии *хожахоу* (с. 7 зв.), *раа чюжи* єсмо были (с. 24 зв.), *позри... и вижь* (с. 31 зв.), оуности *вожь* (с. 309), бѣдами и *ноужами* (с. 355), *наслажаютса* (с. 358 зв.) тощо, але *ненадѣжны(м) надеж(д)а* (с. 21 зв.), *ч* на місці *щ*: *вса имѣниа* своа раздаваше *врачомъ* и не *полоучила... помочи* (с. 67 зв.), *поверечі*. да *птици изъедать* (с. 183, старосл. *поврѣщи*), пор. ще: *волокоущю* (83 зв.). Щоправда, перекладач (переписувач) сам міг уживати *ж* на місці *жд* та *ч* на місці *щ* оригіналу. Показовішим свідченням може бути зафіксований у Четьї 1489 р. східнослов'янський початковий *у-* відповідно до старослов'янського *ю-*: *молодець оуноша... нестеръ* (с. 57; але *сесь юноша нестеръ — 57 зв.*), *оуношоу* глуха (с. 196 зв.), *именемъ оульганъ* (с. 30), *стаа* варвара... *сотворила... ради и оульганиі* (с. 87), *навіть із чергуванням у — в*: *роусина... што вродивымъ* *именов... бо х(с)а ради* (с. 45 зв.), *во вѣтробѣ* *мѣтрнѣи* (с. 253, із *утробѣ*), але: *юзы* *разърѣшилъ* (с. 72 зв.), *во ютробѣ* *мѣтрни* (38).

Як відомо, на середину XII ст. буква *ж* у східнослов'янській писемності вийшла з ужитку, і відповідно до живомовної фонетики на її місці використано *оу*, *ѣ* [108: 114]. У Четьї 1489 р. також спостерегаємо літеру *ю* на місці старослов'янської *ѣж*, наприклад: *наслажаютса* (с. 358 зв.) тощо.

Але на початку 208 аркуша (точніше — в третьому рядку його) рукопису Четьї 1489 р. з'являється в тексті буква *ж* на місці літер *оу* (*у*) та *ю*

як відповідно до давнього, етимологічного звука у, так і на місці давнього носового Ҁ. Правильні написання її на місці праслов'янського Ҁ — випадкові. Пор.: ко своємъ гвѡа(л) *своѡ лихотѡ*; *пѡтъ* (правиль) до пекла. *своѡ наукоѡ*; на *сѡдѡ* привели (с. 208), никого бо не *нѡнѡ* (211). Здебільшого ѡ написано в пам'ятці на місці живомовного у: во єдиность *лѡбо* (тобто *любо*) вѡ *дрѡгѡ* со *дрѡгомѡ*; *лѡбовѡ* имѣти ненасытноу (211 зв.), *чомѡ*; не *разѡмѡли* (215 зв.), *лѡ(д)ско(г)* дела клопоту (216, тобто *людського*) тощо.

Буква ѡ упереміш із оу (у) без певної системи виступає (то рідше, то частіше) аж до 227 сторінки включно пам'ятки. Можливо, що такі написання йшли від рукопису старослов'янською мовою східнослов'янської редакції, адже в зазначеній частині Четві трапилося написання з буквою ю *пригвоз(ж)дѡнѡ* былѡ (с. 209); *пришедшѡ* (226 зв.). Але буква ю трапляється спорадично і в інших частинах Четві: *прише(д)шѡ* послани (226 зв.). А може, Єс. Березка піддався моді так званого другого південнослов'янського орфографічного впливу і пробував імітувати щось із того, що бачив у привезених зі слов'янського Півдня книжках.

Важко сказати, чи вже в тексті, з якого здійснено переклад, були деякі повноголосні форми на місці неповноголосних, чи вони відображають закономірну фонетику (з повноголоссям) українських слів (що, гадаємо, імовірнішим) перекладу: *полома* в росоу стѡденую вбернуль (с. 72 зв.), ...вдарилѡ є(г)[о]... *пороко(м)* в лице (с. 72), *богаре...* стоґачи на *забороле(х)*. оузрели дѡвцю *волокущю* змиа (с. 83 зв.).

Про те, що тексти Четві перекладено зі старослов'янських східнослов'янських редакцій свідчать форми на *-а(-я)* активних дієприкметників чоловічого роду в називному відмінку однини: *мока* дожде(м) и *гора* ш(т) солнца зноє(м) (с. 5) (див також: мл(с)тню даваимо по силе своєи. ка(к) хто *мога* — с. 333; пор. сучасне *якомога*).

У Четві закономірні континуанти зредукованих ѡ, ѡ > о, е — звичайне явище. З особливих випадків вокалізації ѡ у сильній позиції відзначимо: *газа шопната* (с. 87 зв.) < *осѡпната* (тобто «віспяна»). У написанні *коворѡ* «килим»: повелѡли *коворѡ* послати... на *коврѡ* (с. 152) на перший погляд ніби маємо о на місці ѡ (*коворѡ*), проте вже в давньокиївських пам'ятках засвідчена форма *ковѡрѡ* (вѡ *ковѡрѡ* обѡртѡвѡше [101: 42–58]) з асимілятивним переходом ѡ > ѡ, отже, в Четві відбито розвиток давньоукраїнського явища в цьому слові. Усупереч етимологічно правильній формі *довѡлѡти* < **dovylĕti*, в досліджуваній пам'ятці маємо *доволѡти*: не *доволѡсть...* вѡра єдина (с. 335 зв.). Мабуть, це дієслово в живому мовленні використовувалося рідко, тому рано зазнало впливу адвербіальної сполуки до *волѡ*. Уже в текстах XIII–XIV ст. на місці безособового *довѡлѡють* зафіксовано форму *доволѡють* [79 I: 31–32].

Привертає увагу е на місці ѡ у слабкій позиції в суфіксі *-ств-*: *вои-нества* анґльскаґа (с. 43, 192), *поґасы воинственѡи* (с. 142 зв.), *чистѡи девественикѡ* (с. 43), *достоинество* возвести (с. 358), наше *недостоинество* (с. 110 зв.), *множество* (с. 9), *таинство* страшно (с. 110 зв.),

̄рествию є(г)[о] (с. 29), ̄Прествоююще . дешкли(ті)апоу (с. 60 зв.) та ін. (пор. сучасні *воїнство, тайнство, царство*). Це можна б пояснити як *e* на місці *ь* у псевдосильній позиції — перед групою приголосних. Однак цьому суперечить дериват *мученыи* < *мучьныи* «для борошна, муки»: *сосоудъ мученыи... напо(л)нивса* (с. 233 зв.). Оскільки написання *e* на місці *ь* в слабкій позиції спостерігаємо переважно в книжних словах, допускаємо, що вони були в манускрипті, з якого зроблено переклад. Написання *o, e* на місці *ъ, ь* у слабкій позиції і навпаки — написання *ъ, ь* на місці етимологічно повнозвучних голосних — характерне для пам'яток XIII ст., наприклад, для Євсевієвого Євангелія 1283 р. [58: 18–19]

Старослов'янське походження *трапеза* і деривати від нього в давніх східнослов'янських пам'ятках, особливо — південних, дуже часто має вигляд *трапеза* (і похідні) [101: 718]. У такій формі він трапляється і в Четьї 1489 р.: *влъзь подь... трапезоу* (с. 11 зв.), *садишьса за трапезѣ* (с. 348 зв.). Пор. і з перезвуком *'a > e*: *ѣсти и пити ѡ(т) трепезы* (с. 149 зв.), *по(д)... трепезою* (с. 196 зв.).

До давнього східнослов'янського тексту веде, ймовірно, назва *оужасть* «жах» із кінцевим елементом *-ть*: *страхъ и оужасть* (с. 328), *страхъ и вжасть* (с. 329), *великъ страхъ оужасть и тоуга* (с. 355 зв.). Така форма слова типова для східнослов'янських текстів і оригінальних, і списків зі старослов'янських [94 III: 1162]. Із «класичних» старослов'янських текстів досліджувана форма наявна лише в Супральському збірнику [129 IV: 616–617], дотичному, на наше переконання, до давнього Києва (пор. у цій же пам'ятці *оужастьнѣ* [Там само: 616]).

До виразних лексичних елементів, котрі можуть маніфестувати походження принаймні деяких текстів, із яких зроблено переклади для Четьї, зараховуємо термін *послоухъ* «свідок»: *лъжи послоухо(м)* не боудь (с. 282, 332 зв.), бо він типовий саме для давніх східнослов'янських пам'яток [79 VII: 248–250]. Найдавнішим слов'янським пам'яткам притаманний його еквівалент *сѡвѣдѣтель* [129 III: 184; 62: 35–44].

Отже, виявлено чимало мовних елементів, які свідчать про те, що переклад Четьї здійснено із церковнослов'янських текстів східнослов'янської редакції. Можливо, що колись буде знайдено церковнослов'янські пам'ятки, з яких зроблено переклад текстів, представлених у Четьї.

Вивчення майстерності перекладача, порівнюючи переклад Четьї 1489 р. з церковнослов'янськими текстами, започаткував В. Перетц [68].

Бодай для загальної орієнтації в праці перекладача, його майстерності зіставмо уривок тексту з життя вітчизняних святих Бориса і Гліба, наявного в Успенському збірнику XII–XIII ст., написаного старослов'янською мовою давньокиївської редакції, з аналогічним текстом у пам'ятці 1489 р., хоч невідомо, з якого тексту перекладено життя Бориса та Гліба в Четьї. Пор.:

Успенський збірник:

сь оубо володимиръ имѣаше сновѣ. вѣ. не отъ єдиноа жены нѣ отъ раснѣ матерѣ ихъ. вѣ нихъ же баше старѣи вышеславѣ. а по немъ

изаславъ .г̃. стопълкъ. иже и оубиство се зълоє изьобрѣтъ. сего м̃ти преже бѣ чърницею. грѣкыни соуши и поалъ ю бѣ аропълкъ братъ володимиръ. и ростригъ ю красоты дѣла лица ѣа. и зача отъ неа сего стопълка оканьнааго. володимиръ же поганъи ѣще оубивъ аропълка. и поатъ женоу ѣго непраздъноу соущю. отъ неа же роди сѧ сии оканьнии стопълкъ. и бысть отъ дѣвою цю [!] и братоу соущю. тѣмъ же и не любляаше ѣго володимиръ. акы не отъ себе ѣмоу соущю. а отъ рогнѣди .д̃. сны имѣаше. изаслава. и мѣстислава. и арослава. и всеволода. а отъ иноа сѣтослава и мѣстислава. а отъ бѣлгарынѣ бориса и глѣба. и посажа всѧ по роснамъ землямъ въ княжении [101: 43].

Четья 1489 р.:

сии оубо володимиръ имѣлъ сновъ .в̃.і. не ѡ(т) [ѡ]диноє жены. но вси ѡ(т) розны(х) м̃треи. в ни(х) же бы(ст) има. стареишему с̃ноу ѣго вышеславъ. и по немъ заславъ. третии сватопо(л)къ. иже оубиство сие злоє сотвори(л). сего м̃ти преже черницею была. грекини б(д)оучи. пона(л) бы(лъ) (ю) аропо(л)къ братъ володимировъ. и ростриг(л)ъ ю красоты дела лица еє. и зачатъ ѡ(т) неє с̃тополка. володимиръ же еще поганъ былъ. оуби(л) брата еропо(л)ка. и пона(л) женоу ѣго непорожню соущю. ѡ(т) неє же родилса. сєсъ ѡкан(н)ыи с̃топо(л)къ. и бы(ст) ѡ(т) двою ѡцоу. и ѡ(т) двою братоу. прото жъ не любляше ѣго володимиръ. што не ѡ(т) себе ѣмоу соущю. а ѡ(т) арогнѣды .д̃. сны имѣлъ. заслава мѣ(с)тислава. арослава. всеволода. а ѡ(т) иноє сѣтослава. а ѡ(т) бѣлгарине. бориса. и глѣба. посадилъ ихъ володимиръ. по рознымъ землямъ оу княженъи. (237–237 зв.).

Зіставлення цих двох уривків демонструє великі зміни, що сталися в фонетиці української мови від XII до XV ст., північне наріччя якої представлено в Четьї: *ѣ* (дифтонг) зберігається лише під наголосом (*имѣлъ*; *ѡ(т) арогнѣды*; *глѣба*), часом дифтонг під наголосом передано через *e* (лица *еє*, *стареишему*), а в ненаголошеній позиції *ѣ* > *e* (*дела*, *иноє* «іншої»); звук *a* після *j* перейшов у *e* (*ерополка*); на початку слова *и* занепав (*заславъ*). Можливо (та не обов'язково), в деяких позиціях утратив палатальність приголосний *ц* (*черницею*), сталася дисиміляція *чт* — *шт* (*што*) тощо. У перекладі одну неповноголосну форму замінено повноголосною (женоу... *непорожню*), іншу — залишено (*преже*). Збережено без зміни звукову форму назви *жена* (пор. сучасне укр. *жона*).

Зміни в бік живого мовлення спостерігаються в морфології імені: замість давньої форми родового відмінка множини іменника *мати* — *матерѣ* — ужито форму з новим закінченням *-ей*: ѡ(т) розны(х) *м̃треи*; замість церковнослов'янської форми родового відмінка однини займенника третьої особи жіночого роду *ѣа* використано живомовну *еє* < *еѣ* «її». Особливо помітні зміни в парадигмі минулих часів дієслова. Форми аориста й імперфекта замінено формами перфекта: *имѣаше* на *имѣлъ*, *изобрѣтъ* — *сотвори(л)*, *поатъ женоу* — *пона(л) жену*, *роди сѧ* — *родил сѧ*, *посажѧ всѧ* — *посадилъ ихъ*. Пор. ще: оубиство... *изьобрѣтъ* — оубиство *сотвори(л)*. Одну форму імперфекта (*баше*) в перекладі замі-

нено формою аориста (*бы(ст)* има ... *сноу*) й залишено одну форму аориста дієслова *быти* — *бы(ст)* ω(т) двою оїоу. Відповідно до форми третьої особи однини аориста: *зача* ωт неа Успенського збірника маємо аористну форму з кінцевим *-тъ* у Четьї: *Зачатъ* ω(т) неє. Залишено в перекладі одну форму імперфекта з давнього тексту: *не люблааше* — *не люблаше*. В одному випадку перекладач активний дієприкметник теперішнього часу замінює дієприслівником: грѣкини *соущи* — грекини *б[оу](д)оучи*, в двох випадках залишив без заміни: женоу.. непраздню *соущю* — женоу... непорожню *соущю*; не отъ себе ємоу *соущю* — не ω(т) себе ємоу *соущю*. Один раз давній дієприкметник опущено: *стоплькъ...* бысть отъ дьвою [от]цю и братоу *соущю* — *стополькъ...бы(ст)* ω(т) двою ωїоу и ω(т) двою братоу.

У старовинних перекладах із близькоспоріднених мов годі сподіватися великої кількості слів інших коренів, ніж тих, що в оригіналі. У досліджуваному уривку привертає увагу дієслово *сотворити* (оубиство сие злоє *сотвори(л)*), яким перекладено лексему *изобрѣсти* (оубиство се зьлоє *изьобрѣтъ*), що його нинішні лексикографи-історики семантизують як «замислити» [79 IV: 57]. У зв'язку з тим, що достеменно не знаємо тексту, з якого перекладено матеріали Четьї, не можемо нічого певного твердити про нечленні форми прикметників і вказівних займенників у пам'ятці. Пор. в Успенському збірникові: володимиръ же поганъи єще *сь...* володимиръ; *се злоє изьобрѣтъ* та відповідно в Четьї: *сии...*володимиръ, *сие злоє сотвори(л)*.

Один раз вказівний займенник *сии* в Четьї замінено на *сесь*: *сии* оканьный *стоплькъ* — *сесь* ωкан(н)ый *стоп(л)къ*. Редуплікований *сь* — *сьсь* — представлений у давніх східнослов'янських пам'ятках із різних територій, але найбільше в руськоукраїнських [94 III: 885]. У XIV ст. *сьсь* зафіксовано в молдавській грамоті з Сучави, в XV ст. — в закарпатській грамоті, в документах із Галичини (Жидачів), Волині (Луцьк) і з Києва [84 II: 342]. Нині вказівний займенник *сес'* функціює в закарпатських і поодиноких бойківських говірках. У буковинських та окремих гуцульських говірках слово має форму *оцес'* < *отсес'*, *цес'* < *оцес'* [5 II: карта № 210].

Історики білоруської мови виявили вказівний займенник чоловічого роду *сесь* у пам'ятках XVI–XVII ст. [13: 116] Якихось слідів цього слова в сучасній білоруській мові ми не знайшли. Не виключено, що у старобілоруських текстах займенник *сесь* — українізм.

Виступає займенник *сесь* і в російських пам'ятках XVI–XVII ст., особливо в часових прислівниках *сесь днь*, *сес час*, *сесь часъ* «зараз, зараз же, негайно» [81 XXIV: 99]. Рудиментом його є прислівники *сесь* «нині», *сесьгод* «цього року» у східних говірках російської мови [25 IV: 169, 179].

У Четьї використано живомовні слова, що вводять підрядні речення причини: оканьный *стоплькъ*. и бысть отъ дьвою [о]цю... *тѣмъ же* и не люблааше єго володимиръ. *акы* не отъ себе ємоу *соущю* [101: 43] —

...̄стопокъ. и бы(ст) ѡ(т) двою ѡцоу... *протожъ* не люблаше его володимирь. *што* не ѡ(т) себе емоу соуцоу (Чет.). У цитованому уривку в Четї спостерігаємо взятї (залишенї без перекладу) з оригіналу слова і форми, напевне, не вживанї у мовленні кінця XV ст.: *не люблаше, соуцоу*.

Отже, церковнослов'янські та українські елементи в пам'ятці співіснують. Аналогічне явище спостерігається і в Пересопницькому Євангелїї та інших староукраїнських перекладах із церковнослов'янської мови.

Церковнослов'янїзми наявні і в перекладах XVI ст. знаного білоруса Ф. Скорини. На думку А. Журавського, їх можна розглядати як свідоме намагання надати релігійним текстам урочистості й піднесеності. Лінгвіст твердив, що воно легко здійснюється завдяки тому, що більша частина лексичних і граматичних засобів була зрозуміла для тогочасних читачів у зв'язку з поширенням церковної літератури. А. Журавський вважає заслугою Ф. Скорини те, що він відповідно «до потреб свого часу створив окремий тип гібридної церковнослов'янсько-білоруської писемної мови, аналога якій неможливо знайти у східних слов'ян того часу» [35: 425]. Проте бачимо, що такий тип літературної мови був і в Україні, де його, власне, й започатковано задовго до Ф. Скорини.

Дослідник лексики Четї мусить завжди мати на увазі те, що в перекладі залишено чимало елементів старослов'янського (церковнослов'янського) тексту-оригіналу. Наприклад, у пам'ятці читаємо: познали ѡзвы *гвоздїныа* на... роукахъ его; познали деи есмо его. по ранамъ *гвоздинь(м)* (с. 176). Прикметникъ *гвоздинь* “цвяховий”, засвідчується в “класичних” пам'ятках старослов'янської мови: ѡзвы *гвоздеиныа* [129 I: 392]. Цей церковнослов'янїзм увійшов і в інші староукраїнські пам'ятки [85 VI: 197].

В окремих творах у Четї 1489 р. майже повністю збережено церковнослов'янський текст, лише трошечки наближено його до живої мови. Такими, зокрема, є “Сло(в) ѡ сты(х) чюдотворце(х). козмы и дамыана. Славную оуго(д)никоу х(с)товою (с. 66 зв. — 146?) та оповідь про “моучение и страсть. стго славного. великого х(с)ва му(ч)ника. геургеа” (с. 177–178).

Ледь торкнувся перекладач церковнослов'янського тексту “В не(д) .̄в. поста: иже во стыхъ оца нашего. ива(н) зла(т)оуста(г). повчѣние хр(с)тыано(м)” (с. 301 зв.—303 зв.).

Один той самий текст у Четї 1489 р. написано двічі: «М(с)ца сентебра. в .̄кs. днь и(ж) во сты(х) оца наше(г) ива(н) златоусто(г) архиеп(с)кпа праграда слово похвалное великому ивану бгсловоу и еванглистѣ» (с. 39–45 зв.) — «И(ж)е въ сты(х) ѡца нашего ив(н)а златоустого. архиепискѣпа. прагр(д)а. слово похвалное. велікому іва(н)у буслову ев(г)листу ѡче блг(с)ві» (с. 188–195 зв.). Зіставлення цих двох переписів показали, що лексичні різночитання в них мінімальні, але у фонетиці та морфології вони досить помітні. Треба думати, що під час переписування більш-менш добре збережено лексику протографа Четї.

Українська мова в Четї представлена нерівномірно. Більшість творів, уміщених у ній, майже повністю українськомовні, з мінімальною кількістю церковнослов'янських елементів.

Гарною староукраїнською мовою (звичайно, із церковнослов'янськими вкрапленнями) характеризується “Сл(в)о на рож(с)тво прес̄тыа. вл(д)чца нашаа б̄ца приснод̄вы м̄ріа” (с. 13 зв.—19 зв.), наприклад: ставши по(д) др̄ввомъ дафиною. начала плачуши молити(с)... оузр̄ла на др̄вве гнездо птичєє. и почала силно плакатиса. а рекучи. оувы мн̄ б̄днои... ох̄ мн̄ б̄днои. кому са могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гн̄зда вьють. и д̄тки плод̄ать. о б̄да мн̄ вканои гр̄шнои (с. 15);

а какъ исполнилоса .Ѣ. м(с)цеи. родила а̄нна. оуспытала бабы. рек̄чи. што єсми родила. и она рекла. ж̄ньскийи полъ. и повивши баба. ст̄ю преч(с)т̄ю д̄вицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилиса дениє // очистиласа а̄нна. дала сесець свои ш(т) персеи ст̄ои д̄вици. и нарекли има. єє ст̄ои мл(с)ти м̄ріа. и почала ст̄аа девица рости д̄нья што д̄на. (с. 16—16 зв.);

а какъ ш(т)ст̄лпиль ш(т) неє а̄нгл̄. аж̄ идоу(т) к неи два в̄стоноши (с. 15 зв.);

а̄нгли же б̄жи. невидимо стерегли єє ст̄ое м(л)сти. а коли была ст̄аа м̄ріа. годъ. вчиниль оц̄ єє іакимъ. пиръ великъ. созвалъ свещеники... (ст. 16 зв.);

призови чистые д̄вице. дочьки євр̄фискиє. ать возму(т) свечи гораши. (с. 17 зв.);

Заступница ш(т) злод̄євъ наши(х). ты госпоже; наши грехи изглаживаєши, што на на(с) пишють злии д̄яволи (с. 19 зв).

У Четї 1489 р. представлений, звичайно, піднесений конфесійний стиль, але перекладач не цурався й розмовних елементів (можливо, він сам їх додавав), тому в ній трапляються соковиті народні порівняння, фразеологія, наприклад: п̄яници иным са оусмехають. *а сами тако свин̄я в л̄жи са валаю(т)...* П̄яници хм̄ль шчи ослепи. а б̄гатыи шглох̄ во ск̄лности (с. 340), *тако скотина жрєши пораноу. ако свин̄я. оу скверна(х) валаєшиса* (с. 354), *боуде(м) каждыи стотати назі. ка(к) м̄ти родила* (с. 280 зв.), *ли оу тверезомъ раз̄ме. или оу п̄яно(м)* (с. 344 зв.), *то (ж) бра(т)а слыш̄мо и приимаимо в разоумъ* (с. 340), а коли ст̄ое писмо чтоу(т). ни с кимъ не шепч̄те. *только слоухаи ш(т) всего ср(д)ца и на разоумъ свои бери* (с. 350 зв.), *шни бы ємоу не инели в̄ри. во плоти видачи* (с. 253), *шчи свои на него стромать*. хочачи видети моужества его (с. 188 зв.; пор. *встромляти очі в кого — що, куди* “пильно вдивлятися в кого-небудь, що-небудь” [87: 134]), не помагаю(т) єи. словеси. шно сама ш *соб̄ д̄ша* слово ш(т)дає(т) (с. 278).

Елементом розмовності, а також інтимності, є нечисленні гіпокористичні варіанти слів: наоучи(л) ирода... д̄яволь̄ вси д̄тки побити (с. 208), малыи д̄тки (с. 114), и вси д̄тки побили оу вишлишме (с. 122 зв.), м̄трних̄ стогнании... видаших̄ своих̄ д̄токъ заколоты(х) коп̄ги... а шни были *малєнки*. ни слова во в(с)т̄х̄ своих̄ им̄ли... (с. 274).

Щодо мінейної частини пам'ятки В. Перетц констатував, що особа, яка здійснила переклад текстів, котрі скопіював Єс. Березка, поводитися зі словенороськими оригіналами досить вільно (ми б сказали — творчо). Перекладач то скорочував свої оригінали, то оснащував їх доповненнями, то перефразовував, роблячи такі зміни, що часом на перший погляд навіть важко встановити співвідношення і залежність української статті від її словенороського оригіналу. Дослідник писав, що при цьому перекладач часто робив так: він зберігав заголовки словенороських статей, зберігаючи початок (перші слова або декілька перших речень) із неістотними змінами, а потім зовсім вільно ухилився від свого оригіналу, пристосовуючи похвальні слова до чисто повчальної мети [68: 20–21].

Аналогічні факти дослідник виявив і в другій частині пам'ятки — гомілетичній [68: 79, 91, 102].

Подальше докладне вивчення текстів, уміщених у Четї 1489 р., допоможе з'ясувати, які з них є перекладами творів отців Церкви, зокрема І. Золотоустого, а які належать давньо- або староукраїнським авторам, виявити доповнення наших письменників і проповідників до чужих творів.

Парадокс, але в Четї трапляються покликання на І. Златоуста в творах, котрі, за заголовком, належать цьому ж святителеві, бо твори, зібрані в Четї, мали виголошуватися в храмах.

Наприклад, у проповіді “...Сл(в)о... ів(н)а Зла(т)устого о д̄ши чл̄вчои. праведнои [и] гр̄шної” читаємо: ...слышьте. што р(ч)еть намъ ст̄тыи ива(н) зла(т)оустъ. ныне былъ славень. а завтра бе(з) д̄ши во гробѣ лежи(т)... (с. 356 зв.). У творі із заголовком «...ив(н)а златоустаго. повчѣние ѡ слепци» (с. 349), сказано: «а не посмѣиса хромомъ ни слепому. послѣшаимо што р(ч)еть ст̄тыи иванъ златоустъ . аще раздражае(ш) оубогаго. разгнѣваешъ сотворшаго (с. 350).

У повчанні «Иже во светы(х) ѿца нашего... ив(н)а Златвоустаго. слово ѡ покааньи д̄ши...» після невеликого вступу читаємо: «...любовь естъ самъ х̄с. и прото (ж) к намъ г̄леть Златоусто(м)...» (с. 362 зв.), а в кінцевій частині маємо: «того ради. ст̄тыи великии архієп(с)п̄. иванъ зла(т)оустъ. написаль намъ сие слово. ѡ вашемъ д̄шевно(м) исправлѣньи. надѣюса на преч(с)тныи кр(с)тъ х(с)въ...» (с. 365). У слові «Повчѣние. иже во светы(х). ѿца наше(г) архієп(с)кпа. ив(н)а зла(т)оустаго. ѡ смерти» за довгою розповіддю зазначено: «нѣсть се намъ лъжи. но истина. еже написаль ст̄тыи иванъ зла(т)оустыи... да быхо(м) с л ы ш а ч и творили добраа дѣла... и ѡ томъ много пишется. а се оукратце с п о в е - д а ю вамъ.» (с. 366 зв.). Далі ще на трьох сторінках (с. 367–368) триває повчання доброю староукраїнською мовою з невеликою церковнослов'янською домішкою.

У кінці проповіді їхні автори звичайно віддають шану Трійці — Отцю, Сину і Святому Духові. Але перекладач або переписувач іноді автоматично згадує Другу Особу Трійці після згадки про Христа, на-

приклад: ...w x(c)e uc(c)e. w господѣ нашемъ. емоу (ж) сл(в)а. съ ѿцемъ и сномъ и стымъ дхомъ (с. 357 зв.), да избавить на(с) хсѣ бѣ . w(т) мѣки вѣчноє. емоу (ж) слава. со ѿцемъ и сномъ. и стымъ дхомъ (с. 362).

Докладне вивчення пам'ятки може виявити українську оригінальну проповідницьку творчість XV ст., про яку відомо досить мало.

Напевне, апокрифічне «Сказание. стго ивана ѳешлога. ка(к) на горѣ фаворьстѣи. въпрашалъ г(с)а. ба спса нашего їсоу(с) х(с)а. ка(к) оуохоче(т) приити с ѿбси на землю. соудити всѣи вселенней. живы(м) и мертвымъ. и w антихр(с)тове цр(с)твѣ» мало звершити Четью 1489 р., подібно до того, як «Об'явлення (одкровення) св. Івана Богослова» завершує канонічний Новий Заповіт. На жаль, завершення цього «сказанія» обривається, бо кінцева частина досліджуваної пам'ятки втрачена.

Мабуть, оригінальним вітчизняним давнім твором є «Слово. на покров(в) стѣи бѣа приснодѣвы мріи» (с. 45 зв.—51 зв.; творця «Слова» не названо), в якому чітко проглядає патріотизм автора. Воно починається зверненням, у якому Андрій Юродивий названий русином: «Страшно и дивно естъ братіа. видѣние. стого бѣа андрѣя роусина. што вродливимъ[!] именов... бо х(с)а ради. и его вчника стго ефифаніа. грека» (с. 45 зв.). Він підкреслює: «Ви(д)те (ж) братіа. великое милосердие мѣтре х(с)вы. какъ милоуе(т) на(с) вѣрны(х) хр(с)тянѣ. тамъ было. въ цѣригородѣ. коли гавилася стѣи бѣа. молачиса за хр(с)тяны. светомоу андрѣю. и эфифанію. стѣи андрѣи роусин. а стѣи ефифаніи грек. оучникъ его. чересь ты(х) двоу разѣмѣимо. на обох мл(с)риє бжїє. и преч(с)тоє бгоматере. на роусине и на грецѣ. такъ еє стое мл(с)ти въ цѣркви гавлѣние. а здѣ в руси милость тамъ оу греческой земли молиласа. а здѣ на(с) помиловала. такъ еи молачиса. андрѣи съ ефифаніє(м) видели. цѣрю и люде(м) // споведали. а здѣ роускии снове. еє стои мл(с)ти. многіє цѣркви поставили. во има стго покрова еє. та(м) въ цѣркве люди стым онофоро(м) покрывла. а здѣ всю роускоюу зе(м)лю. w(т) паганы(х) застѣпаєть. та(м) за люди слезы поустила. а здѣ на(с) себе знати навчила. та(м) роуце къ сѣноу своємѣ подимала. а здѣ на(м) стго покрова своє(г) дѣнь празнова(т) велѣла... (с. 46 зв.—47), нине бо братѣи всѣмъ на(м) хр(с)тяно(м) радость пришла. больше ины(х) радостии сесь празни(к) покровъ преч(с)тоє. тым бо на(с) госпожа преч(с)таѣа оумножила роуси а больше тымъ. што (ж) нине оувиде(л) стѣи андрѣи роусинѣ. первыи молачиса за хр(с)тяны» (с. 46 зв.—47). Далі невідомий письменник-проповідник закликає: «прото (ж) брати». вчинѣмъ хвалоу бжѣєи мѣтри. што wна покрыває(т) на(с). от огна и меча. и w(т) межисобно(г) клопотѣ. w(т) нахожѣнїа паганы(х). и што вра(г) наши(х) невидимоу силоу на(с) заступає(т)» (с. 47—47 зв.). Такий заклик був актуальний і в давньокиївський час, і в XV ст. Варто згадати, що 1482 р., незадовго до написання Четї, на Київ напав кримський хан Менглі-Гірей. Місто зазнало руйнування.

У проповіді «...бѣа наше(г) ива(н) златоусто(г) ...слово похвальное вликомуу иваноу бгословоу и еванглістѣ» написано: «...тако(ж) въ

ефесе былъ первый голо(с). Искони естъ слово. што всего свѣта приходѣчи. тоє слово написали. в *наши(х) рѹски(х) земла(х)*. хвала х(с)а тоє слово держитса. ис початка є(ст) слово. ноужа естъ великаѣ. Єго поведа(т)» (с. 40 зв.).

А в кінці слова «ѡ житѣи. светого. николаы. ѡ смерти. и ѡ погребѣнии его» підкреслено, що «в латиньскои земли. тѣло его лежить. а в *насѣ в рѹси* мл(с)рдие єго. и чюда великаѣ... и помолѣмса *ѣ*стоמוу великомѹ чудотворцю и застоупникоу наше(м) николе... и рѣмъ голосомъ велики(м). ѡ великии николѣе. моли ѡ на(с) *ѣ*стю бѣцю. и с нею моли *ѣ*сна єє. г(с) бѣ // наше(г). *штобы на(с) грѣшны(х) православны(х) хр(с)тыанѣ. избави(л)* ѡ(т) людеи *ино*го закона. и ѡ(т) ихъ *на*сильѣ. и *ѣ*стаѣ цркви своѣ оутвердилъ бы *ѣ*с непорушно ѡ(т) ни(х). и намъ *ѣ* да(л) оумъ *т*вердыи. въ *едино(м)* крещѣнии быти до скончаниѣ *вѣ*ка наше(г)» (с. 110–110 зв.). Кого мав на увазі проповідник-русин, коли просив слухачів (читачів) молити Бога і Богородицю, щоб їх, православних християн, урятували від людей «иноного закона» та їхнього насильства, важко визначити. Можливо, заклик бути в єдиному хрещенні до кінця «вѣка нашего» натякає про натиск, експансію католицизму? Таке звернення могло бути актуальним більше в умовах тодішньої Польщі, ніж Великого князівства Литовського. Пор. ще згадку про православну віру у слові «...и(в) на златооустаго. повчѣние ѡ слепци» в нейтральному плані: слепым са не пороугаимо ...слышим бо. Што ж єго ради мнозии народи оу *православною* вѣрѣ вбратилиса (с. 350); в інших місцях пам'ятки: за(н)ужь пришло вѣрма єго. но цркви ѣзыковѣ. выкупилъ своєю кровію. еже *ни*кто не м(о)жетъ измочи. то(т) є(ст) што. *ѣ*стю вѣру нашу *правосла(в)ную хр(с)тыаньскою*. што бѣ на(м) ѣзыко(м) даль (с. 173), [Христос] а намъ *православнымъ хр(с)тыаном*. радость вѣчноую... да(л) (с. 175).

«...Ив(н)а златооусто(г)... слово на рож(с)тво г(с)а наше(г) *ѣ*с(с)ѣ х(с)а» у Четві завершено критикою залишків язичництва: «...и спроста рѣкоу.. не вѣрмо // бра(т)ѣ оуво сны. оу ворожи. въ стрѣчи. в зачиханѣ. заноу (ж) хто в тоє вѣрить. то естъ не бѣжи. але сотонинѣ. ѡсѣжень боуде(т) с резоемцами в моуце вечной. а мы братиѣ держѣмса нашего пута х(с)а ...што (ж) на(с) избавилъ ѡ(т) идольско(г) поклонѣниѣ. ємоу (ж) сл(в)а. сѣ бѣце(м) и сѣномъ и сѣты(м) дѣхомъ» (с. 119–119 зв.). У кінці слова І. Золотоустого «на бѣгоѣвлѣние» поміщено заклик: «волхвовъ и ворожебнико(в) в домъ свои не приимаимо. в зачиханѣ и въ стрѣчи не вѣрмо. того всего *ѣ*с не люби(т) и преч(с)таѣ єго *ѣ*ти» (с. 132 зв.; пор. у час Київської Русі «Слово нѣкоего Христороубца»).

З огляду на специфічність перекладів, поєднання в них церковнослов'янських, книжних і живомовних українських елементів, буде конче потрібно знайти тексти, з яких перекладено представлені твори в Четві, з'ясувати, які твори належать отцям Церкви, а що апокрифічне або й створене у нас чи взагалі у Східній Слов'янщині.

Четвя 1489 р. дає багатючий матеріалів для спостережень і роздумів над українською мовою XV ст.

Специфічні риси української мови в пам'ятці виступають виразно, часто із церковнослов'янськими поруч, наприклад: сѣли на в(ч)ра за трапезою. почали гасты и пыты... въспоминаючо дитище своє (с. 98 зв.). Уважний дослідник виявить у ній не тільки явища, притаманні лише українській мові, більшості її говорів, але й специфічні українські діалектні елементи різної хронології, що на другу половину XV ст. вже усталилися.

Найперше відзначимо одну специфічну фонетичну рису, що була вже в праукраїнському говорі пізньої праслов'янської мови. Це — перехід $e > o$ та сильного $ь >$ сильний $ѣ$ після м'яких приголосних $ѣ', ѣ', ѣ', с'$ (що виникли внаслідок палаталізацій задньоязикових g, k, x); після j ; після м'яких сонорних приголосних $l', r' n'$ (які з'явилися в результаті злиття j з l, r, n) перед складом із голосним заднього ряду³. Найповніше перехід $e > o$ в зазначених позиціях дослідили М. Жовтобрюх [33: 264–273] та Ю. Шевельов [106: 192–214]. Однак про перехід зредукованого переднього ряду $ь$ у редукований голосний заднього ряду $ѣ$ М. Жовтобрюх навіть не згадує, а Ю. Шевельов говорить про $o < e$ ($ѣ$). Ми глибоко переконані, що сильний $ь$ у відповідній позиції перейшов у сильний $ѣ$ ще до занепаду редукованих голосних. З огляду на це легко пояснити більшість випадків із o після історично м'якого чи напівм'якого приголосного в українській мові, отже, не тільки *жена > жона*, але й *льнь > л'нь > льон* і т.д.

Попри давність явища, в ранніх писемних пам'ятках перехід етимологічного $e > o$, сильного $ь > ѣ$ у зазначеній позиції засвідчується нечасто. Найдавнішу фіксацію його, але не бездоганну, маємо в Ізборнику 1073 р.: и обнавляѣ бо *чоловѣка* [33: 264] (у фразі два слова із o перед *чо-* і один o — після цього складу, тому не виключена описка). Другий випадок, що його дослідники явища часто наводять із Ізборника 1076 р. як свідчення $e > o$ після шиплячого перед твердим приголосним — *жона* є також непевним: у рукопису o написано поверх e пізніше [36: 384]. Певнішими є зафіксовані в Збірнику 1076 р. написання $ѣ$ на місці $ь$: *разоумѣеть . чѣто соутъ; чѣто соудиа; чѣто ли* [Там само: 606, 614]. Пор. ще: *шѣпѣтьникѣ* [Там само: 381].

Досліджуване явище в Четї зафіксоване в таких позиціях:

І. У коренях й основах слів: *жона* (96 зв., с. 323, 329), *вечорѣ* (с. 150 зв.), *чоловѣкѣ* (с. 177), *бчолѣ цвѣты збирає(т)* (с. 276 зв., 344 зв.), *на(д) печорою* (с. 115), *принести рожонѣ* *встрѣ...* *на чотыри* *границы* (с. 32 зв.), *пошолѣ* *в...* *мѣсто* (с. 5), *пришо(л)* (с. 33 зв.), *вшолѣ* (с. 102), *пришодѣ...* *дыхали* (с. 122 зв.) (пор. ще: *даша вѣмѣсто гденѣѣ жолѣ* — с. 174 зв., *желчи оуксоусѣлѣ...* *горѣчеє жо(л)ча* — с. 176 зв., вплив прикметника *жовтый*). Але: *жену* или *дѣти* (с. 198), *дивитѣ бчелы* — (с. 272), що є залишками з церковнослов'янського оригіналу.

³ Звичайно, в безперервному звуковому потоці такий перехід був можливий й у кінці слова.

II. У флексіях.

а) Іменників *-jo-* та *-i-* основ (зокрема й у закінченнях, перенесених із парадигм інших основ): ты(х) *мѣжо(в)* (с. 49), *ножовѣ* обапо(л) острѣ(х) (с. 180), р(ч)е *моужомѣ* ты(м) (с. 97), заповедалѣ *сторожомѣ* темничны(м) (с. 141), ѡ ты(х) *рѣчо(х)* (с. 332 зв.). Окремо виділимо іменники чоловічого роду *-jo-*основ із суфіксом *-ьць*: *домочадоць* свои(х) (с. 70 зв.), всѣ(х) *оць*... вивель (с. 48), кр(с)ть... *старцо(м)* разѣмѣ (с. 21 зв.), се вготова(л) *миротворцо(м)*. приидѣте (с. 283 зв.), послѣдоуимо *стымѣ отцомѣ* (с. 297), *резоемцомѣ*... моука бѣдетѣ (с. 300) тощо. Пор. ще в орудному відмінку іменника *-ja-* основи: *черницою* была (с. 237). Варто відзначити, що нині форми давального відмінка множини типу *кон'им* < *конемѣ* функціують в українських говорах південно-західного наріччя та в західноволинських північного наріччя [5: карта № 203].

Привертає увагу флексія *-o* < *-e* після шиплячого і *ц* у формі кличного відмінка іменників *-ja-*основи: праведнаѣ *ѣшо* (с. 11 зв., 12 зв.), Горе тобѣ *ѣшо* (278 зв., 353 зв.), ѡхѣ *ѣшо* (280), О... *їане прѣ(д)отечо*; ѡ великии *їане пр(д)тчо* (с. 38) та ін. (але пор.: ѡ... *їане прѣдотече* — 223 зв.).

Трапляються випадки, що демонструють перехід *e* > *o* після шиплячих у флексіях прикметників: пта(х) ѡ(т)летѣвъ. а безумній *тощого* гнезда стерегоуть (с. 173 зв.), займенників: *чого* аґли не вѣдаю(т). *чомѣ* не пишу (с. 42), хто *чого* доброго жадаєть (с. 199), *о чомѣ* пришо(л) еси (33 зв.), по *чому* ты... ведаєшь (с. 221) тощо, дієслів: не *хочомѣ* видѣти (с. 168).

У Четві 1489 р. виявлено велику кількість слів, у яких *o* < *e* виступає після шиплячих у кінці слова (крім уже відзначених вище форм кличного відмінка однини): коли *вжо* поиті єму (с. 195) (але часто і *вже* — 264 зв., 326), и *ещо*... жечи (с. 186), *ещо* не роди(л)са (с. 191), *ещо* бо имаши... надежю (с. 194 зв.), *ещо* видачи єго (с. 253 зв.), *ещо* живѣ (с. 260) (трапляється і форма — *еще* — 174 зв., 195; підкреслимо: в сучасній білоруській мові нормативною є *еще*), *вжищо* плетоуть (с. 323).

Дуже часто спостерігаємо *o* < *e* в дієприслівниках: *раскопали*... *хотачо* видѣти (с. 45 зв.), *пришедшо* ко мнѣ (с. 152), *ждоучо* х(с)ва воскре(с)ниѣ (с. 170), кличу(т). *радоуючоса* (с. 170 зв.), *їавно* слышавше. *говоречо* с нимѣ (с. 174), книжници. што *знаючо* престоупили законѣ (с. 216), плакахоуса. а *рекоучо* оувы намѣ (с. 243), слаवेशѣ х(с)а *ба* нашего. и *стоую* преч(с)тоую є(г) *мѣтрѣ*. весь вишлимѣ *оувѣрившо*. *возрадовалиса* пѣсьными *поучо*. и *дховно* веселачиса (с. 261 зв.), кѣ храмоу *прибѣгаючо*. *свечи*... *зажигаймо* (с. 333) та багато ін. Історично тут наявний *o* на місці *e* застиглої форми називного відмінка множини нечленних активних дієприкметників чоловічого роду теперішнього та минулого часу. Такі структури заслуговують спеціального вивчення (деякі з них нагадують прислівники). Їх немає у старобілоруських пам'ятках [34: 617].

Наявність у Четві *e* відповідно до праслов'янського *e* в ненаголошеній позиції дослідники пам'ятки відзначають віддавна, наприклад: хто *жедаєть* (с. 211, пор.: на питѣє *жаж(д)жихѣ* — с. 211 зв.), *колодезь* (с. 163 зв., пор. тут же: *колодѣзь*, із гіперичним *ѣ*), *колодези* (с. 211 зв.),

паметайте.. слово (с. 210), жены *плесание* (с. 272) тощо (однак пор.: все-леноую грѣхи *свезаноу* (с. 231; під наголосом чи незвичним акцентом на *a*?). Проекція на праслов'янський *e* умовна, бо виявлено випадок з *e* на місці праслов'янського *a* після *й*: нашемоу *непрѣстелю*. дѣяволу (с. 206), *непрестелю*... дѣяволѣ (с. 208 зв.). Пор. праслов'янське **prijatel'ь*, від дієслова **prijati* [116: 497]. Припускаємо, що в мовленні писаря пам'ятки у цій лексемі наголос був на першому складі (пор. сучасне літературне українське *пріяте́ль*). Сюди прилягає й випадок із *e* на місці ненаголошеного *a* після історично м'якого приголосного: више *обычета* есть. чоґо з вѣка не было (с. 206 зв.). Пор. праслов'янське **obvučajь*, дериват із суф. *-ějь* або *-(j)-ajь* від основи дієслова **obvukt' i* [110 XXXI: 113].

Типова українська риса (у східнослов'янському контексті) — збіг в одному звукові давніх *ы* та *i* — у Четьї 1489 р. представлена переконливою кількістю написань букв *ы* та *и* проти етимології в коренях слів та у флексіях, наприклад: єдны(х) *избыхомъ*. а дрѹгие прогнахо(м) (с. 142), рукама своїми в перьси *бы(л)са* (с. 205), мѣчнико(м) *пребывахоу* голени (с. 146; пор.: свазавши *пробити* имъ голени — с. 145 зв.), за трапезою. почали гасты и *питы* (с. 98 зв.), што жадаете пити... *пывшие* возвеселѣтеса (с. 163 зв.), змиа *рикающа* (с. 44 зв.), вчинилъ *кывды* (с. 44 зв.) тощо, а також у флексіях, наприклад: не инахъ *вѣри* (с. 30 зв.), нашеє *вѣри* (с. 39 зв.), не инели *вѣри* (с. 253), оболокльса в *ризи* (с. 148), во *бѣди* заходать (с. 150), близъ *полати* моєє (с. 182), w(т) *зато(ч)ѣныа* (с. 190), михаи(л) возвестилъ *маноевы* (с. 72), нашими... *дѣли* (с. 118, пор. нашими *дѣлы* — с. 119), *ногты* желѣзными... драги (с. 86 зв.); птицамъ *живимъ* (с. 22 зв.), блг(с)на *ти* въ жена(х) (с. 162), при *ныхъ* на ердане (с. 256), wсмы бѣ(с) *имены* нарицаа... горьшее того бѣсовъ *имены* наре(к) (с. 179 зв.), рекоучи *вготовы* ми... входы (с. 159 зв.) та ін. Трапляються написання *и* — *ы* проти етимології й у незмінних словах: снѣ девичь бы(ст). а *николы* не бы(л) тѣло(м) снѣ . заноу(ж) есть бѣ (с. 110–111), любви *рады* х(с)вы (с. 141 зв.). Окремо відзначимо *и* на місці *ы* в дієслові *похлинатиса*: много злы(х) часовъ поведеа(т) смертны(х) или пьючи *похлинетса*. или гадачи подавитса (с. 366 зв. 367) (сучасне похлинутися, захлинутися, основа — праслов'янське **xlynoti* [29 VI: 180], пор. білор. *хлынуць*).

Звук *и* на місці *ы* в слові *тысяча* (вже у т. зв. Галицькому Євангелії близько 1266 р., в Луцькому Євангелії XIV ст., два рази в Лаврентіївському списку літопису; подібно в чеській і словацькій мовах — *tisíc*), *нинѣ*, *нинѣшним*, *нинѣча* (в Четьї 1489 р.; аналогічно польські *ninie*, *niniejszy*) О. Соболевський уважав неясними за походженням [90: 63–64]. Теперішні етимологи допускають виникнення старопольської й сучасної діалектної форми *ninie* внаслідок асиміляції [110 XXVI: 59].

Нашу увагу привернула форма з «приставним» *и* на початку слова перед *л*, після якого занепає редукований голосний перенього ряду: [муро “миро”] почали *ильтати* во корчагы (с. 196).

(Далі буде.)

УДК 81'246.(477)

Володимир Труб

м. Київ

ТИПИ ІНТЕРФЕРЕНТНИХ ВПЛИВІВ У БІЛІНГВАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ

Розглянуто специфіку функціонування міноритарних мов, контактного білінгвізму в Україні з притаманною йому асиметричною взаємодією російської та української мов, де домінуюча роль належала російській. Наголошено на необхідності суттєвого поширення сфер функціонування української мови, зокрема у природничих наукових дисциплінах. Досліджено основні типи домінуючих інтерферентних впливів російської мови на українську: українсько-російський суржик, неадекватне калькування, семантичну інтерференцію. Розглянуто аспекти конкурентної взаємодії обох мов як важливих засобів соціалізації особистості та нові тенденції у функціонуванні української мови.

Ключові слова: контактний білінгвізм, домінуюча мова, міноритарні мови, комунікативна потужність, інтерференція, суржик, калькування, семантична інтерференція.

Для будь-якої країни є важливим аналіз її поточної мовної ситуації. Дуже актуальними є такі спостереження і для України, особливо враховуючи її, як мінімум, двомовність, штучне загострення питань про мовні права національних меншин і той непростий, напружений стан, в якому зараз перебуває наша країна.

Варто зазначити, що не в такому далекому минулому, зокрема в радянські часи, питання про стан мов національних меншин практично не піднімалося — воно не було актуальним. Мови національних меншин функціонували практично у вузьких сімейних колах, у деяких національних школах, в нечисленних громадських товариствах, і ця обмеженість у їх поширенні не викликала особливої стурбованості у носіїв цих мов. І це є, зрештою, нормальним. Адже в будь-якій країні володіння

© В.М. ТРУБ, 2014

лише мовою національної меншини є вкрай недостатнім для повноцінної соціалізації особи — для цього необхідно володіти державною мовою відповідної країни. Треба реально усвідомлювати, що всі мови, звичайно, є рівноправними, цінними, їх треба всіляко оберігати, зокрема дбати про розвиток національних літератур, але не всі вони є однаково розвиненими. Жодна міноритарна мова не охоплює і не забезпечує функціонування значної кількості життєво важливих сфер. Міноритарна мова не може бути мовою міжнародного спілкування, якою є, наприклад, російська, посідаючи у списку таких мов принаймні 4-е або 5-е місце після англійської, французької, німецької і, можливо, арабської чи іспанської. Загальний обсяг знань, які можна отримати через мову національної меншини, об'єктивно не може дорівнювати обсягові знань, що його можна здобути через державну мову. Існує істотна відмінність навіть у комунікативних потужностях мови у статусі діаспорної, і в статусі державної. Комунікативна потужність болгарської, румунської, угорської мови в Україні суттєво поступається комунікативній потужності цих самих мов на їхніх материкових територіях — в Болгарії, Румунії та Угорщині. Така сама різниця є і між українською мовою в діаспорі і українською мовою тут, на українському «материку». Що ж тоді казати про комунікативні можливості автохтонних міноритарних мов, які не мають державного статусу!

В радянські часи для переважної більшості населення шлях до повноцінної самореалізації відкривала російська мова. Сила і потужність російської мови полягає не в якійсь особливій її красі, а в тому, що обсяг різноманітної цінної, важливої, серйозної, усебічної інформації, яку можна було отримати через цю мову, до останнього часу значно перевищував кількість аналогічної інформації, що її можна було дістати через мову українську. Цю інформаційну диспропорцію нам необхідно якомога швидше подолати. А в Україні представники національних меншин були фактично не білінгвами, а трілінгвами. Володіючи (хоча б на побутовому рівні) національною мовою, а також обов'язковою російською, яка панувала практично у всіх життєвих сферах, вони як мінімум пасивно (тобто хоча б на рівні розуміння) володіли й українською. Ця особливість кардинально відрізняє носіїв національних мов від російськомовних громадян України, яких сумнозвісні «творці» нещодавніх мовних законів намагалися видати за національну меншину. Адже остання категорія мовців володіє тільки двома мовами — російською і хоча б на рівні розуміння — українською. Навіть якщо деякі мовці з цієї категорії відмовляються від спілкування українською мовою, вони не можуть собі заборонити її розуміти. Цей білінгвізм російськомовних українців відрізняє їх від громадян Росії, для яких українська мова є не протилежним членом білінгвальної пари, а мовою іноземною. Ще одна суттєва відмінність між національними меншинами і російськомовними українцями пролягає в тому, що останні, хай і в різних пропорціях, проживають практично у всіх українських регіо-

нах, тоді як за національними меншинами закріплені свої регіони їхнього компактного проживання. Відповідно українська мова зазнає інтерферентного впливу з боку російської в усіх регіонах, тоді як вплив на неї мов національних меншин практично відсутній, або має обмежений локальний характер, причому в різних регіонах він різний.

З набуттям української незалежності українська мова (принаймні де-юре) набула статус державної. На практиці це означає, що у боротьбі за статус мови, яка гарантує повноцінну соціалізацію особистості, у нас тепер конкурують дві мови — російська і українська. Ця боротьба особливо загострилася в наш час і, очевидно, триватиме ще довго. Адже така зміна не може бути одномоментною. Такий перехід передбачає і вимагає від усіх громадян України не лише пасивного (на рівні розуміння), але й активного (на рівні адекватного спілкування) володіння українською мовою. Слід усвідомлювати, що на відміну від російської мови, яка (майже так само як і в Росії) охоплювала та обслуговувала практично всі життєво важливі сфери, українська мова могла забезпечити необхідний рівень соціалізації переважно в сферах гуманітарних. Справа в тому, що в професійній сфері кожної людини домінує та мова, через яку вона здобувала свою фахову освіту. В той же час в Україні є величезна кількість справжніх професіоналів, які свого часу вивчали свої профільні дисципліни через російську мову.

Нещодавно автору цих рядків довелося зіткнутися з проблемами медичної сфери у лікарні для вчених. Мушу засвідчити, що у медичних картках записи **всіх** фахівців (терапевтів, хірургів, кардіологів, урологів, невропатологів, стоматологів тощо) є тільки російськомовними. Всі професійні розмови між лікарями ведуться російською мовою. Назви різноманітних анкетних рубрик в історіях хвороби є українськими, але заповнюються вони російською мовою. Українську мову (в її суржиковому варіанті) можна вряди-годи почути хіба що від молодшого медичного персоналу — медичних сестер, санітарок, кухарок, прибиральниць, охорони. Україномовні записи та діагнози фігурують лише в офіційних довідках про смерть... Виникла парадоксальна ситуація, коли навіть україномовна людина завдяки природничо-технічній вищій освіті поступово перетворювалася на ... російськомовну. Значної зміни у мовній орієнтації можемо очікувати від молоді — студентів, які зараз отримують **будь-яку** вищу освіту через українську мову.

Ідея державного статусу української мови миттєво знайшла одностайну підтримку серед переважної частини західних і центральних областей України. Важливо, що виходячи з патріотичних почуттів і міркувань, повну готовність до такого переходу виявила і значна частина російськомовних громадян, для яких російська мова є першою, базовою. Але для певної частини мешканців сходу та південного сходу така перспектива виявилася не до вподоби. Вони будь-що воліють нічого не змінювати у своїй мовній орієнтації, як і раніше вбачаючи засіб своєї соціалізації та самореалізації саме у російській мові. Ця неузгодженість

у мовних уподобаннях двох частин України стала зачіпкою для нечесних політиків, які ладні зробити все можливе, щоб мовне питання перетворити у серйозне політичне протистояння з непередбачуваними наслідками. Але як би гостро не стояло це питання, які б дискусії та суперечки не точилися навколо нього, воно не розглядалося раніше як привід до сепаратизму, до територіального поділу України. Це стало можливим тільки після поразки і втечі попередньої влади, яка незважаючи ні на що прагнула панувати над усією неподільною Україною, включаючи і Крим.

Адекватна мовна політика держави має стати більш толерантною і враховувати специфіку різних регіонів України. Громадянам, які живуть на сході і півдні, треба терпляче пояснювати, що державний статус української мови як мови титульної нації є однією з найнеобхідніших умов існування самої держави поряд з такими її неодмінними запоруками як територія і суверенітет. Разом з тим це жодною мірою не означає заборони при будь-якій потребі користуватися російською мовою. Але в той же час треба закликати їх з розумінням і толерантністю ставитися до того, що їхні діти та онуки у своїй мовній орієнтації з часом почнуть віддавати перевагу державній українській мові.

Натомість жителям західної частини треба невтомно пояснювати, що Україна — велика країна, в якій різні групи населення перебувають у різному становищі. Якщо для переважної більшості громадян західних областей українська мова є першою, рідною і збігається з державною мовою, то для більшості мешканців сходу і півдня першою повсякденною мовою є російська. І потрібно ставитися з розумінням до того, що їхня поступова переорієнтація на домінуючу українську потребує часу, а не вимагати: «Негайно станьте всі такі, як ми!».

Для усвідомлення поточного стану мовної ситуації в Україні дуже важливим є аналіз мовної компетенції її громадян — компетенції, що існує в ситуації постійного контактного білінгвізму. Інерція потужного інтерферентного впливу російської мови як і раніше спричиняється до різноманітних типів відхилень від норм української мови. Можна вирізнити принаймні три основні типи таких відхилень: українсько-російський суржик [1, 2], неадекватне калькування та явище семантичної інтерференції.

1. Українсько-російський суржик є одним з найпоширеніших наслідків цього впливу і може виявляти себе на різних мовних рівнях — фонетичному, лексичному, граматичному:

1.1. На суто фонетичному рівні суржик виявляє себе як **акцент**, тобто фонетичні особливості мовлення деяких росіян, які народилися не в Україні і не здатні подолати вплив російської фонетики. Цей вплив виявляє себе у неправильному вимовлянні певних українських фонем. Особливо прикро було чути таку вимову з уст посадовців найвищого рівня:

Наша економіка поступово видужує;

*Будемо вилазять з ями, в якій опинілись;
Треба негайно припинити державне свавілля!*

1.2. Особливо потужно суржик панує на лексичному рівні, спричиняючись до створення адаптованих українською мовою не кодифікованих, тобто таких, які не існують в українській мові, гібридних форм, сформованих на основі російських лексем. Відмінною рисою суржику є частотне вживання таких некодифікованих форм замість нормативних українських номінацій, які належать до елементів загальноновживаної лексики: *Це таке добре вино, що конопля оддыхає; Ти що, странна? Він не согласився; Нехай покушає! Він плохо себе чувствує, а там зовсім немає врачів; Не обращайтесь вниманія! Погода знову спортилась, нельотна; Суржик — це сплошне іздевательство над українською мовою; Абоненти совітуються, як платити за газ.*

Явище суржику, так само як і просторіччя, засвідчує недостатнє, неадекватне володіння активною формою української літературної мови. Вживання форм на зразок *оддыхає, странна, согласився, чувствує, сплошне іздевательство* тощо зовсім не означає, що носієві суржику невідомі адекватні українські відповідники *відпочиває, дивна, погодився, почувує, суцільне знуцання* і т.ін. Якщо він почує ці слова у чиемусь мовленні або зустрине їх у тексті, то чудово зрозуміє їхнє значення. Проблема полягає в тому, що через брак належного культурно-освітнього рівня ці лексеми не актуалізовані, не активізовані у його повсякденному лексиконі, що й спричиняється до відсутності автоматизму вживання адекватних кодифікованих форм у його мовленні чи текстотворенні. Він виявляється нездатним при потребі активізувати їх самостійно, без «підказки», тобто без зовнішнього втручання — почутого правильного мовлення або сприймання кодифікованого тексту.

На жаль, суржик виявляє себе не лише на суто побутовому рівні, але й у текстах, промовах більш високого штибу, які висвітлюють політичні, економічні, мистецькі та інші аспекти життя держави. Аналіз текстової продукції наших друкованих ЗМІ, радіо- та телеефіру, виступів народних депутатів також змушує констатувати численні мовні помилки:

Марков ще добавив (треба додав), що Янукович хоче отримати від Росії максимум;

Неймовірна поява нових сторонників (треба прихильників) Тимошенко;

Тайфун бушує (треба вирує) на півдні Китаю;

З моменту заключення (треба укладання) договору цільової програми...;

Цих правил має дотримуватися люба (треба будь-яка) держава;

Все це відбувалося при попустительстві (треба при потуранні) Януковича;

Не треба прибігати (треба вдаватися) до фейкових референдумів.

Те саме явище спостерігаємо і в рекламі:

Вони (нові будинки «Парк-стоун» на Печерську) дивляться на цей живописний (треба мальовничий) краєвид і чекають на вас;

Всеукраїнська акція «Зажигай з нами»!

Діабет у нас молодіє (треба *молодшає*)

1.3. Різноманітними є вияви суржику на граматичному рівні, зокрема:

1.3.1 вживання іменників у неправильному граматичному роді під впливом граматичного роду їхніх російських відповідників:

Це не наша головна (треба *наш головний*) *біль*. *Це біль Газпрому*.

1.3.2 утворення активних дієприкметників, відсутніх в українській мові:

Кількість лауреатів, отримавших (треба *які отримали*) *Нобелівську премію*;

Зробити тему відповідаючою (треба *відповідною*) *дню, в якому ми живемо*;

Настала ера думаючих (треба *мислячих*) *людей*

1.3.3 неправильне вираження порівняльного ступеня прикметників через одночасне використання синтетичного та аналітичного способів його утворення:

Краще взяти щось більш популярніше (треба *популярніше* або *більш популярне*)

Давайте пояснимо це слухачам більш глибше (треба *глибше* або *більш глибоко*) (Марина Фіалко)

1.3.4. повсякчасне суржикове вираження аналітичної форми найвищого ступеня прикметника за допомогою засобу його утворення в російській мові — слова *самый*. Натомість універсальним засобом утворення найвищого ступеня в українській мові є засіб синтетичний:

Янукович хотів відтермінувати рішення про Тимошенко до самої останньої секунди (треба *найостаннішої*);

Це саме страшне (треба *найстрашніше*);

Саме головне, що влада за цим стежить (треба *найголовніше*);

Місія Євросоюзу дала самий останній шанс українським політикам стати повноправною частиною Європи (треба *найостанніший*);

Мої онуки вчаться в самій простій державній школі (треба *найпростішій*);

Це сама складна частина транспортного коридору (треба *найскладніша*);

Сама краща притча — про таланти (треба *найкраща*);

Наш монастир — самий перший християнський монастир (треба *найперший*);

Польща — сама динамічна країна Єврозони (треба — *найдинамічніша*);

Це саме парадоксальне явище (треба — *найпарадоксальніше*).

2. Дуже поширеним інтерферентним явищем є неадекватне калькування — буквальный переклад російських композитних слів чи словосполучень. Справа в тому, що явище калькування завжди виявляє себе як мінімум у двокомпонентній структурі — адже недоречність

вживання правильного, адекватного українського відповідника певної російської одиниці може бути виявлена лише в разі його «сусідства», сполучення з іншим компонентом. В українській мовознавчій традиції склалося негативне ставлення до калькування російських структурованих утворень. Поміж тим існує чимало цілком нормальних українських виразів, які формально можна кваліфікувати як кальки — пор. композитні іменники *судно/будування* і рос. *судо/строение*; *зло/вживання* і рос. *зло/употребление*; *собі/вартість* і рос. *себе/стоимость*, *не/рухомість* і рос. *не/движимость*, прикметники *синьо/окий*, *каро/окий* і рос. *сине/глазый*, *каре/глазый*, другі компоненти яких (*-окий, *глазый) не можуть самостійно існувати а ні в українській, а ні в російській мові. Так само співставними є вирази *прищеплювати смак* і рос. *прививать вкус*; *слід прохолов* і рос. *след простыл*.

Насправді ж калькований вираз слід кваліфікувати як хибний, якщо його смисл можна адекватніше відтворити іншими, питомо українськими ідіоматичними засобами. Яскравими прикладами негативного калькування є широко вживані колокативні словосполучення на зразок **приймати участь* (пор. рос. *принимать участие*) (**На жаль, ми приймаємо участь у цьому фарсі*), **приймати заходи* (пор. рос. *принимать меры*) (**Треба негайно прийняти заходи проти таких зловживань*), **пригортати увагу* (пор. рос. *привлекать внимание*) (**Я хочу пригорнути вашу увагу до питання євроінтеграції*) замість правильних колокацій *брати участь*, *вживати заходи*, *привертати увагу*, *залучати до участі*.

Інколи трапляються випадки «спотвореної» кальки, коли результатом калькування стає цілісний новотвір, взагалі відсутній в українській мові. Так буває, коли мовець, відштовхуючись від російської лексеми, неправильно «обчислює» український відповідник, перекладаючи елементи, які нормативно не підлягають перекладу. Прикладом слугують випадки, коли неподільна (принаймні з синхронного погляду) російська основа штучно сприймається як сполучення префікса та кореня і відтворюється українською через послідовне калькування відповідних «псевдо-компонентів»: **Я вам напам'ятаю цю статтю конституції*, де **напам'ятаю* є результатом калькування рос. компонентів *на + помню*, з яких, на думку мовця, начебто складається рос. форма майбутнього часу 1-ї особи однини *напомню*. Мовець або не знає, або забув, що питомим українським відповідником рос. дієслова *напоминать* є *нагадувати*.

Часто спостерігається і пряме калькування суто російських жаргонних виразів:

Я в цьому році вперше був за пагорбом

Вони думають, що я вся в шоколаді

Вони вважають себе білими і пухнастими

3. Також є поширеним явище семантичної інтерференції, коли мовець помилково обирає такий український відповідник російської омонімічної лексеми, який має зовсім не те значення, що його мовець має на увазі:

Я не є довіреним обличчям (треба: *довіреною особою*) Юлії Тимошенко

В українській мові іменник *обличчя*, який вказує на фронтальну частину людської голови, або на чийсь репутацію, нормативно не може означуватися прикметником *довірений*, який має зовсім іншу сполучуваність, у зв'язку з чим ця фраза сприймається як аномальна. Російською ж мовою *обличчя* перекладається іменником *лицо*, який має принаймні чотири значення: 'обличчя', 'особа', 'граматична особа', 'репутація'. Цей неоднозначний іменник нормально сполучається з прикметником *доверенный* тоді, коли вживається у значенні 'особа'. Відтак утворюється термінологічне словосполучення *доверенное лицо* (укр. *довірена особа*), яке відкриває валентність на іменник у формі родового відмінка, що вказує на довірителя — іншу особу (тут — Юлію Тимошенко), яка довірила першій особі представляти свої інтереси.

Речення на зразок **Вже дуже скоро режим Януковича продемонстрував свою істинну особу* виникло через те, що мовець використав такий український відповідник рос. іменника *лицо*, який співвідноситься зі значенням 'особа', хоча насправді він мав на увазі значення 'репутація', що йому в українській мові відповідає іменник *обличчя*: *Вже дуже скоро режим Януковича продемонстрував своє істинне обличчя*.

У російському іменнику *вид* розрізняємо принаймні 3 значення: 'тип', 'вигляд', 'панорама'. У словосполученні **тестування різних виглядів піротехніки* замість правильного вживання українського відповідника зі значенням 'тип' вжито відповідник зі значенням 'вигляд'. Ще одна невідповідність між значеннями російських і українських іменників яскраво виявила себе у відповіді однієї студентки: **Пряма — це найкоротша лінія між двома крапками*.

Розглянуті різноманітні типи відхилень в українському мовленні чи текстотворенні мають одну спільну причину — потужний інтерферентний вплив російської мови. Отже, інтерференцію природно розглядати як узагальнений (родовий) термін, в рамках якого розрізняються різні її типи: суржик (з усіма його видами — фонетичним, лексичним, граматичним), неадекватне калькування, семантична інтерференція. Слід також мати на увазі, що у висловленнях деяких мовців можуть одночасно поєднуватися різні типи інтерференції — пор. *Треба негайно прийняти міри проти таких зловживань*, де *прийняти* є виявом неадекватного калькування (замість *вжити*), а *міри* — вияв лексичного суржику (замість *заходи*).

Разом з тим слід зазначити, що явище інтерференції, яке досі мало переважно односторонній характер, останнім часом поступово починає виявляти себе і в зворотному напрямі. Відтепер, коли українська мова набула статус державної, можна з цікавістю спостерігати зрушення, які спричиняє ця важлива подія. Такими, зокрема, є явища «російсько-українського суржику», коли в ряді випадків вже російська мова стає реципієнтом української. Це явище набуває дедалі більшого поширення і налаштовує на стриманий оптимізм. Йдеться про численні вкраплення

російсько-українських суржикізмів у мовлення носіїв російської мови як першої у випадках, коли до цього змушують обставини мовленнєвого акту. Можна виділити принаймні три типи таких обставин:

а) вживання українських термінів, актуальних в тій чи іншій предметній галузі — наприклад при сплаті комунальних послуг — пор. *Мне, пожалуйста, посчитайте без **борга**; Я посчитала ему **коригуючу**; Я отправила ему **доповідну**, а он вернул мне её на **выполнения**;*

Наведені приклади засвідчують, що вживання саме усталених українських термінів забезпечують гарантовану однозначну ідентифікацію актуальних понять, що ними користуються вузькопрофесійні групи осіб, відповідальних за нормальне функціонування певної сфери діяльності;

б) численні випадки, коли російськомовні носії усвідомлюють, що в конкретній офіційній ситуації спілкування (наприклад — у виступі депутата у Верховній раді) роль домінуючої, пануючої мови належить (нарешті!) саме українській мові. І їхні висловлювання засвідчують прагнення посильно наблизитися до того адекватного рівня комунікації, якого об'єктивно вимагає ситуація спілкування: *К сожалению, аптечных **закладив** на селе у нас явно **недостаточно** (екс-міністр охорони здоров'я); Проведена большая программа борьбы с сердечно-сосудистыми **захворюваннями**; Беспредел, который происходит в Киеве в области **охорони здоровья**, надо **прекращать**; Эта **галузь** из **галузи** здравоохранения стала **галузью** захоронения; Этот закон **треба** принимать; Все действия нашей партии **спрямовани** на то, чтобы президент и Верховна рада **дотримувались** конституции Украины; Всё это приобреталось за наши **кошты**. Они **успадковывают** нашу собственность; Дайте ему гарантии, что он будет это развивать и это **не пиде в спадщину** кому-то другому; Вы не оправдали надежды людей, которые доверили вам своё **майбутне**; Эти законы абсолютно **суперечат** нашей конституции; Нужно поставить каждую поправку на голосование независимо от того, **врахована** она или не **врахована**; Сегодня на **погоджувальний раде** мне вспомнилось старое время; Вы согласны, что это их претендентство на президентство **останне** в жизни?; Я знала всех корифеев украинского радио. За ними **туга** большая. А сколько теперь дикторов с **вадами**!; Эти отряды не **боездатны**; Сепаратисты должны пройти **ходой** по главной улице; Киев осуждает **брутальное** преследование манифестантов.*

в) інший типовий випадок — інтерв'ю, яке україномовний журналіст бере у російськомовного мовця. За цих умов той, у кого беруть інтерв'ю, може часто вживати такі українські суржикізовані лексичні одиниці, нормативно-літературний варіант яких він щойно почув від журналіста. Пор.: Журналіст: *Ви вважаєте, що вам пощастило народитися в Москві?* — Микола Рушковський: *Я не знаю, **пощастело** или нет...;* 2. Журналіст: *А чи є у вас місця для глядачів?* — *К сожалению, мест для **глядачей** у нас очень мало.* Журналіст: *Отже, виходить замкнене коло — **Замкнене коло** — что хочешь, то и делай;* Журналіст: *Для цього*

потрібно підвищувати відповідальність людей. — Конечно, обязательно **потрібно!**; Журналіст: *Лас-Вегас знаходиться в пустелі?* — *Это правда. Он находится в пустыли*; Журналіст: *Це просто прискорення праці.* — *Нет, это не прискорення!*; Журналіст: *Це вже застаріле* — *Нет, это не застарилэ!*; Журналіст: *Наскільки залежить нервова система від пори року?* — *От поры року очень много система зависит.*

Українська мова, на жаль, ще дуже недостатньо поширена у спортивній сфері. Показово, що практично всі українські призери Пекінської олімпіади давали свої інтерв'ю російською. Але ось останній фрагмент інтерв'ю української призерки — фехтувальниці, яка впродовж всієї розмови користувалася тільки російською: Журналіст: *Чи відчували ви моральну підтримку українських болільників?* Фехтувальниця: **Відчувала.**

Разом з тим слід усвідомлювати суттєву різницю між розглянутими протилежно спрямованими інтерферентними впливами. Вияви впливу російської мови на українську переважно діагностують такий стан україномовної компетенції, коли мовець виявляється не в змозі дотримуватися сучасних норм української літературної мови. Натомість вияви впливу української мови на російську засвідчують прагнення носіїв російської мови максимально наблизитися до умов, атмосфери конкретної ситуації спілкування, по можливості вдаючись до елементів коду адресата чи аудиторії. За інших умов їхнє мовлення цілком узгоджується з нормами російської мови.

Як відомо, будь-яка жива мова в процесі свого функціонування змінюється. Особливо стрімкі, блискавичні зміни, зумовлені бурхливими подіями в Україні, сталися в лексичному складі нашої мови за останні півроку. Можна констатувати принаймні дві основні тенденції:

1) різке підвищення частотності вживання деяких слів та словосполучень, частотність яких раніше була набагато меншою. Це може, зокрема, відбуватися і за рахунок переходу деяких елементів професійних субмов чи навіть жаргонних одиниць до складу загальноживаної лексики української мови — пор. *майдан* (як місце виявлення гнівного і масштабного народного протесту, який переростає в бурхливі революційні події), *ескалація*, *деескалація* (*конфлікту*, *агресії*), *дислокація*, *місця постійної дислокації військ*, *передислокація*, *блок-пост*, *снайпер*, *балаклава*, *материкова частина України*, *коктейль Молотова*, *барикада*, *пацани*, *ультрас*, *диверсант*, *терорист*, *федералізація*, *сепаратизм*... З'явилася і нова номінація *тітушки*.

2) надзвичайне поширення адаптованих англіцизмів для переважного позначення нових реалій, які наповнили наше життя внаслідок глобалізації і здобули в українській мові статус інтернаціоналізмів, через що не можуть розглядатися як абсолютно негативне явище:

Венчурний підприємець; Венчурний інвестор;

Вирощування старт-апу; База даних старт-апів; Старт-апер;

Зацени старт-ап!

**Фрілансери; Ай Ті спеціалісти; Сфера Ай Ті;
Топ-менеджмент; топ-менеджер;
Сучасні гаджети; Сингл;
Бізнес девелопер; Девелоперські фірми;
Мейнстрімна макроекономіка;
Рояліті;
Елітне житло «Рівер-стоун»;
Рімейки трьох радянських стрічок;
Мистецтво «Контемпорері»;
Тілесний перформанс, Костюмований перформанс, Ми створили пер-
форманс, який виконуватимуть діти;
Ярмарок «Дитячий хендмейд»;
Троль, тролити;
Брендова газета;
Сільське господарство є драйвером нашої економіки;
Пор. також молодіжні жаргонні заклики на зразок: Працюй хардбво,
відпочивай драйбво!**

Водночас у професійних жаргонах англіцизми широко вживаються на позначення понять, які мають усталені адекватні українські відповідники:

**Це були новини. Андейт (Поновлення) — рівно за годину;
19 листопада — це дедлайн (останній термін);
Апгрейтити (вдосконалювати), апгрейт (вдосконалення);
Саунд-трек (Звукова доріжка);
Чи не складно робити промоушен цьому фільму (просувати, рекламу-
вати цей фільм)?;
На промо (рекламу) витратили чимало грошей;
Хай тек (Високі технології);
Девайс (пристрій); українські юзери (користувачі);
Байер (покупець)**

Схоже, що працівники багатьох ЗМІ вважають, що вживання таких адаптованих англіцизмів сприятиме забарвленню, пожвавленню їхніх текстів.

Такими є основні типи відхилень, зумовлені інтерферентними впливами в мовному середовищі України. Очевидно, що вони мають бути враховані у навчальних програмах з української мови для вироблення адекватних стратегій боротьби за чистоту мови.

Загалом можна констатувати, що українська мова знову переживає один з найдраматичніших моментів своєї історії. Адже зараз на сході наші герої в прямому сенсі віддають за неї життя. Але вона безперечно вистоїть — адже тут, в Україні, завжди існувала, існує і міцнішає свідомо освічена національна еліта, яка піклується про плекання та захист питомо української мовної норми, вільної від будь-яких некодифікованих чужинницьких впливів. І з часом українська мова повною мірою здобуде той статус, який їй по праву належить.

1. Ставицька Л., Труб В. Суржик: суміш, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / Ін-т української мови НАН України. Відділ соціолінгвістики; за заг. Редакцією Л.Ставицької. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 31–120.
2. Тараненко О.О. Суржик // Українська мова. Енциклопедія. Вид. 2-е, виправ. і доп. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 665–668.

Автор висловлює ширю подяку Л.Т. Масенко та Є.А. Карпіловській за цінні зауваження та побажання, які використано під час підготовки статті.

Статтю отримано 24.09.2014

Volodymyr Trub

Kyiv

TYPES OF INTERFERENTIAL INFLUENCES IN BILINGUAL ENVIRONMENT OF UKRAINE

The paper deals with the specificity of functioning of the languages of national minority, contact bilingualism in Ukraine with its inherent asymmetric interaction of the Ukrainian and Russian languages. The dominant position in this interaction belonged to the Russian language. The author grounds the necessity of considerable extension of functioning of Ukrainian in different important spheres, especially in natural branches of science. The main types of dominant interferential influence of Russian upon Ukrainian are investigated: the Ukrainian-Russian suržyk, non adequate translation loans, semantic interference. The different aspects of competition of both languages as important means of personalities socialization as well as the new tendencies in functioning of Ukrainian are examined.

Key words: contact bilingualism, dominant language, languages of national minority, communicative power, interference, suržyk, translation loans, semantic interference.

Мовна мозаїка

ГЕЛЬСІНСЬКА чи ГЕЛЬСІНСЬКА СПІЛКА?

Дехто наполягає на вживанні назви *Гельсінкська спілка*, тобто на утворенні прикметника *Гельсінкська* без зміни звука [к] перед суфіксом *-ськ-*, як у російській мові, пор.: *хельсинкская*. В українській мові є небагато прикметників, утворених від іншомовних географічних назв саме так, напр.: *ню-йоркський*, *іракський*, *бангкокський* на ін., але вони суперечать правилі чинного українського правопису, згідно з яким обов'язковою морфологічною умовою творення прикметників від українських і неукраїнських географічних назв з основою на *к* є чергування [к] із [ц'] перед суфіксом *-ськ-* (див.: Український правопис, § 113, п. 2 б). Однак цим правилом свого часу не скористалися, бо внаслідок такого чергування у назві *Гельсінкі* перед зазначеним суфіксом постає важкий для вимови прикметник *гельсінцький*. Саме тому вдалися до утинання кінцевого *-кі* назви міста *Гельсінкі*, що посприяло вільному поєднанню її з суфіксом *-ськ-* та утворенню прикметника *гельсінський*, пор. український зразок: *П'ятихатки — п'ятихатський*.

Отже, не суперечить морфологічній нормі української літературної мови і милозвучний для вимови лише прикметник *гельсінський*. Тому правильною є назва *Гельсінська спілка*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.635'37

Мирослава Баган
м. Київ

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ

Статтю присвячено дослідженню структури, семантики та функцій прецедентних феноменів, трансформованих за допомогою заперечних компонентів. З'ясовано межі та способи такої трансформації. Визначено семантичні й комунікативно-прагматичні причини використання негативів у структурі прецедентних феноменів. Установлено типи прецедентних феноменів, що найчастіше зазнають трансформації, схарактеризовано їхні функції та сферу вживання.

Ключові слова: прецедентний феномен, трансформований прецедентний феномен, трансформоване прецедентне висловлення, трансформоване прецедентне ім'я, заперечення, заперечний компонент, комунікативно-прагматична функція, оцінна функція.

Трансформація прецедентних феноменів за допомогою заперечних компонентів є поширеним, але маловивченим явищем сучасного українського мовлення. Для поглиблення відомостей про особливості функціонування прецедентних феноменів важливо з'ясувати роль заперечення в модифікації їхньої структури та первісного змісту.

У сучасному мовознавстві прецедентними феноменами називають змістові компоненти, що добре відомі всім представникам національно-лінгво-культурної спільноти, актуальні в когнітивному (пізнавальному та емоційному) плані, до них постійно апелюють у мовленні тієї чи тієї національно-лінгвокультурної спільноти [10: 170]. Прецедентні феномени виділяють на підставі таких ознак, як загальновідомість у певному соціумі, належність до національної культури, здатність виконувати роль символу, еталона якого-небудь явища, ситуації чи ознаки [8: 216; 10: 170–171; 15: 591; 13: 56]. Широке вжи-

© М.П. БАГАН, 2014

вання прецедентних феноменів у текстах художнього та публіцистичного стилів мовлення зумовлене їхньою семантичною місткістю та функціональною потужністю.

Дослідженню функціонального потенціалу прецедентних феноменів присвячено чимало праць [13; 6; 9; 12]. Установлено, що вони виконують оцінну, естетичну, евфемістичну, ігрову, моделювальну та інші функції [13: 138]. Перевагою прецедентних феноменів над іншими виражальними засобами є їхня властивість породжувати широкі асоціативні зв'язки, активувати культурну й етнокультурну інформацію, надавати текстам діалогічного звучання та семантичної багатомірності [7: 159]. Запропоновано типології прецедентних висловлень за їхніми семантичними ознаками [6: 83], способом уживання [8: 217] та рівнем прецедентності [15: 591].

Проте маловивченою досі є проблема трансформації прецедентних феноменів. Мовознавці здебільшого лише констатують, що трансформація прецедентних феноменів уможливорює гнучкіше й ефективніше використання їх для увиразнення додаткових змістових нюансів у кожній конкретній мовленнєвій ситуації [13: 48; 12: 7]. Серед способів трансформації прецедентних феноменів виділяють переважно заміну лексичного компонента (тобто лексичну субституцію), усичення лексичного компонента, зміну морфологічних особливостей одиниці, додавання лексичного компонента, контамінацію кількох прецедентних феноменів, зміну комунікативної настанови прецедентного висловлення [12: 7]. За нашими спостереженнями, досить поширеним способом трансформації прецедентних феноменів є також заперечення, що виявляється у введенні до стверджувального за своєю формою прецедентного феномену заперечного оператора, зокрема заперечних часток *не, ні* або заперечного прийменника *без* (пор.: *Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011); *Партія регіонів ... без регіонів* (День, 14.05.2014), або в заміні слова — компонента прецедентного феномену, що не має заперечного маркера, словом із заперечним формантом (пор.: *Інститут «неукраїнознавства»* (Україна молода, 18.03.2014). Трансформовані за допомогою заперечних компонентів прецедентні феномени ще не були об'єктом вивчення в українському мовознавстві, тому видається актуальним і важливим дослідити причини видозміни таких прецедентних одиниць та їхні функції в сучасному українському мовленні.

Мета статті — з'ясувати семантичні й комунікативні передумови трансформації прецедентних феноменів засобами негації, установити межі та функціональні параметри такої трансформації.

За своєю семантикою та структурою прецедентні феномени не однорідні. Традиційно їх поділяють на прецедентні ситуації, прецедентні тексти, прецедентні імена та прецедентні висловлення [6: 47–48; 13: 79]. Прецедентні ситуації — це певні «еталонні» ситуації з якимись характерними ознаками, їх передають назвами загальновідомих місць, ситуацій (пор.: *Чорнобильська катастрофа, Сорочинський ярмарок*), а

також ідіоматичними висловами на зразок *ні кола, ні двора, як у Бога за пазухою*. Прецедентні тексти — відомі твори, згадані в інших текстах для актуалізації міжтекстових зв'язків, пор.: *Одіссея Олени Лук'янової* (День, 7.03.2008). Прецедентні імена — імена знаних людей, персонажів, артефактів, що пов'язані з певними прецедентними ситуаціями чи відомими творами і асоціюються з деякими ознаками, пор.: *Маруся Чурай, Лис Микита, цап-відбувайло, булава*. Прецедентні висловлення — завершені й самодостатні одиниці (цитати, а також паремії), які передають певний цілісний зміст, що не дорівнює сумі значень їхніх складників, напр.: *Хіба ревуть воли, як ясла повні? Без надії сподіваюсь; Козацькому роду нема переводу*.

За нашими спостереженнями, заперечення використовують здебільшого для трансформації прецедентних висловлень, пор.: *Дніпро не реве, а тільки стогне* (День, 12.10.2012); *Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011); *Не воювати з вітряками!* (День, 8.02.2012). Активне вживання заперечних операторів саме в структурі прецедентних висловлень, імовірно, можна пояснити тим, що вони мають переважно форму предикативної одиниці, а найтипівішим способом реалізації логічного заперечення вважають якраз використання граматичних негаторів у структурі речення [2: 79; 18: 111; 14: 10; 1: 15–16]. Отже, сама структура прецедентних висловлень є зручною для введення до них заперечного компонента.

Дуже цікавим є питання, чому мовці надають прецедентному висловленню саме заперечної форми, адже введення негатора призводить не до часткової модифікації змісту прецедентного висловлення, а до його кардинальної зміни. Якщо прецедентне висловлення у своїй типовій формі виражало якесь узагальнення, то після введення негатора воно, навпаки, спростовує це узагальнення, іноді досить категорично, пор.: *третій зайвий і Третій не зайвий* (<http://clipnews.info/newstopic.htm?id=76069>); *Усе геніальне — просте і Не все геніальне просте* (День, 29.07.2011). Дослідники відзначають, що заперечення пов'язане з «уявленням про істинність і хибність» [19: 270], його вживання зумовлене бажанням автора скорегувати певні хибні припущення [20: 79–80; 16: 118]. У зв'язку з цим постає питання: заперечні оператори вводять до складу прецедентних висловлень для того, щоб спростувати їх як хибні, такі, що втратили свою актуальність, чи для реалізації інших цілей?

Трансформація прецедентних висловлень заперечними компонентами здебільшого спрямована не на спростування якихось відомих положень, а для творення на їхній основі нових епатажних (іноді викривальних, іноді полемічних) узагальнень. Не випадково їх активно використовують у заголовках, різноманітних гаслах, рекламі, тобто в таких дискурсивних одиницях, які повинні найефективніше вплинути на сприймачів, привернути їхню увагу, налаштувати на виявлення чогось нового і нетипового.

Уведення негатора до прецедентних висловлень нерідко зумовлене бажанням автора акцентувати на порушенні загальноприйнятих у суспільстві норм, недотриманні кимсь узятих зобов'язань або загалом на неналежному стані чого-небудь. Наприклад, автор називає свою статтю, у якій ідеться про цілком реальні випадки невинуватості прискіпливості міліціонерів до мирних громадян, заголовком «*Не з народом*» (День, 17.07.2013), видозмінюючи за допомогою заперечення та усічення прецедентне висловлення «*Міліція з народом!*». Трансформація відомого гасла дає змогу лаконічно й дуже влучно схарактеризувати негідну поведінку міліціонерів. Крім того, такий заголовок актуалізує спогади про політичні події минулих років, коли народ висловив вотум довіри міліції і визначив її пряме призначення захищати простих громадян, а не принижувати їх. Завдяки такому історичному підтексту аналізований заголовок звучить особливо докірливо й викривально.

Трансформовані за допомогою заперечення прецедентні висловлення використовують ще й для того, щоб анонсувати якісь нововведення, новаторські починання або нестандартний підхід до розв'язання якої-небудь проблеми. Наприклад, статтю про альтернативні джерела енергії та потребу відновлення призабутих способів її вироблення автор називає «*Не воювати з вітряками!*» (День, 8.02.2012), трансформуючи негатором відомий фразеологізм *воювати з вітряками*. Таким заголовком він одразу засвідчує новаторський характер своєї статті, натякає на переосмислення традиційної думки про вітряки як джерело видобутку енергії. Отже, якщо використання прецедентних висловлень дає змогу авторові асоціювати описувану подію чи явище з уже відомими подіями чи явищами, то введення заперечного компонента сприяє увиразненню відмінностей, специфічності нової події, явища на протиположному вже знайомим аналогам.

Трансформовані заперечним компонентом прецедентні висловлення дуже продуктивні в гаслах та настановах. Наприклад, відоме українське прислів'я *Моя хата скраю*, яке впродовж тривалого часу вважали ознакою типового для українців способу «притаєного існування», «звуженням» їхньої «сфери життєвих контактів зі світом» [11: 53], восени 2004 р. за допомогою заперечного оператора та заміни особового займенника *моя* на займенник *наша* було трансформоване в гасло «*Наша хата не скраю. Наша хата — Майдан!*». Надання заперечної форми відомому прислів'ю засвідчило відмову громадян від байдужого, замкненого стилю життя, їхній перехід до активного і вимогливого відстоювання власних інтересів. Ефективність такого заклику-настанови зумовлена, по-перше, тим, що він ґрунтується на близькому для народу вислові, а по-друге, заперечення надає йому принципово нового, прогресивного звучання. Широке використання заперечення у складі прецедентних висловлень спричинене його рушійною властивістю, адже у філософії заперечення вважають запорукою будь-якого розвитку, руху [3: 97], засобом переходу на вищий рівень пізнання [17: 291].

Прецедентні висловлення в не типовій для них заперечній формі звучать проблемніше, сигналізують про наявність певної неоднозначної ситуації, пор.: *Хліба не треба видовищ!* (коли розділовий знак є доречним) (День, 16.04.2014).

Дещо рідше заперечення використовують для трансформації прецедентних імен. Загалом їх вважають дуже ефективним засобом вираження оцінки, оскільки вони вможливають паралелі між діяльністю, поглядами, особистими якостями законного носія імені та об'єкта вторинної номінації [13: 36; 9: 4–5]. Справді, називаючи дитину Котигорошком, батьки акцентують передусім на її силі та розвинених фізичних особливостях; Дон Кіхотам величають людей благородних, але замріяних, не спроможних реально оцінювати обставини; Язикатою Хвеською зневажливо обзивають тих, хто не вміє зберігати таємниць тощо. Оцінна функція прецедентних імен потужна завдяки тому, що вони сформувалися на основі стереотипних уявлень конкретної лінгвокультурної спільноти про норми поведінки, позитивні та негативні якості людини. Попри те що для характеристики героя оповіді автор вибирає прецедентне ім'я на власний розсуд, воно відбиває не лише його суб'єктивну оцінку, а й думку певної лінгвокультурної спільноти.

Додавання заперечного компонента до прецедентного імені сприяє формуванню на його основі ще потужнішого виражального засобу. Коли для характеристики людини автор використовує звичну форму прецедентного імені, відбувається формальне ототожнення особливостей оцінюваного суб'єкта з еталонним носієм ознак. Використання ж негатора дає змогу показати, що оцінюваний суб'єкт хоч і подібний певними рисами до еталона, проте відрізняється від нього своїми особливостями. Наприклад, публікацію про нелегку долю ударниці-буряківниці Марії Демченко розпочато заголовком *Не просто Марія* (День, 5.06.2009), який, з одного боку, проводить цілком очевидні паралелі між непростю долею відомої радянської ударниці та життям, сповненим випробувань, героїні відомого телесеріалу “Просто Марія”, а з іншого — наголошує на непересічності життєвого шляху Марії Демченко, його більшій складності порівняно з перипетіями життя героїні телесеріалу.

Прецедентне ім'я із заперечним компонентом використано також у заголовку публікації про дивака-одесита, який живе в голуб'ятні, пор.: *Не Карлсон, який живе на даху* (Високий Замок, 7.03.2012). Такий заголовок актуалізує приємні спогади читачів про симпатичного героя мультфільму Карлсона, відповідно моделює досить позитивне ставлення до героя публікації і водночас засвідчує непересічність події, оскільки йдеться про те, що над землею живе не вигадана істота з пропелером, а цілком реальна людина. Отже, заперечення поглиблює зміст прецедентного феномену, робить його ближчим і точнішим для характеристики позначуваного суб'єкта.

Прецедентні ситуації трансформують за допомогою заперечного компонента рідше, ніж прецедентні імена. Назви відомих ситуацій ви-

користують для характеристики якихось інших обставин на основі їхньої подібності або на основі зручності відомої назви. Заперечення, навпаки, сприяє увиразненню відмінності, нетиповості характеризуваної ситуації. Наприклад, статтю про те, що українці через політичні події перестали їздити в Крим і віддають перевагу іноземним курортам, названо заголовком *Не в Крим, а в Рим* (Україна молода, 30.04.2014). Підставою для вживання такого трансформованого прецедентного висловлення послугувала не подібність ситуацій, а актуальність топонімів *Крим* і *Рим*, що входять до відомого фразеологізму *пройти Крим і Рим і мідні труби*. Ситуацію великого напливу відпочивальників схарактеризовано за допомогою трансформованого запереченням прецедентного висловлення *Не втомлені осіннім сонцем...* (Високий Замок, 3.10.2012). Отже, для характеристики ситуацій автори більшою мірою вдаються до трансформованих прецедентних висловлень, що типові для певних ситуацій, ніж до трансформованих назв власне прецедентних ситуацій.

Попри те що прецедентні тексти вважають продуктивним засобом інтертекстуалізації художнього та публіцистичного мовлення [5: 18; 7: 156], заперечні компоненти для їх трансформації використовують обмежено. Трансформовані за допомогою негатора назви відомих художніх творів зрідка стають назвами нових мистецьких продуктів. Наприклад, у 2013 році в прокат вийшов український молодіжний містичний трилер Любомира Левицького «Тіні незабутих предків», назва якого перегукується з повістю Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» та однойменним фільмом Сергія Параджанова. Вибір саме такої трансформованої назви дав змогу режисерові досягти декількох важливих цілей. По-перше, ця назва прив'язує фільм до української класики, асоціює його з кінематографічним шедевром Сергія Параджанова. По-друге, вона відразу визначає національний, а точніше карпатський, колорит фільму. По-третє, засвідчує оптимістичне переконання, що молодь не забуває історію й культуру рідного краю.

Отже, трансформацію прецедентних феноменів за допомогою введення до їхньої структури заперечних компонентів зумовлює низка комунікативних причин, зокрема потреба автора увиразнити нетиповість характеризуваного суб'єкта чи об'єкта або певної ситуації, показати їхню відмінність від еталона, привернути увагу до якоїсь проблеми, анонсувати нестандартний підхід до її розв'язання, засвідчити переосмислення відомих цінностей чи стереотипів.

Використання заперечення у структурі прецедентних феноменів спрямоване не на спростування загальноновизнаних узагальнень, а на творення ще потужніших і місткіших виражальних засобів. Трансформовані негатором прецедентні феномени відрізняються від нетрансформованих складнішою семантикою, більшою полемічністю та екстравагантністю звучання, що зумовлює їхній ефективніший вплив на сприймачів.

З-поміж різних видів прецедентних феноменів заперечної форми найактивніше набувають прецедентні висловлення. Заперечення нерідко поєднують з іншими способами трансформації — усиченням, заміною лексичного компонента тощо.

Дослідження трансформованих заперечним компонентом прецедентних феноменів відкриває перспективи для подальшого вивчення інших, менш відомих способів їх трансформації.

1. *Болдырев Н.Н.* Языковые категории как формат знания / Н.Н. Болдырев // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2006. — Вып. 2. — С. 15–17.
2. *Бондаренко В.Н.* Отрицание как логико-грамматическая категория / В.Н. Бондаренко. — М.: Наука, 1983. — 212 с.
3. *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики: Ч. 1: Объективная логика; Ч. 2: Субъективная логика / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. — СПб.: Наука, 1997. — 799 с.
4. *Гудков Д.Б.* Прецедентные феномены в языковом сознании и межкультурной коммуникации : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Гудков Дмитрий Борисович. — М., 1999. — 400 с.
5. *Журавлева Е.А.* Прецедентные тексты начала 20 века / Е.А. Журавлева, Ж.Д. Капарова. — М.: «Флинта», 2007. — 255 с.
6. *Захаренко И.В.* Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов / И.В. Захаренко, В.В. Красных, Д.Б. Гудков, Д.В. Багаева // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей. — М.: Филология, 1997. — Вып. 1. — С. 82–103.
7. *Льченко О.А.* Інтертекстуальність і прецедентність в україномовних ЗМІ початку ХХІ ст. (на матеріалі метафоричних словосполучень) / О.А. Льченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. — 2013. — Вип. 35. — С. 155–160.
8. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. — М.: Изд-во ЛКИ, 2010. — 264 с.
9. *Косиченко Е.Ф.* Прецедентное имя как средство выражения субъективной оценки : дисс. ... кандидата филол. наук : 10.02.19 / Косиченко Елена Федоровна. — М., 2006. — 226 с.
10. *Красных В.В.* «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М.: ИТДГК «Грозис», 2003. — 375 с.
11. *Кульчицкий О.* Світовідчужання українця / Олександр Кульчицький // Українська душа. — К.: Фенікс, 1992. — С. 48–75.
12. *Мельник Ю.А.* Прецедентні висловлення пісенного походження у сучасному російськомовному публіцистичному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Ю.А. Мельник. — Сімферополь, 2011. — 16 с.
13. *Нахимова Е.А.* Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е.А. Нахимова. — Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т : Ин-т соц. образования, 2007. — 207 с.
14. *Паславська А.Й.* Заперечення та сфери його дії : семантика, синтактика, прагматика, просодика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / А.Й. Паславська. — К., 2006. — 35 с.
15. *Селіванова О.О.* Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2010. — 844 с.
16. *Сусов И.П.* Семантическая структура предложения / И.П. Сусов. — Тула : Изд-во Тульск. пед. ин-та, 1973. — 94 с.
17. *Франк С.Л.* Сочинения / С.Л. Франк. — М.: Правда, 1990. — 607 с.
18. *Харитонова И.Я.* Вопросы взаимодействия лексики и грамматики / И.Я. Харитонова. — К.: Вища школа, 1982. — 160 с.
19. *Червински П.* Речевая стратегия не- и позиция говорящего в языке второй половины XX века / П. Червински // Политическая лингвистика. — 2006. — № 19. — С. 270–289.

20. Givón T. Negation in language: Pragmatics, function, ontology / Thomas Givón // Pragmatics. — N.Y. etc. : Acad. Press, 1978. — Vol. 9. — P. 69 — 112.

Статтю отримано 23.09.2014

Myroslava Bahan

Kyiv

NEGATION AS A TOOL FOR TRANSFORMATION OF PRECEDENT PHENOMENA

The article studies the structure, semantics and functions of precedent phenomena transformed using negative components. Limits and ways of this transformation are found out. Semantic and communicative-pragmatic reasons for using negations in the structure of precedent phenomena are defined. The types of precedent phenomena that often undergo transformations are described, their function and scope of use are characterized.

Keywords: precedent phenomenon, transformed precedent phenomenon, transformed precedent phrase, transformed precedent name, negation, negative component, communicative and pragmatic function, evaluation function.

Мовна мозаїка

ЧИМ ВАРТО КОРИСТУВАТИСЯ, А ЧИМ НІ!

У сучасній мовній практиці спостерігаємо дедалі ширше поєднання дієслів **користуватися / не користуватися** з такими абстрактними іменниками, як **популярність, успіх, авторитет, повага, попит** та ін., пор.: ...у Галичині, де УТКЦ **користується найбільшою популярністю** (Високий замок, 13.01.2014); **Необхідні сьогодні професії не користуються популярністю** (vn.20minut.ua); **Скульптурні вироби українських митців користуються успіхом на художніх виставках та ярмарках** (pidkazky.net); **Орден користується особливою повагою серед колекціонерів** (Українська правда, 13.01.2010); **Громадська рада при Міністерстві юстиції України не користується повагою і увагою керівництва Мін'юсту** (rbc.ua) тощо. Дієслова **користуватися / не користуватися** в цих словосполучах уживають, очевидно, під впливом російських *пользоваться / не пользоваться*, що мають в українській мові свої відповідники. Пор.: *пользоваться популярностью — бути популярним, пользоваться успехом — мати успіх, пользоваться спросом — мати попит*. Напр.: *На початку 1990 років в Україні була дуже популярною книга українського вченого зі світовим іменем, члена авторитетного Римського клубу, професора Богдана Гаврилишина "Дороговкази в майбутнє", написана ще 1980-го* (Львівська газета, 22.11.2009); *Сьома міжнародна виставка, присвячена тваринництву та зерновим технологіям, ...відбулась у Києві з 11 по 13 лютого і мала великий успіх як серед учасників, так і серед відвідувачів* (ambafrance-ua.org); *Крім того, славнозвісна «руська фарба» мала величезний попит в іноземців* (В. Скуратівський).

Дієслова **користуватися, користатися** в українській мові означають 'уживати, використовувати що-небудь для власних потреб', 'діставати якусь вигоду з чогось', напр.: *Споконвіку вважалося, що людей треба любити, а речами користуватися* (П. Загребельний); *...охорона користувалася послугами військового лікаря безпосередньо на березі або ж на острові* (В. Малик); *...ліфтом Ольга ніколи не користувалася* (Наталія Гайдамака).

Отже, уникаймо непритаманного українській мові поєднання дієслів **користуватися / не користуватися** із зазначеними абстрактними іменниками та послуговий-мося їхніми українськими відповідниками.

Валентина Фурса

УДК 81' 366.56 (045)

Наталія Ясакова

м. Київ

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ТА МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВОГО СУБ'ЄКТА

Проаналізовано неозначено-особові речення як спосіб мовної концептуалізації особливого суб'єкта у формі третьої особи, якому властива обов'язкова належність до категорії людей, неозначеність, спричинена прямим або опосередкованим стосунком дії до множини суб'єктів-осіб, а також комунікативна неактуальність. Установлено вияви неозначеності суб'єкта відповідно до специфіки позначуваних дій і комунікативних завдань мовця.

Ключові слова: *неозначено-особове речення, суб'єкт, третя особа, неозначеність.*

Категорія персональності є засобом вираження в мові означеності й індивідності об'єкта дійсності. На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний — третій. Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності та індивідності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів: за допомогою займенників або без них.

Референтність суб'єкта третьої особи залежить від особливостей денотата, наявності чи відсутності в мовця достатньої інформації для специфікації суб'єкта і комунікативних намірів мовця, який обирає спосіб його осмислення та вербалізації. Релевантною є реалізація таких ознак, як індивідуальний / загальний, конкретний / неконкретний, одиничний / множинний чи збірний; відомий / невідомий тощо [14: 104]. Найвищий ступінь озна-

© Н.Ю. ЯСАКОВА, 2014

ченості й індивідності в цій сфері властивий особовій власній назві, напр.: *Плужник — поет протиріч* (В. Базилевський); *...Панас Павлович блукає по хаті й змерзло потирає руки* (В. Винниченко); найнижчий — невербалізованому суб'єктові речень, що описують стан природи, напр.: *Починало вечорить* (І. Нечуй-Левицький); *Вже трохи розвиднілось* (М. Коцюбинський). Серед речень із третьоособовим суб'єктом вирізняються односкладні структури, спеціалізовані на вираженні дій та станів неозначених осіб. Традиційно у встановленні їхнього граматичного статусу поруч із семантичним використовують морфологічний критерій, що зумовило відмінну кваліфікацію семантично споріднених речень під різними кутами зору. Речення з дієслівним предикатом у формі III особи множини теперішнього, майбутнього часу або множини минулого часу традиційно зараховують до неозначено-особових односкладних речень, напр.: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (нар. тв.); *Її* [М. Заньковецьку] *зорю називали, Ясною зіркою...* (М. Рильський); *Піхоті дають наказ приготуватись до зустрічі* (Г. Косинка); *З гестапо прийшли згодом...* (П. Загребельний). Інші, головний член яких не має афіксів, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед безособових односкладних, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [1: 10; 10: 200; 11: 15; 12: 251]. Пор.: *Йона атаковано з всіх боків...* (М. Коцюбинський); *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси* (О. Гончар); *Названо цьогорічних лауреатів премії «Благовіст»* («Літературна Україна», 10.04.2014); *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (П. Загребельний); *Він* [Відступник] *бачив, як вивозилось в Германію все, що можна було вивезти* (О. Довженко). Зважаючи на численні не розв'язані питання кваліфікації односкладних структур, потребу послідовної класифікації їх з позицій сучасної граматичної науки, потрактування мовної репрезентації семантичних категорій особливо актуальним є ґрунтовний аналіз неозначено-особових речень з погляду семантики.

Мета пропонованої статті — з'ясувати семантичну специфіку та мовну репрезентацію суб'єкта в тих односкладних реченнях, які традиційно виокремлюють у групу неозначено-особових. Їхній особливий статус виразно виявляється на тлі тих структур, де неозначений суб'єкт вербалізовано спеціалізованою одиницею — неозначеним займенником.

У разі займенникового вираження персональна кваліфікація суб'єкта речення зумовлена морфологічними властивостями його експлікатора, який належить до широкого кола засобів вираження значення третьої особи. Неозначені займенники вважають онтологічним центром функційно-семантичного поля неозначеної особи, оскільки вони з'явилися в мові для вираження саме цього значення і не є результатом переосмислення інших елементів парадигми [3: 88–89]. З логіко-семантичного погляду неозначені займенники трактують як оператори, що чинні в межах певної множини, з якої виокремлюють властивим їм способом ту чи ту підмножину або елемент [7: 108–109]. На відповідний дейктич-

ний статус суб'єкта третьої особи неозначені займенники вказують акцентовано, напр.: *Хто-небудь зір до неба звів де-небудь...* (Б.-І. Антонич); *Хтось спробував заїкнутися, що де ж, мовляв, куркулі...* (А. Дімаров); *В селі дехто лише на Різдво та на Великдень того скорому бачить...* (М. Матіос).

Серед неозначених займенників української мови розрізняють фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені та напівнеозначені [5: 51]. Найнижчий ступінь неозначеності, на думку І. Дудко, виражають займенники, утворені за допомогою форманта *де-*. Вони вказують на об'єкт, що є реально і може бути відомий мовцеві, але не визначений для адресата. Середній ступінь неозначеності властивий займенникам з формантом *-сь*, які вказують на наявний, але невідомий слухачеві й мовцеві об'єкт. Найвищий ступінь неозначеності мають займенники з формантом *-небудь*, що виражають невідомість об'єкта та невизначеність його існування [Там само: 167]. Серед фіксовано-неозначених займенників найбільша абстрактність і найширший діапазон значень властивий займеннику *щось*, який здатний вказувати на невідомий, незрозумілий предмет, явище, істоту або на такі об'єкти, які мовець не хоче називати, напр.: *Ліворуч щось зашелестіло...* (Ю. Мушкетик); *.. В душі зворухнулося щось таке глибоке, як жаль...* (В. Шевчук); *А там щось б'ється, гунає кулаками і верещить* (Ю. Винничук). *Хтось* може вказувати на невідому людину, напр.: *...Хтось зателефонував, і він* [Чеканчук] *узяв слухавку* (Є. Кононенко); людину, яка є представником певної групи осіб: *Хтось у вагоні пригадував, як страшно стало, коли загаснув Донбас...* (Ю. Яновський); людину, що вирізняється серед інших як носій предикативної ознаки: *Хтось уважає ідеологію беззмістовною... Хтось — заскладною...* («Український тиждень», №17-18, 2014); певну, конкретну людину, не названу з якихось міркувань, напр.: *Г р и ц ь к о. Га! Хто там? Це ти, Дарино? (Вертається.) Д а р и н а. Я та ще хтось!* (М. Старицький). Решту фіксовано-неозначених займенників, які мають форманти *хтозна-*, *казна-*, *бозна-*, *чортзна-* і под., вживають для вказівки переважно на невідомі предмети, невідомих осіб з негативним відтінком, напр.: *Г е р а с и м. Вам і сниться чортзна-що* (І. Карпенко-Карий); — *А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба* (О. Довженко). Нефіксовано-неозначеним займенникам із формантом *-небудь*, *будь-*, *-будь*, *аби-* властиве специфічне значення 'все одно (байдуже) хто, що', хоч *хто-небудь* і *що-небудь* здатні вказувати і на точно не названий предмет, істоту, напр.: *То це ззаду хто-небудь і скубне Чінку за чорне волосся* (Панас Мирний); *Ти знаєш усі мої ідеї, розумієш їх краще, ніж будь-хто* (О. Гончар); — *Ви, жєницина, не штовхайтесь! — Хто-небудь горлає* (П. Глазовий). Призначення напівнеозначених *дехто*, *дещо* — виокремлювати невелику групу об'єктів серед множини інших і вказувати на істоту, предмет, яких не хочуть називати [5: 127–175], напр.: *Дехто з шахтарів-сезонників, походивши дві-три зими до вугілля, збивав трохи грошей* (В. Яновський); *Ж а н д а р м [...] Мені, може, дехто більше зробив злого, а я нікому не випомінаю* (І. Франко).

У реченні значення суб'єкта, вираженого неозначеним займенником, уточнюють інші компоненти, напр.: *В печі щось булькає* (М. Коцюбинський); *А далі розглядів [Тарас] — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою* (С. Васильченко); *Хтось із козаків кинувся запрягати воли...* (Ю. Мушкетик). Контекст суттєво впливає на характер множини, щодо якої неозначені займенники виконують функцію оператора. Він здатний не тільки значно звузити коло суб'єктів, яких стосується названа ознака, а й переорієнтувати займенник на виокремлення певних елементів із тієї множини, на яку його функції зазвичай не поширюються.

Виражений неозначеним займенником суб'єкт переважно зберігає семантичну ознаку 'істота / не істота', проте для увиразнення неозначеності, що зумовлена невідомістю, істоту передають займенником, первинною функцією якого є вказівка на неістоту, напр.: *...Стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою* (П. Куліш); *Коли чує він [Дашкович], аж в тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий* (І. Нечуй-Левицький); *Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало* (М. Коцюбинський). **Щось** замість **хтось** використовують і для передавання нечіткості сприйняття навколишніх подій унаслідок їхньої раптовості або розгубленості, поганого самопочуття мовця тощо, напр.: **Щось** ухватило мене за голову й з криком: «Дивись! А я думала — глечик!» — кинуло (Остап Вишня). Уживання займенникових іменників, що належать до категорії неістот, для вказівки на особу не пов'язане зі зміною рівня означеності суб'єкта, якщо зумовлене наміром мовця виявити незадоволення чиймись діями, зневагу, напр.: *Що ті римляне убогі! Чортзна-що — не Брути!* (Т. Шевченко); *Приїде казна-що казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламає* (П. Куліш).

У разі експлікації за допомогою займенника неозначеним суб'єктам властивий вищий ступінь індивідуалізації, ніж у разі відсутності суб'єктної синтаксеми, пор.: *Ввечері до мене постукали* (Г. Тютюнник) — *Ввечері до мене хтось постукав*; *Зразу став почувати [я], що в ногах щось гуде — мов рій комарів...* (С. Васильченко) — *В ногах гуде — мов рій комарів*. У реченнях із неозначеними займенниками предикативна ознака постає в безпосередньому зв'язку зі своїм носієм, чіткіше локалізованою у просторі. За відсутності суб'єктної синтаксеми персональні характеристики суб'єкта формуються завдяки іншим компонентам речення, зумовлені взаємодією багатьох чинників, що призводить до появи своєрідного значеннєвого «сплаву», який традиційно називають неозначено-особовою семантикою. Односкладність вважають характерною рисою таких структур, оскільки введення займенника змінює кваліфікацію суб'єкта і семантику всього речення, пор.: — *Тут до мене прийшли*. — *Трубка дзенькнула в невідомій далечі* (П. Загребельний); — *Тут до мене хтось прийшов*. У першому реченні суб'єктом може бути відома або невідома особа (особи) й акцентовано значення предиката.

У другому вербалізований відповідною синтаксею суб'єкт є однозначно невідомим і саме він перебуває у фокусі уваги. Далеко не завжди уведення неозначеного займенника можливе, напр.: *Ще змалечку треба вчитись, Як на світі жити, А то битимуть, та й дуже!..* (Т. Шевченко); *«Не інакше як завербували,» — подумав Корж...* (Б. Антоненко-Давидович); *...Її [Нобелівську премію] присуджують тільки живим* (Ю. Андрухович); *Як там нас на заняттях учили?* (А. Кокотюха). Спектр значень, реалізованих у неозначено-особових реченнях, ширший, ніж виразальні можливості неозначених займенників, та й займенників узагалі.

Попри те, що предикат не завжди формально вказує на персональний статус суб'єкта, належність останнього до третьої особи не викликає сумнівів, адже перша і друга особи за своєю суттю одиничні, унікальні, тому несумісні з множинністю та неозначеністю. У разі, коли кількісна характеристика стосується учасників комунікації, форми множини набувають якісно нових значень. Множина **ми** та **ви** є особливою, її стрижневі компоненти **я** і **ти** завжди чітко визначені на відміну від решти суб'єктів, які потребують уточнення з контексту, ситуації мовлення. Попри множинність і часткову невизначеність учасників дії, на яких указують займенники **ми** і **ви**, **я** і **ти** не втрачають своєї унікальності, залишаються орієнтирами в ситуації спілкування. Характерною рисою суб'єкта неозначено-особового речення є своєрідна прихованість, не сумісна з комунікативною визначеністю мовця й слухача та конкретною референтною віднесеністю. Розуміння неозначено-особового речення не передбачає прямого співвіднесення суб'єкта з особою, яку бачать комуніканти. Тому в деяких мовознавчих працях такий суб'єкт називають анонімним на протигагу генеративному суб'єктові узагальнено-особових речень [15: 495–501].

Дієслівна форма головного члена неозначено-особових речень вимагає підмета-особи, проте не реалізує синтаксичного зв'язку із ним у реченні, стосуючись уявлюваного суб'єкта. Характерна відсутність суб'єктної синтаксеми, що безпосередньо експлікувала б персональну належність суб'єкта, зумовила використання для інтерпретації цих структур понять нульового займенника [2: 241–347] або нульового субстантивного знака [9: 28] з категорійним значенням третьої особи. О. Падучева надає третьоособовому нулю особливих лексичних, граматичних, референційних і комунікативних характеристик: він завжди позначає особу, має граматичне значення називного відмінка, виражає неозначеність, яка частіше зумовлена неістотністю, ніж невідомістю [Там само: 28–31].

Суб'єкт у неозначено-особових реченнях сприймається як менш важливий, ніж його предикативна ознака. Редукція суб'єктної синтаксеми зумовлює посилену увагу до лексично вираженого предиката. Послаблення виразності у мовній репрезентації суб'єкта, його семантична другоплановість уможлиблює вживання таких речень у різних

випадках: коли суб'єкт відомий чи невідомий комунікантам, множинний чи одиничний, а також коли дії уявляються як конкретні, узуальні або узагальнені.

Традиційно суб'єктом неозначено-особових речень вважають множину неозначених осіб [4: 71] або невизначений суб'єкт [12: 138]. Проте діячем у таких реченнях може бути й одна конкретна особа, напр.: *Вийшла* [Параска Калістратівна] *умита, спокійна. Голос твердий, як криця: — Іди сюди, як тебе...[...]* — *Мишко, сюди! Мишко, кличуть!* (С. Васильченко); *Тільки через роки Леся виповіла свою тайну Віруньці, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась* (О. Гончар). Коло носіїв предикативної ознаки може обмежуватися кількома особами або не мати жодних обмежень, установлюватися за різними параметрами. Тому для осягнення семантичної специфіки неозначено-особового речення використовують поняття роздільної / збірної множини [8: 138] або співвідношення означеної / неозначеної множини й одиниці [13: 85]. На відміну від структур із займенниками в таких реченнях межі чинної множини, спосіб виокремлення з неї підмножини суб'єктів не експліковано спеціальним оператором. Тому встановлення їхньої семантичної типології, напрямку й результатів взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності є складнішим.

Множинна форма дієслівного предиката безпосередньо не вказує на множинність суб'єктів. Вона визначає його специфікацію через стосунок до множини осіб. Загалом семантичні параметри суб'єкта виявляються насамперед через семантику предиката, інших елементів речення, а також у наступному контексті чи ситуації спілкування [15: 498]. Такий спосіб представлення ситуації дійсності залежить насамперед від комунікативної настанови мовця, наявності або відсутності інформації, достатньої для специфікації суб'єкта, а також уявлень мовця про типові дії та ситуації.

Неозначеність суб'єкта в неозначено-особових реченнях не обов'язково вказує на його невідомість, хоч остання природна для сфери третьої особи. Суб'єктом таких речень може бути особа невідома обом учасникам комунікації, напр.: *За стіною ще й досі терли піском каструлю* (В. Шевчук); *Та коли ми стали добре жити, вбили тата. [...] Сказали, що вбили веслом, але хто це зробив, ніхто не знав* (В. Даниленко); — *Цієї ночі мою колекцію обікрали, — схлипнувши сказав квестор* (В. Кожелянко). У такому разі неозначеність осіб, що реалізують дію, спричинена об'єктивними чинниками: браком інформації для точної номінації, сплутаним, нечітким сприйняттям дійсності внаслідок дуже швидкого, раптового перебігу подій, поганого самопочуття, зовнішніх перепон тощо, напр.: *Знав тільки [Рустем], що його б'ють і що він б'є* (М. Коцюбинський); *Вже не бачив супротивників, його гатили по голові, ребрах і спині* (В. Шевчук); — *Дядьку, дядьку! — загукали раптом знадвору і постукали в шибку...* (Г. Тютюнник); *...Мати побігла чомусь не до дверей — одчиняти, а метнулась до сина. — Синку, там дзвонять!* (А. Дімаров). Мовець

може не знати імені особи-суб'єкта і тому скористатися такою синтаксичною структурою, яка дозволяє уникнути її, напр.: *Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й говорить: — Панночко, до вас прийшли!* (В. Винниченко).

Часто діяч невідомий тільки адресатові мовлення, напр.: — *Телефоном викликали... — Хто? — Перший секретар обкому комсомолу Коноваленко...* (Люко Дашвар); *Одній медсестрі зламали руку, а з другої здерли футболку з червоним хрестом, дуже побили. — Хто? Тітушки? — Беркутівці* («Дзеркало тижня», № 7, 2014 р.). Суб'єкт може бути й добре відомим комунікантам і тому не потребує вербалізації. Наприклад, в окупованому рідному селі син-поліцай так попереджає батька про дії фашистів: *Будуть палити!..* (Є. Гуцало). В оповіданні «Для загального добра» М. Коцюбинський зображає село під час роботи філоксерної комісії, що викликала загальну тривогу серед селян і стала предметом активного обговорення. Отже, не виникало питань, хто саме є діячем у таких реченнях: — *Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, антихристи! — голосила якась баба* (М. Коцюбинський); — *Ну, і що ж, — допитувався Замфір, — рубатимуть нам виноградники?* (М. Коцюбинський). Завдяки неозначено-особовим реченням із множинною формою предиката, які не мають суб'єктної синтаксеми, не тільки акцентовано дію, що викликає панічний страх у мовців. Її суб'єкт сприймається розширено. Це не просто конкретні люди, що входять до складу комісії, вирубують виноград, а державна влада, яку вони представляють, — нечітко окреслена сукупність впливових, соціально вищих осіб, які перебувають за межами комунікації.

У неозначено-особових реченнях, де суб'єктом є конкретна особа, вона постає як означений елемент неозначеної множини, що, крім реального, складається з потенційних суб'єктів, яким може бути властива така сама ознака. Референція до конкретної особи в таких реченнях здійснюється опосередковано. Суб'єкт сприймається як замінний, його референт не є принципово важливим для реалізації дії, про що свідчить і незаповненість позиції суб'єкта на формальному рівні. Отже, комунікативного акцентування набуває значення предиката, напр.: — *Її віднесуть до вашого номера. — Макс жестом указував порт'є, де має бути торба гостя* (Люко Дашвар). Цю ж дію могли б реалізувати інші неозначені особи, однак виконує порт'є.

Мовець часто обирає саме такий спосіб представлення ситуації, коли особа-суб'єкт є для нього неважливою, напр.: *Радюкові принесли з пошти лист...* (І. Нечуй-Левицький); *Потім мені ворожили [пані Констанція]* (М. Коцюбинський). Особа, що виступає конкретним референтом суб'єкта, у реченнях із множинною формою дієслівного предиката може сприйматися мовцем як єдиний можливий суб'єкт, що не потребує окремої вербалізації через свою очевидність і важливість, напр.: *Бо письма (листа, напевне, сказало б те кляте дівчисько) не буде. Його не пишуть. А як пише, то не відправить* (В. Лис); *Женьку замкнули.*

Він чув, як клацнув знадвору замок, і бачив через вікно, як мама поклала ключ у кишеню. [...] Його викрили, замкнули і наказали (І. Сенченко).

Використання форми, що свідчить про множину потенційних суб'єктів, може слугувати і для інтригування адресата мовлення, напр.: *Мене запросили до ресторану (В. Слапчук)*. З цієї причини, а також з огляду на лаконізм, динамізм, потребу зосередити увагу реципієнта на основних елементах змісту такі речення використовують як заголовки до газетних публікацій [6: 111], напр.: *Дитячій лікарні подарували медичне обладнання («День», 20.01.2011); Олігарха чекають у Чикаго («Україна молода», 4–5.04.2014).*

Суб'єктом неозначено-особових речень здебільшого виступає неконкретна особа. Його неозначеність виявляється різною мірою відповідно до специфіки позначуваних дій і комунікативних завдань мовця.

За ступенем неозначеності суб'єкта, який встановлюємо через співвідношення означеної / неозначеної множини та її складників, поділяємо такі речення на декілька груп.

1. Суб'єктом у реченнях першого типу є обмежена, скінченна множина неозначених осіб, номінація яких не потрібна бо призведе до семантичних зрушень. Семантика предиката й інших компонентів речення дає достатньо інформації про кількісний і якісний склад групи суб'єктів. Дія, позначувана предикатом, є конкретною, локалізованою у просторі й часі, а суб'єкти описуваної ситуації переважно доступні для безпосереднього чуттєвого, насамперед візуального, сприйняття, напр.: *Як її [Оксану] одягали, як постригали по-хлоп'ячій, вона не пручалася...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Біля молу вигружають капусту (М. Коцюбинський); Зараз він [лікар] на лікуванні в Литві, йому мають зробити операції («Дзеркало тижня», № 7, 2014).* Такі речення є повідомленнями про колективні дії без номінації їхніх конкретних виконавців. Часто їх використовують для опису свят, ритуальних колективних дій: хрестин, сватання, весілля, похорону тощо, напр.: *У садочку Та у холодочку Катерину поховали (Т. Шевченко); Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки (П. Куліш); Коли соборують кого, одспівують — він [Гомоз] перший гість (Є. Гуцало); У неділю, поки повінчали молодих, поки пообідали у Лемехів та гостей обдарували, уже й сутеніти стало (В. Дрозд).*

2. Суб'єктом речень є неозначені представники означеної множини осіб. Найчіткіше окресленою виступає множина суб'єктів у тому разі, коли в реченні окремою синтаксевою вербалізовано її інтегровальну ознаку: місце проживання або перебування, походження, фах осіб-суб'єктів тощо, напр.: *У штабах не відають дрібниць (О. Довженко); На селі мене часто запрошували псалтир над мерцями читати...* (Г. Косинка); *На Київщині біля Канева розповідають, що одного разу посьварилися між собою дві жінки...* (О. Воропай); *У Чернівцях про це не говорили...* (В. Кожелянко). Такі неозначено-особові речення близькі до конкретно-особових, оскільки групу осіб-суб'єктів можна позначити іменником, напр.: *В залі загули (Г. Тютюнник) — Присутні в залі загули;*

У приватній клініці скористалися випадком і за вилучення кожної голки нарахували, як за окрему операцію (Люко Дашвар) — Працівники приватної клініки скористалися випадком...

Можливість указування на неозначеного діяча як представника групи осіб зумовила активне вживання таких неозначено-особових речень у публіцистичних текстах. Їх використовують для уникнення надмірної деталізації в повідомленнях про дії відомого або невідомого представника певної організації, напр.: *Наш звіт щодо України читатимуть у ЄС* («Український тиждень», №49, 2011); *У міністерстві нагадують, що 2010 року на оновлення перевантажувальної техніки було виділено 174 мільйони гривень...* («День», 20.01.2011); *Зацікавленим у «взуттєвому туризмі» гостям в інформаційних центрах безплатно видадуть мапу з позначенням адрес фірмових крамниць взуття* («Україна молода», 29.11.2012).

Означеність суб'єкта посилюється за рахунок взаємодії кількох складників речення, що характеризують осіб-суб'єктів. Пор.: *Чого вас по тих гімназіях учили?* (Остап Вишня); *Хіба тільки в їхній школі завищують оцінки!* (Б. Антоненко-Давидович) — суб'єктами є викладачі гімназії, учителі; *В якійсь школі розлили ртуть* (Л. Костенко); *В університеті мене не впізнавали* (В. Даниленко) — коло суб'єктів значно ширше, це можуть бути вчителі або викладачі, інші працівники навчальних закладів, учні або студенти.

3. Суб'єкт — неозначений представник або представники нечітко окресленої множини, напр.: *І задзвонили вранці-рано По генераловій душі...* (Т. Шевченко); *Свого часу тебе навчали, що Римська імперія загинула під ударами рабів і колонів* (Ю. Андрухович); *Нас оштрафують!* (Є. Кононенко); *Уже був складений план реструктуризації цього боргу, але воду таки відключили* («Україна молода», 9-10.11.2012). Описувана дія не є колективною, її виконують не всі особи нечітко окресленої множини, а одна не названа людина або кілька осіб. Для розуміння таких речень конкретна референція суб'єкта не потрібна, достатньо вказівки на його належність до групи осіб, здатних виконувати позначувану предикатом дію, яка локалізована в просторі та часі. Інтегральна ознака множини суб'єктів — фах, стосунок до певної організації, спільноти, виконання певного типу соціальних функцій — не репрезентована спеціальною синтаксевою. Переважно вона інкорпорована в значення предиката.

Неозначено-особові речення, суб'єктом яких виступає неозначений представник множини осіб, часто вживають на позначення дій керівництва, представників влади. Хоч дію виконує одна або кілька конкретних осіб, вона репрезентована множинною формою дієслова як позбавлена індивідності, напр.: *Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею...* (Б. Антоненко-Давидович); *А до нас, мамо, нового замполіта прислали...* (Г. Тютюнник); *Незабаром змінили їхнього завфермою...* (О. Гончар); *Йому вліпили сувору догану* (В. Шевчук).

4. Часто суб'єктом дії є неозначена множина неозначених осіб, напр.: *Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в по-*

году (П. Куліш); *Коли копають картоплю — стелеться дим над землею...* (М. Рильський); *Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що* (Л. Костенко). Високий рівень неозначеності зумовлений неможливістю чуттєвого сприйняття суб'єктів через розрізненість у просторі й часі, спричинений повторюваністю дій, значною тривалістю або й атемпоральністю. Такі речення часто є не повідомленнями про конкретні ситуації дійсності, а узагальненнями, висновками про зв'язок і взаємну залежність предметів і явищ дійсності, напр.: *До свиней негречно раніше ставилися, зневажали свиней, глузували з них* (Остап Вишня); *Людину завжди забувають. Про неї згадують мало й неохоче. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру* (П. Загребельний); *Шевченка завжди будуть відкривати* («Дзеркало тижня», № 7, 2014).

Високий рівень неозначеності суб'єкта властивий висловленням про узуальні, традиційні дії, звичні для широкого кола осіб за певних обставин, напр.: *Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами...* (І. Нечуй-Левицький); *У цей день поминали покійних родичів, прибирали зеленню їхні могилки, клали на них частування, звертаючись до них, як до живих, оплакували, голосили...* (Л. Орел); *А то ще так ворожать: беруть півня і курку, зв'язують їх докупки хвостами і накривають решетом...* (О. Воропай). Неозначеність суб'єкта може бути зумовлена узагальненням досвіду багатьох людей, напр.: *Чи знаєш, брате, як учать медведя танцювати?* (І. Франко); *Скарби добувають у цілковитій тиші...* (В. Земляк); *А проти ночі кішок не стежать* (І. Багрянний); *Кулі виливають сухими...* (В. Голобородько). Перевірена досвідом багатьох суб'єктів дія може сприйматися не тільки як певне узагальнення, а й як вказівка, рекомендація: *Крону яблунь формують пірамідою; Розсаду помідорів поливають під корінь* («Газета по-українськи», 22.02.2013); *Файли для зручності розміщують по папках* (з підручника). Такі речення вживають у підручниках, посібниках, порадиниках тощо.

Якщо предикат позначає дію, не локалізовану в часі, речення, суб'єктом яких є неозначена множина осіб, можуть набувати генералізованого значення, характерного для прислів'їв — узагальнень досвіду багатьох поколінь, напр.: *За одного грамотного сім неграмотних дають; З пісні слова не викидають і свого не вставляють; З печі сирого хліба не виймають; Дурних і в церкві б'ють*. За генералізованістю значення такі речення подібні до узагальнено-особових, проте персональна характеристика суб'єкта в цих структурах відмінна. В узагальнено-особових реченнях мовець зараховує себе до носіїв предикативної ознаки, якої надають усім без винятку особам. Дія неозначено-особових речень є об'єктивованою, стосується третіх осіб, хоч не обов'язково кожної з них.

5. Суб'єктом є неозначений представник (представники) неозначеної множини осіб, напр.: *Сухобрус трусився, неначе його трясла пропасниця. Йому принесли почаївської води...* (І. Нечуй-Левицький); *Хірургові лікареві Богдановському вкладали в рот бутерброди* (О. Довженко); — *Хай проведуть мене до того в печері, — сказав тверезим голосом Ярослав*

(П. Загребельний). Коло суб'єктів, які здатні виконати названу дію, є досить широким і окреслене нечітко, однак сама дія не передбачає колективної реалізації, для її виконання достатньо однієї людини.

Саме так описують функції осіб, пов'язані з обслуговуванням, зокрема подавання їжі на стіл, дії прислуги, помічників тощо: *Після борщу подали кашу* (І. Нечуй-Левицький); *Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім...* (М. Коцюбинський); *Саме подали пампушки, квасоляний суп потахе з кухні Карибського басейну і лангусти до «Чернігівського» пива...* (В. Даниленко).

Семантика предиката, наявні в реченні синтаксеми, контекст, фонові знання і ситуація мовлення не завжди дають змогу адресатові встановити точні кількісні характеристики суб'єкта. Дію можна трактувати як виконувану однією людиною або й групою осіб, напр.: *Коли імператора згодом витягли з ванни, він ще був живий...* (П. Загребельний); *Її [вербу] спляли ще до війни* (Г. Тютюнник); *Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний...* (О. Гончар).

б. Носієм предикативної ознаки є будь-яка особа з неокресленої, необмеженої множини реальних чи потенційних суб'єктів, напр.: *Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали...* (М. Коцюбинський); *Любить Ганка свою Хацапетівку, нікуди звідси не перебралася б, хоч би їй просили* (Є. Гуцало); *І вже немає значення, чи мене читають, чи цінують, чи визнають* (В. Дрозд).

Отже, неозначено-особові речення є способом мовної концептуалізації особливого суб'єкта третьої особи, якому властива обов'язкова належність до категорії людей, неозначеність різного ступеня, спричинена прямим або опосередкованим стосунком дії до множини суб'єктів-осіб, а також комунікативна неактуальність. У сфері персональної концептуалізації дій суб'єктів-людей неозначено-особовий суб'єкт протистоїть суб'єктові першої особи *я*, якому властиві крайня означеність, перебування в центрі комунікативного акту. Використання неозначено-особового речення для позначення дій мовця яскраво виявляє й протиставленість цих суб'єктів за ознакою суб'єктивність / об'єктивність. *Я* асоціюється з суб'єктивністю, а множина третіх осіб із об'єктивною та авторитетною думкою. Уживаючи неозначено-особовий спосіб зображення ситуації для репрезентації власних дій, мовець змінює перспективу зображення, подаючи ситуацію з погляду іншого. Такий спосіб відчуження власних дій використовують для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного, напр.: *Ну стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг...* (М. Коцюбинський); — *Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять* (Є. Гуцало); *Ось хата, де тобі раді* (В. Дрозд). Як неозначено-особова, дистанційована від реального суб'єкта може бути представлена й дія співрозмовника, щоб він побачив і оцінив свої дії відсторонено, об'єктивно, з позицій мовця. Так говорить у романі В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» ображена

Клавдія до Якова Михайлюка: *Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше* (В. Винниченко). Випадки транспозиції підкреслюють специфічність неозначено-особової семантики й увиразнюють наявність у системі персональних значень особливого, відмінного від інших значення третьої особи, що виражається за відсутності суб'єктної синтаксеми.

Речення із займенниковим суб'єктом можуть стосуватися і предметного світу, і світу людей. Натомість неозначено-особові структури, де суб'єкт не експлікований окремою синтаксемою, реалізують ті особливі значення, які пов'язані з представленням діяльності людини. Неозначеність у цій сфері третьої особи набула специфічних трансформацій через переосмислення квантитативних характеристик суб'єкта. Формальна множина дієслівного предиката у взаємодії з іншими компонентами речення стала виразником не тільки реальної множинності осіб-суб'єктів, а й їхньої невідомості, неважливості, беззаперечної актуальності, належності до певних чітко або нечітко окреслених груп. Неозначено-особові речення узвичаїлися як засоби позначення колективних, зокрема ритуальних, дій, неіндивідуалізованого подання людини як представника різноманітних соціальних об'єднань, репрезентації перевірених досвідом багатьох суб'єктів, а отже, важливих і авторитетних дій. Вони засвідчують постійне перебування людини в системі соціальних взаємин, стандартів поведінки і традицій, прийнятих у певній спільноті. Завдяки творенню суб'єктного значення без опори на спеціалізовану синтаксему вербалізована предикатом ознака може стосуватися найширшого кола суб'єктів, не пов'язаних локалізацією в просторі й часі, або однієї особи. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з конкретно-особовими, з іншого — з узагальнено-особовими реченнями. Ґрунтовного вивчення з позицій сучасної граматичної теорії потребує їхня семантична спорідненість із тими реченнями, які традиційно зараховують до безособових.

1. *Болух О.В.* Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Болух. — К., 1992. — 16 с.
2. *Булыгина Т.В.* Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 576 с.
3. *Гак В.Г.* Языковые преобразования / В.Г. Гак. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
4. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення) / П.С. Дудик. — К.: Наук. думка, 1973. — 288 с.
5. *Дудко І.В.* Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові : [монографія] / І.В. Дудко. — К.: Довіра, 2011. — 232 с.
6. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І.Я. Завальнюк. — Вінниця: Нова Книга, 2009. — 400 с.
7. *Левин Ю.И.* О семантике местоимений / Ю.И. Левин // Проблемы грамматического моделирования. — М.: Наука, 1973. — С. 108–121.

8. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. — Изд. 3-е. — М. : URSS, 2007. — 200 с.
9. Падучева Е.В. Неопределённо-личное предложение и его подразумеваемый субъект / Е.В. Падучева // Вопросы языкознания. — 2012. — № 1. — С. 27–41.
10. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Львів : Українське видавництво, 1941. — 363 с.
11. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Радянська школа, 1932. — 283 с.
12. Сучасна українська літературна мова. — Т. 3. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
13. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / [А.В. Бондарко, Т.В. Булыгина, Н.Б. Вахтин и др.]; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1991. — 670 с.
14. Шехтер В. Реалізація категоріальних значень «означеність / неозначеність» суб'єкта у синтаксичному полі третьої особи / Валерій Шехтер // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. праць / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.: Наук. зап. Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. — Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. — Вип. 2. — С. 104–106.
15. Wiese E. Bedeutungen des Subjekts «subjektloser» Sätze im Russischen und Polnischen / E. Wiese // Zeitschrift für Slawistik. — 1977. — Band XXII. — Heft 4. — S. 494–502.

Статтю отримано 09.09.2014.

Natalia Yasakova

Kyiv

SEMANTIC TYPOLOGY AND LANGUAGE REPRESENTATION OF THE INDEFINITE-PERSONAL SUBJECT

The article sets out to provide the analyses of indefinite-personal sentences as a way of a particular subject of the third person language conceptualizations. And this subject possesses a compulsory belonging to the category of person as well as indefiniteness which is caused by direct or indirect action relations to the personal subject set and communicative non-topicality. It was set up that subject indefiniteness is shown up differently due to the character of the noted actions and speaker's communicative tasks.

Key words: indefinite-personal sentence, subject, third person, indefiniteness.

УДК 811.161.2'373.611'366

Оксана Кушлик

м. Дрогобич

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМАТИКА ВІДПЕРСОНАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено словотвірну парадигматику відперсональних дієслів. На основі загальнограматичних значень бутєвості, дії, відношення та стану виокремлено чотири структурно-семантичні типи таких дієслів, встановлено типові для них словотвірні парадигми, схарактеризовано їхню структуру та наповнення зон, визначено континуум словотвірних значень віддієслівних дериватів та набір словотворчих засобів для їх реалізації.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірне значення, словотворчий формант, відперсональне дієслово, структурно-семантичний тип, дериват.

У сучасній українській дериватології в межах основоцентричного підходу до вивчення словотвірних процесів активно розгортаються дослідження дериваційної спроможності різних лексико-граматичних класів та лексико-семантичних груп слів, що сприяє з'ясуванню їхньої ролі в словотвірних процесах, передбачуваності формування дериватів з певними словотвірними значеннями та визначенню інвентарю словотворчих засобів для їх експлікації. На засадах цього підходу встановлено дериваційний потенціал прикметників [11], іменників [1; 2; 3; 23] та деяких лексико-семантичних груп переважно непохідних дієслів [12; 27].

У новітніх наукових розвідках предметом дослідження стала також дериваційна спроможність похідних дієслів сучасної української мови. Зокрема, виконано студії на матеріалі різних структурно-семантичних типів від-

© О.П. КУШЛИК, 2014

прикметникових (інхоативних, есивних та каузативних) [19; 20; 21; 44] і відзвуконаслідувальних (бестіальних, гомональних та предметних) дієслів [17; 18]. Проте цей цикл студій був би неповним без дослідження дериваційного потенціалу відіменникових (відсубстантивних) дієслівних основ. З огляду на, по-перше, центральність дієслівного та іменникового класів слів, а по-друге, на їхню полярність і водночас функційну єдність [3: 136] обстеження цього матеріалу є актуальним насамперед для віддієслівного словотвору та важливим для розуміння й передбачуваності словотвірної поведінки всіх «учасників» дериваційного процесу.

Тривалий час увагу дослідників було зосереджено переважно на з'ясуванні способів та засобів творення відіменних дієслів [9; 40; 41], критеріїв установлення іменного походження дієслівних основ [34], історії становлення словотворчих засобів від староукраїнської мови XIV—XVIII ст. до сучасної української літературної мови та семантичних і формальних особливостей поєднання їх з іменними основами [38; 39], проблем множинності словотвірної похідності відіменникових дієслів [8: 306—313; 32], морфологічних особливостей у системі відіменникового словотвору [33] та в системі відсубстантивних дієслів іншомовного походження [14], словотвірної семантики відсубстантивних дієслів, різноманітних семантичних зрушень під час взаємодії твірного та похідного слова, типології словотвірних значень [22], когнітивно-ономасіологічного підґрунтя українських відіменникових дієслів [16; 43] та інших проблем.

Низку наукових праць присвячено аналізу особливостей формальної структури відсубстантивних дієслів та їхньої семантики в порівняльному аспекті: або на матеріалі кількох слов'янських мов [5], або іноземної та української [31], або однієї іноземної мови [24; 7].

Мета пропонованої статті — встановити словотвірний потенціал відперсональних дієслів сучасної української мови, тобто відсубстантивних дієслів, мотивованих іменниками на позначення осіб.

Вибір відперсональних дієслів зумовлений тим, що вони становлять одну з найбільших і найрізноманітніших щодо словотвірної семантики групу відсубстантивних дієслів. Вони передають дію або стан, пов'язані певною мірою з особою (персоною), і постають за допомогою суфіксального, префіксально-постфіксального та суфіксально-постфіксального різновидів морфологічного способу творення. Їхні словотвірні значення детерміновані семантикою похідного слова, загального значення словотворчого засобу, значеннями граматичних категорій перехідності / неперехідності, виду та стану. З огляду на різне співвідношення цих чинників відперсональні дієслова формують чотири структурно-семантичні типи зі значеннями буттєвості, дії, відношення та стану. Вони виявляють дериваційну специфіку, уживаючись у ролі вершинного дієслова словотвірної парадигми.

Перший із них, виражаючи загальне значення буттєвості, об'єднує відперсональні дієслова, у семантиці яких тісно взаємодіють двоє

значень — «особистісне» й «фахове»: перше увиразнює буттєвість особи за фахом, друге вказує на дію особи, спрямовану на досягнення результату, що становить сутність цього факту [13: 63]. У складі цього типу є три підтипи зі словотвірними значеннями «бути тим, хто названий твірним іменником», «виконувати дію, властиву названій твірним іменником особі», «поводитися так, як характерно для названої твірним іменником особи».

Дієслова першого структурно-семантичного типу мотивуються суфіксальними іменниками (більше віддієслівного, менше — відіменникового походження [3: 92–93]) із суфіксами **-ач**, **-ник**, **-ар** зі значенням суб'єкта дії. Вони постали здебільшого за допомогою давніх суфіксів **-ува-** / **-юва-** та **-и**, що впродовж історичного розвитку по-різному виявляли свою словотвірну активність [39: 25–26, 105–108]. Продуктивнішим є суфікс **-ува-** / **-юва-**, який, транспонуючи семантику дієслова, на сьогодні виконує роль єдиного засобу творення дієслівних форм, до того ж як від українських, так і іншомовних основ [36: 7; 39: 108]. Таку продуктивність мовознавці пояснюють тим, що назви осіб «на відміну від назв конкретних предметів певною мірою пристосовані до предикуювання, до класифікаційної функції, що й виявляється на рівні похідного дієслова» [42: 89]. Сформовані за допомогою суфікса **-ува-** / **-юва-** дієслова зберігають виразні дериваційні зв'язки з твірними іменниковими основами, що засвідчує цілісне входження до їхнього складу таких основ, пор.: *(ліка-ар)-юва-ти*, *(ліс-н-ик)-ува-ти*, *(сад-ів-ник)-ува-ти* тощо. Крім того, високій продуктивності творення дієслів сприяла стилістична нейтральність цього форманта [15: 118–119].

Дещо меншу за обсягом групу в складі першого структурно-семантичного типу становлять відперсональні дієслова із суфіксом **-и-**. Деякі з них мають словотвірні дублети серед дієслів із суфіксом **-ува-** / **-юва-**, пор.: *вівчарювати* / *вівчарити*, *гончарювати* / *гончарити*, *скотарювати* / *скотарити*, *слюсарювати* / *слюсарити*, *стельмахувати* / *стельмашити*, *фурманувати* / *фурманити*, *чабанувати* / *чабанити*; *князювати* / *княжити*, *батракувати* / *батрачити*, *жебракувати* / *жебрачити*, *злидарювати* / *злидарити*, *шоферувати* / *шоферити*.

Експлікуючи спільне словотвірне значення, відперсональні дієслова із суфіксами **-ува-** / **-юва-** та **-и-** формують кілька підгруп, які розмежовують залежно від розрізнення осіб за:

— спеціальністю, фахом, видом заняття, пор.: *бортникувати*, *бондарювати*, *вівчарювати*, *візникувати*, *вчителювати*, *гарбарювати*, *гончарювати*, *городникувати*, *грабарювати*, *дігтярувати*, *ковалювати*, *косарювати*, *кравцювати*, *кухарювати*, *кушнірувати*, *лимарювати*, *лікарювати*, *лісникувати*, *лоцманувати*, *малярювати*, *мельникувати*, *мірошникувати*, *паламарювати*, *пасічникувати*, *пастухувати*, *пекарювати*, *пілотувати*, *поштарювати*, *скотарювати*, *слюсарювати*, *смолярювати*, *стельмахувати*, *столярювати*, *теслювати*, *теслярювати*, *токарювати*, *учителювати*, *фельдшерувати*, *фурманувати*, *чабанувати*, *чинбарювати*; *вівчарити*, *гон-*

чарити, кашоварити, кочегарити, куховарити, пастушити, рибалити, секретарити, скотарити, слюсарити, сталеварити, стельмашити, хліборобити, чабанити, чинбарити, шоферити та ін., напр.: — Збираємо квіти, плоди, тчемо із квітів і трав собі одяг. Бондарюємо, пасічникуємо, вишиваємо, малюємо, гончарюємо, складаємо й розучуємо нові пісні (К. Мотрич); Улітку ми лоцмануємо, а зараз, коли човни не плавають по Дніпру, сидимо над ополонками, рибалимо (М. Сиротюк);

— адміністративно-управлінськими посадами, пор.: ватажкувати, володарювати, гетьманувати, головувати, господарювати, газдувати, десятникувати, директорувати, князювати, начальникувати, отаманувати, ректорувати, сотникувати, старшинувати, царювати; верховодити, владичити, воевودити, княжити, сторожити тощо, напр.: ... Жмайло сказав, що той [Михайло Дорошенко] не годен далі гетьманувати (К. Басенко); В цього на плечах цілий район, він начальникує над усіма начальниками! (М. Вінграновський); Гайдамацький заводій Касян уже нібито сотникує (М. Сиротюк); На великокняжому ж столі [Борис] посадив молодшого сина Симеона. І княжив вісімнадцятилітній Симеон (І. Білик);

— соціальним станом, пор.: батракувати, бурлакувати, жебракувати, жовнірувати, злидарювати, козакувати, наймитувати, наймичкувати, опишкувати, слугувати, старцювати, челядникувати; біднячити, бурлачити, гайдамачити, жебрачити, злидарити, партизанити тощо, напр.: — А Залізник?.. Чи відомо, де він жив?.. У кого і де батракував? (Ю. Мушкетик); ...Степан облюбував її [полонину] ще тоді, коли наймитував у Андросюків (К. Мотрич); Батько партизанів. Додому він навідувався раз на місяць (Г. Мацерук);

— різними типами відношень і зв'язків з довкіллям, пор.: вдовувати, діувати, кумувати, молодикувати, молодцювати, парубкувати, подругувати, приятелювати, свашкувати, свідкувати, сусідувати, товаришувати; парубочити, сусідити та ін., напр.: — Десь там наш Вірко парубкувати почав, приглянеш за ним (О. Лупій); — Вже скільки літ з вашим хутором сусідуємо (В. Дрозд); З другого боку, на найближчій горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує [чаклує] (М. Коцюбинський);

— зовнішніми чи внутрішніми ознаками (характеристиками), пор.: блазнювати, глитаювати, гультяювати, звідникувати, ледарювати, фіглярувати, шахраювати; баламутити, відьмити, дивачити, злодіячити, пиячити, фіглярити, хижачити, хуліганити тощо, напр.: — Не блазнюй! — замахнувся на Луку величезним своїм кулаком бородатий. — Покайся перед нею, нашою владичицею (П. Угляренко); Стара, тасуючи карти, безсоромно шахраювала, тільки б обіграти господаря (В. Дрозд); Дід пиячив і пізно приходив (або і не приходив зовсім) додому, а баба поїдом їла його день у день (О. Луцишина).

Проте така широка лексико-семантична диференціація іменників на позначення осіб не вплинула на дериваційну спроможність похідних

від них дієслів із суфіксами **-ува-** / **-юва-**, **-и-**, тому їхні словотвірні парадигми аналізуємо разом. Певну відмінність у словотвірній поведінці таких вершинних дієслів спричинює словотворчий суфікс, що зумовило аналіз матеріалу з опертям на словотвірні типи. Крім словотворчого засобу, важливими чинниками, що знижують словотвірні потенції відперсональних дієслів, є, з одного боку, належність їх до абсолютних (автосемантичних) мовних одиниць, а з другого — здатність виражати неграничний характер позначуваних ними дій чи станів.

Типову словотвірну парадигму відперсональних дієслів із суфіксом **-ува-** / **-юва-** представляє парадигма з двома зонами — субстантивною та вербальною. Їхню субстантивну зону репрезентовано девербативами на позначення опредметненої дії із суфіксом **-ни-** / **-єни-**, основне призначення якого — виконувати транспозиційну функцію. Вони послідовно утворюються майже від усіх дієслів названих вище підгруп, пор.: — *бондарювання, бортникування, вівчарювання, візникування, вчителювання, гончарювання, грабарювання, знахарювання, ковалювання, кравцювання, кухарювання, кушнірування, лимарювання, лікарювання, лоцманування, мельникування, мірошникування, паламарювання, пасічникування, пастухування, пілотування, пекарювання, ремісникування, садівникування, секретарювання, склярювання, скотарювання, слюсарювання, стельмахування та ін.;*

— *ватажкування, владарювання, володарювання, гетьманування, головування, господарювання, газдування, десятникування, директорування, князювання, начальникування, царювання;*

— *бурлакування, гайдамакування, жебракування, злидарювання, козакування, наймитування, слугування, старцювання, челядникування;*

— *вдовування, дівування, кумування, молодиккування, парубкування, приятелювання; блазнювання, гультювання, ледарювання, фіглярювання, шахраювання та ін., напр.: Першого разу вона [Марія] продасть свої коштовності, щоб можна було прожити, навчитися простій роботи, і зароблятиме на хліб учителюванням (В. Шевчук); За всі роки царювання він [Дарій] не пам'ятає такого року, щоб вдалося тихо і спокійно посидіти на троні (В. Чемерис); ...а собі [Білокобилка] поклав: вирвуться з вогняного кола, вернеться він на Січ і на тому скінчиться бурлакування (Ю. Мушкетик); То був Григорко Голубий, приятель Яреми Півторана ще з часів парубкування (М. Івасюк); — Фотографія — це облуда, — різко сказав хлопець. — Блюзнірське шахраювання часу (Вал. Шевчук).*

Крім іменників зі словотвірним значенням «опредметнена дія», у словотвірних парадигмах деяких відперсональних дієслів, зокрема утворених від назв осіб за спеціальністю, фахом, видом заняття, є іменники зі словотвірною семантикою «місце, приміщення, пов'язане з дією, яку виконує названий твірний іменник», пор.: *бондарня, броварня, гарбарня, дігтярня, ковальня, крамарня, лимарня, лікарня, пекарня, смолярня, столярня, теслярня, напр.: Колія привезла Січинського в кам'яний мішок у Станіславі. Тут була столярня, і в'язень у тюрмі почав вчитися*

майструвати (С. Пушик). У мовознавчій практиці по-різному визначають словотвірну мотивацію цих іменників. На нашу думку, потрібно розмежувати дві групи іменників на позначення приміщення: ті, що не мають спільнокореневих дієслів (напр., *молочарня, кахлярня, зброярня* та ін.), і ті, що їх мають (напр., *бондарня, броварня, пекарня* та ін.). Другу групу іменників співвідносять або з іменниками на позначення діяча [6: 171; 37: 65; 35: 27; 42: 135], або з непохідними дієсловами [10: 131], що вможливує виділення в їхній структурі відповідно словотворчого суфікса **-н-** (пор.: *пекар-н-я* ← *пекар, лікар-н-я* ← *лікар, смоляр-н-я* ← *смоляр*), та **-арн-** (пор.: *пек-арн-я* ← *пекти, лік-арн-я* ← *лікувати, смол-ярн-я* — *смолити* та ін.); або з відсубстантивними дієсловами, що виражають словотвірне значення «бути тим, хто названий твірним іменником» [43: 8] (пор.: *бондар-н-я* ← *бондарювати; бровар-н-я* ← *броварювати* і т. д.). Такий підхід підтверджують і дані лексикографічних джерел, де всі іменники на позначення приміщення витлумачують через дію, виконувану в межах нього чи на його території.

Вербальна зона відперсональних дієслів першого структурно-семантичного типу із суфіксом **-ува-** / **-юва-** заповнена префіксальними і конфіксальними (префіксально-постфіксальними) дієсловами з темпоральними, квантитативними та результативними словотвірними значеннями. Темпоральну словотвірну семантику системно репрезентують дієслова з обмежувальним, або делімітативним, значенням, виразником якого є префікс **по-**, пор.: *побабувати, покрамарювати, полікарювати, помірошникувати, попасічникувати, попастухувати, посекретарювати, послюсарювати, потеслювати, потеслярувати, почабанувати, почередникувати, почумакувати; погаздувати, покнязювати, попанувати, посотникувати, постаршинувати, похазяйнувати, поцарювати, побурлакувати, покозакувати, понаймитувати, подівувати, помолодикувати, попарубкувати, поприятелювати, поледарювати, пошахраювати* тощо, напр.: *А сталося усе швидко й несподівано, що не вдалося навіть і подівувати, походити в наречених...* (Я. Гончарук). Нерідко делімітативне значення таких префіксальних дієслів посилюють часові конкретизатори, роль яких виконують іменники на позначення одиниць вимірювання часу (хвилина, година, день, ніч, доба, тиждень, місяць, рік тощо), прислівники (довго, немало, чимало), числівниково-іменникові сполуки [4: 237], напр.: — *Для нас і це буде добре... Трохи покозакують з нами, то й роздобудуть* [кілки, коси]. *Адже у конфедератів є зброя* (М. Глухенький); — *Попарубкую ще з рік, поки Медже ввійде до нашої саклі, — рішуче відрізав Ібрагім і вийшов на вулицю* (З. Тулуб).

Темпоральну пердуративну семантику, тобто ту, що вкладається в певні часові межі, виражають дієслова з префіксом **про-**: *проворогувати, провчителювати, прогетьманувати, прогончарювати, прошоферувати, проголовувати, прогосподарювати, пропанувати, пробурлакувати, пронаймитувати, продівувати* тощо. На противагу делімітативним, їх обов'язково супроводжують конкретизатори тривалості дії, напр.: *З батьком*

проворогували увесь вік (К. Мотрич); *Наступники Сагайдачного гетьмани Олєфір Голуб та Михайло Дорошенко, опинившись поміж двома козацькими станами, прогетьманували недовго* — всього по два роки (М. Вінграновський); ...він [міліцейський інспектор] *переконав лікарів дозволити батькові прошоферувати ще один рік* (Ю. Коваль).

Інші темпоральні словотвірні значення, зокрема починального (початкового) та завершального (фінального) етапу в розгортанні дії (стану), з огляду на неграничний характер дій, позначених вершинним дієсловом, представлені поодинокими префіксальними дієсловами. Наприклад, починальну семантику виражає префікс **за-** в девербативах *загосподарювати, закнязювати, захазяйнувати*, напр.: — *Побачимо, як ти захазяйнуєш. Гляди, й на решето не стягнешся...* (В. Дрозд). Значення завершення дії передають дієслова, утворені за допомогою префікса **від-/од-**: *відбабувати, відгетьманувати, відгосподарювати, відпанувати, відцарювати, відкозакувати*, напр.: *То буде кожному на ум, що пан Дорошенко ще гетьмануватиме, а Конашевич-Сагайдачний, земля йому пером, уже одгетьманував* (К. Басенко); *На сільській сходці Гордій Титаренко, що приїхав недавно з губернії, сказав, що настала вже влада бідних та що багачі своє відпанували* (Мирослав Ірчан).

Квантитативне словотвірне значення у вербальній зоні словотвірної парадигми відперсональних дієслів із суфіксом **-ува-/юва-** представляють префіксально-постфіксальні дієслова, що виражають ступінь вияву предикативної ознаки. Специфіка реалізації семантики цих девербативів полягає у, по-перше, здатності експлікувати відтінки значень (гранично-кількісні, підсилювально-інтенсивні, фінально-досяжні та надмірно-тривалі модифікації) [28: 78–80]), а по-друге, тісній поєднуваності квантитативності з ознакою результативності дії. Тому, очевидно, деякі мовознавці результативні модифікації розглядають серед власне фазових та кількісних (інтенсивно-результативних) значень родів дії [26; 28; 30].

Виразником гранично-кількісних модифікацій є конфікс **на- ... -ся**. Утворені за допомогою нього дієслова репрезентують гранично-кількісну оцінку (із відтінком інтенсивності) з погляду активності суб'єкта в реалізації дії чи стану, пор.: *набатракуватися, нагосподарюватися, напасічникуватися, надівуватися, накнязюватися, напарубкуватися, напануватися, нахазяйнуватися*, напр.: *Двірник ... промовив спокійно: — Я, паничику, вже досить набідився — не жаль мені вмирати, а ти ще не напанувався...* (М. Івасюк). Такі дієслова можуть поєднуватися в структурі речення з показниками інтенсивності вияву дії на зразок *вволю, вдосталь, всмак, до знемоги* тощо, напр.: *На такому клапті землі довго і всмак не накнязюєшся, і десь за два чи три покоління Корибути-Вишневецькі мали перетворитися у звичайну дрібну, галасливу і вічно голодну шляхту* (К. Басенко).

Конфікс **роз- ... -ся** формує словотвірний тип, у якому об'єднано дієслова, що, виражаючи кінцеву фазу поступового наростання дії, зо-

крема потурання тим чи тим примхам суб'єкта, передають негативний результат — досягнення найвищого ступеня реалізації її (т. зв. підсилювально-інтенсивний дієслівний рід), пор.: *роздівуватися, розпарубкуватися, розхазяйнуватися, розшахраюватися*, напр.: — *Ось ми пропишемо Федотові, як ти тут розпарубкувався та розволочився* (Г. Тютюнник); *Щось я вельми розхазяйнувався, наче вже я огнищанин чи домажарич, а не холоп* (І. Білик). Дериват *розхазяйнуватися*, крім цього, може виражати й нейтральну чи позитивну семантику — «обзавестися господарством; розбагатіти» (СУМ VIII: 848). Тоді синонімом до нього є девербатив *розгосподарюватися*, що експлікує лише позитивний результат, пор.: *Він довгенько був волосним старшиною.., купив попереду тридцять десятин землі, а потім розхазяйнувався і прикупив ще, сто двадцять десятин* (І. Нечуй-Левицький) і *Розташуємося, розгосподарюємося і зараз спровадимо до себе таточка* (І. Франко).

Фінально-досяжні модифікації в сучасній українській мові можуть мати два відтінки: кінцево-бажаний і кінцево-негативний [28: 79]. Засобом вираження в обох випадках слугує конфікс *до- ... -ся*. Він надає відперсональним дієсловом із суфіксом *-ува-/-юва-* лише значення негативного результату, до якого спричинилося тривале виконання дії, напр.: *додівуватися, допарубкуватися, догосподарюватися, домірошникуватися, допануватися, доледарюватися, допиячитися, достолярюватися, доучителюватися, дохазяйнуватися, дочумакуватися*, напр.: *Ото дохазяйнувалося село — навіть без хвершала осталося* (Я. Гончарук); — *Оце допарубкувались, що й дівчатка повтікали, — не втримався Панько* (М. Глухенький).

Позитивно забарвлену семантику передає дериват *загосподарюватися*, утворений за допомогою конфікса *за- ... -ся* від дієслова *господарювати*. Тривале виконання названої твірним дієсловом дії увінчується стабільним, бажаним результатом, напр.: *Чимало хат стояло ще пустими, бо людей вивезли після війни, хоч дехто повернувся і загосподарювався* (С. Семенюк).

Типову словотвірну парадигму відперсональних дієслів із суфіксом *-и-* формує вербальна зона. Її системно представляють деривати з темпоральним делімітативним значенням, виразником якого є префікс *по-*, пор.: *побабити, побурлачити, повічарити, погончарити, покняжити, покуховарити, попартизанити, попастушити, попиячити, порибалити, поверховодити* тощо, напр.: *З братом Микитою вони сходять на озеро, порибалять, покупаються, а потім зварять чудову юшку...* (Н. Рибак). Наведені делімітативні дієслова можуть поширюватися часовими конкретизаторами, напр.: *Тоді зайшов до вбиральні батько і розсудливо мовив: «Треба, сину, трохи попартизанити, буде тобі по війні слава...»* (В. Дрозд); *Однак його [Всеволода Ольговича] певні успіхи у політичній діяльності не призвели до створення міцної підтримки серед князів для його вірогідного спадкоємця Ігоря Ольговича, якому згодом вдалося покняжити у Києві лише тринадцять діб* (О. Головка).

У вербальній зоні словотвірних парадигм деяких дієслів є також префіксальні дієслова, що виражають інші види значень темпорального, а також значення квантитативного та результативного родів дієслівної дії. До темпорального належать дієслова зі значеннями: 1) початкової фази дії, яку визначає префікс **за-**, пор.: *запнячити*, напр.: [Скибка]: *Тоді Пуп звернув на себе мою увагу... Може, справді закохався, затаївся, запнячив?* (М. Куліш); 2) обмеженої тривалості (так звані пердуративні дієслова) дії, вираженої префіксом **про-**, пор.: *прорибалити*, *прокняжити*, напр.: *Прорибалив увесь день*; 3) завершального етапу дії, яка з огляду на позначення певних видів діяльності «не обов'язково є безперервною» [29: 70], пор.: *відрибалити*, напр.: *...він [Йогансен] вирішив для себе, що своє вже відрибалив, а як кому треба риби — хай інші рибалять* (Перекл. з норвез. І. Сабор).

У вербальній зоні словотвірних парадигм незначної кількості відперсональних дієслів із суфіксом **-и-** наявні префіксальні деривати з квантитативним значенням, які передають певний ступінь і тривалість вияву предикативної ознаки, зокрема недостатній, пор.: *піднячити* (напр.: *Пополудні Іван трохи вже піднячив* (Т. Малярчук); достатній (або гранично-кількісний), пор.: *напартизанитися* (напр.: *Життя з ним [Климом Журавчуком] не панькалося: встиг і напартизанитися, і навоюватися на фронті* (Б. Харчук); надмірний (або підсилювально-інтенсивний), пор.: *розпячитися* (напр.: *Чого-чого, а клопотів їй [Лукії Назарівні] вистачає. Якщо чоловік розпячився, то жінка біжить із скаргою найперше до неї, до депутатки* (О. Гончар).

Ще одну групу першого структурно-семантичного типу, значно меншу за обсягом, становлять відперсональні дієслова із словотворчим суфіксом **-ствува-**. Цей формант розвинувся внаслідок перерозкладу дієслівних основ на **-ува-**ти, утворених від іменників із суфіксом **-ств-**. Його використовують здебільшого в дієсловах, мотивованих основами іменників — назв осіб іншомовного походження, пор.: *акторствувати*, *браконьєрствувати*, *бузувірствувати*, *дармоїдствувати*, *донкіхотствувати*, *езуїтствувати*, *інтриганствувати*, *лакействувати*, *критиканствувати*, *крутійствувати*, *літераторствувати*, *маклерствувати*, *мародерствувати*, *меценатствувати*, *опікунствувати*, *панікерствувати*, *політиканствувати*, *президентствувати*, *репетиторствувати*, *самодурствувати*, *фарисействувати*, *шефствувати* тощо, напр.: *...вголос промовив [Василь Гук], посмикуючи сивий вус: — Вигнали мене, Яринко, з роботи... Важне цабе спіймав на гарячому. Він тут браконьєрствував...* (О. Бердник); *... репетиторствувала [Дарка] навсібіч, брала переклади, скакала, як і всі ми, по винайнятих хатах, волочачи на горбі родину, дописувала дисертацію...* (О. Забужко). На думку одних мовознавців, дієслівний суфікс **-ствува-** є варіантом суфікса **-ува-** [5: 64], на думку інших — самостійною цілісною морфемою [41: 22], сформованою внаслідок інтерференції морфем [39: 136].

Конкретні словотвірні парадигми відперсональних дієслів із суфіксом **-ствува-** є здебільшого нульовими. Лише в деяких із них є де-

вербати́ви на позначення опредметненої дії (в субстантивній зоні), пор.: *лакействування, фарисействування*, напр.: *...ганебне лакействування перед усіма існуючими владами було відоме Совинському вже й не на кілька днів наперед, а на цілі роки й десятиліття* (П. Загребельний).

Другий структурно-семантичний тип об'єднує відперсональні дієслова зі значенням «зробити (робити) тим, на кого вказує твірна іменникова основа». Багато з них мотивовані іменниками — назвами осіб за етнічною та національною належністю, з якими поєдналися конфікси *з-/с- ... -и-, о- ... -и-, по- ... -и-*, пор.: *знімчити, сполячити, обусурманити, онімечити, ополячити, офранцузити, потурчити*, напр.: *Серце тривожно забилося... Адже ж ще не висохла кров од недавнього бойовища, від недавнього задуму шляхти задавити Січ, а народ **ополячити*** (К. Мотрич); — *Ненко! — вигукнув Младен. — Опам'ятайся! Це не твоя вина, звичайно! Тебе насильно **потурчили**, зробили яничаром...* (В. Малик).

У типовій словотвірній парадигмі цих дієслів послідовно зреалізовано по одному зі словотвірних значень дериватів відповідно субстантивної і вербальної зон. Субстантивну зону репрезентують іменники із суфіксом *-нн-/-енн-* — виразником опредметненої дії, пор.: *знімчення, сполячення, обусурманення, онімчення, ополячення, офранцузження, потурчення*, напр.: *Віра православна далі не може терпіти, щоб її на католицтво обертали. Люди захищатимуться і від того католичення, як і від **потурчення*** (І. Ле). Вербальну зону формують дієслова з постфіксом *-ся*, що виражають словотвірне значення «стати тим, на кого вказує мотивувальна основа», пор.: *обусурманитися, онімечитися, ополячитися, офранцузитися, сполячитися*, напр.: *Горпина з жахом дивилася на Олену. **Обусурманилася** зовсім жінка* (З. Тулуб). У деяких із цих дієслів постфікс *-ся* слугує ще й засобом вираження пасивного стану, тому вони перебувають поза межами словотвірної парадигми.

До другого структурно-семантичного типу належить кілька відперсональних дієслів, утворених за допомогою суфікса *-и-*, пор.: *калічити, сиротити*, напр.: *Цареві князі, і всі сили, І отроки, і весь народ, Замкнувши в городі ківот, У поле вийшли, худосилі, У полі бились, **сиротили** Маленьких діточок своїх* (Т. Шевченко). Наповнення їхніх словотвірних парадигм різне. У вербальній зоні обох дієслів є деривати з префіксами *о-, по-, з-/с-, в-/у-*. Зазвичай ці префікси є виразниками фінитивного значення, яке, по-перше, за умови втрати семантичної різниці між твірним, безпрефіксним словом і похідним, префіксальним, часто є невіддільним від значення доконаного виду, а по-друге, взаємодіючи з твірною основою граничного дієслова, водночас передає результат виконаної дії. Коли ж ідеться про приєднання цих словотвірних засобів до основи неграничного дієслова, як у нашому випадку, то утворений за допомогою них дериват передає одноразовий вияв дії [30: 241], пор.: *окалічити, покалічити, осиротити, посиротити, усиротити*, напр.: — *Грегоре, серце моє! Чи ти з ким бився, чи на тебе напали розбійники? Хто це тебе так **покалічив**? — питаю я в його* (І. Нечуй-Левицький); — *Не*

їхав би, — просила Марія чоловіка. — **Осиротиш** нас. Зося, проси й ти батька. Не пускай його (В. Кулаковський). Крім того, до вербальної зони словотвірної парадигми дієслова *калічити* входить перфектив з дистрибутивним (розподільним) значенням, утворений за допомогою префікса **пере-**, пор.: *перекалічити*, напр.: — *Г-гах, ви ж, торбешники слобідські!* — він [бандюга] аж давився власною люттю. — *Я вам покажу созу! Всіх перетрошу! Всіх перекалічу!* (О. Гончар).

Лише в словотвірній парадигмі вершинного дієслова *калічити* є субстантивна зона, представлена іменником із суфіксом **-енн-** на позначення предметної дії, пор.: *калічення*, напр.: *Убивство людини — це злочин, калічення людини — це злочин. Але розслідування повинне бути правдивим, об'єктивним, щоб не було ніякого ані самосуду, ані чогось подібного* (З газети).

До третього структурно-семантичного типу входять відперсональні дієслова, що виражають значення «перебувати в певних стосунках з тим, хто названий твірною основою». Утворені поєднаннями основи іменників — назв спорідненості та свояцтва — з дієслівними суфіксами **-а-** або **-и-** та постфіксом **-ся**. Майже всі вони мають розмовний характер, пор.: *брататися, женихатися, куматися, панібрататися, родичатися, свататися, своячитися, сестритися*, напр.: *Колись божились [люди] та клялись, братались, сестрились* з мною (Т. Шевченко); *Королі родичаються* для того, щоб народи розділені між собою, могли мати єдину волю і щоб через ці узи ...об'єдналися думи народів (П. Загребельний). Словотвірна активність таких відсубстантивних суфіксально-постфіксальних дієслів є низькою. Лише в словотвірній парадигмі дієслова *женихатися* представлено субстантивну зону, яку формує іменник *женихання* із семантикою «опредметнена дія», і вербальну зону, яку наповнює делімітативне дієслово *поженихатися*, напр.: *Параска корила сина, щоб з голови викинув легковажну думку — тепер не до женихання* (К. Гордієнко); *Не поженихався ні трохи, а сміху з себе наробив* (Г. Квітка-Основ'яненко). У словотвірних парадигмах інших чотирьох дієслів реалізовано словотвірні значення однієї із зон — субстантивної або вербальної. Від дієслів *брататися, родичатися, свататися* утворені іменники із суфіксом **-нн-** на позначення предметного стану, пор.: *братання, родичання, сватання*, напр.: *Найбільше з усіх полюбила вона Зою, старшу за себе, але щиру, сердечну до неї... Тепер Степка зверталась до неї не інакше, як «сестричко», і Зоя гордилася цим родичанням* (В. Земляк). Від дієслова *куматися* постав за допомогою префікса **пере-** девербатив *перекуматися* з дистрибутивним значенням, напр.: *Батько любив обдаровувати хрещеників подарунками, грішми, через те, мабуть, і перекумався* чи не з половиною села (М. Ярмолюк). Словотвірні парадигми решти відсубстантивних дієслів на **-а-**ти, **-и-**ти (*панібрататися, своячитися, сестритися*) є нульовими.

Своєрідний підтип третього структурно-семантичного типу відперсональних дієслів формують ті, які передають значення «жити так,

як характерно для особи, названої твірною основою». Вони утворені за допомогою суфікса **-і-**, пор.: *вдовіти, паніти*, напр.: *Він вже давненько удовів* (Марко Вовчок); — *Станьмо ж, Ясю, передніше панами, а потім вже будемо паніти. Поперед неводу не ловім риби!* (І. Нечуй-Левицький). Їхню типову словотвірну парадигму представляє лише вербальна зона, до якої належать префіксальні дієслова зі своєрідним фінитивним (результативним) значенням, пор.: *завдовіти, овдовіти, повдовіти; запаніти, попаніти, спаніти*. Своєрідність цих префіксальних девербативів полягає у видозміні фазового відношення між твірним і похідним дієсловом. Приєднуючись до неграничних дієслів, префікси **за-**, **о-**, **по-**, **з-/с-** експлікують результативний початок стану, вираженого цими дієсловами [30: 219], напр.: *Нудьгує він [Гаврило] серед зимового безділля, років зо три тому повдовів, залишився з мацьонким Васильком* (Р. Іваничук); [Старик 1-й:] *Один [старшина] прокрався, другий запанів, той розпився, той розбестився...* (М. Кропивницький).

До цього ж структурно-семантичного типу входять також суфіксально-постфіксальні дієслова *дитинитися, панитися*, утворені за допомогою суфікса **-и-** та постфікса **-ся**. Їхні словотвірні парадигми є нульовими.

Четвертий структурно-семантичний тип об'єднує відперсональні дієслова, що виражають словотвірне значення «ставати тим, кого називає твірна іменникова основа». Виразником цього словотвірного значення є суфікс **-і-**, пор.: *сиротіти, калічіти*, напр.: — *Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вмру, моя дитино* (Марко Вовчок); — *Якщо так приймати до серця всякі нещастя, то взагалі жити не можна. Не тільки краси, а й смислу не побачиш. Кожної секунди вмирають люди на землі. І народжуються. І калічіють* (О. Бердник). Від цих вершинних дієслів за допомогою префіксів **о-**, **по-**, **з-/с-** постали перфективи на позначення результативного стану, що сформували їхню вербальну зону, пор.: *осиротіти, посиротіти, окалічіти, покалічіти, скалічіти*, напр.: *Осиротів [вуйко Свирид] укупі з сестрою Фрасиною, молодшою від нього на чотири роки, ще півпарубком* (М. Сиротюк). *Ніхто не розпитував у нещасного, в який спосіб окалічів так страшенно, одначе його мундир і медаль ... вказували самі, де шукати причини* (О. Кобилянська).

Отже, словотвірна спроможність відперсональних дієслів сучасної української мови загалом є досить обмеженою, що засвідчує структура та наповнення їхніх словотвірних парадигм. Типовою для всіх чотирьох структурно-семантичних типів цих дієслів є двозонна словотвірна парадигма. Субстантивна зона заповнена найпоєднаніше віддієслівними іменниками зі значенням опрідметненої дії, рідше — опрідметненого стану, що дає підстави вважати її словотвірно однотипною. Наповнення ж вербальної зони різних структурно-семантичних типів відперсональних дієслів неоднакове, проте так само однотипне. Спільність словотвірних типів дериватів та обмежене наповнення ними словотвірних парадигм зумовлені структурно-семантичними та лексико-граматичними особливостями відперсональних дієслів.

1. *Бачкур Р.О.* Структура словотвірних парадигм українських назв тварин та рослин : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р.О. Бачкур. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
2. *Беркешук І.С.* Дери́ваційний потенціал іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.С. Беркешук. — Івано-Франківськ, 2007. — 20 с.
3. *Валюх З.О.* Словотвірна парадигматика іменника в українській мові : [монографія] / З.О. Валюх — К. ; Полтава : АСМІ, 2005. — 356 с.
4. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Унів. вид-во «Пулсари», 2004. — 398 с.
5. *Возний Т.М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т.М. Возний. — Львів : Вища школа, 1981. — 187 с.
6. *Волоцкая З.М.* Семантическая классификация и способы образования отыменных глаголов / З.М. Волоцкая // Структурная типология языков. — М. : Наука, 1966. — С. 165 — 180.
7. *Глушук-Олея Г.І.* Семантичні групи відіменникових каузативних дієслів (на матеріалі іспанської мови) / Г.І. Глушук-Олея // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка. — 2012. — № 66. — С. 219 — 221.
8. *Городенська К.Г.* Префіксально-суфіксальний словотвір / К.Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С. 285 — 313.
9. *Городенська К.Г.* Структура відіменних дієслів // К.Г. Городенська, М.В. Кравченко. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). — К. : Наук. думка, 1981. — С. 20 — 108.
10. *Городенська К.Г.* Акцентовані ознаки локативів / К.Г. Городенська // Наук. записки. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). — Кіровоград, 2000. — Вип. 23. — С. 130 — 136.
11. *Грещук В.В.* Український відприкметниковий словотвір / В.В. Грещук — Івано-Франківськ : Плай, 1995. — 208 с.
12. *Джочка І.Ф.* Дери́ваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І.Ф. Джочка. — Івано-Франківськ, 2003. — 20 с.
13. *Зверев А.Д.* Семантика відперсональних дієслів в українській та російській мовах / А.Д. Зверев, О.І. Дашенко // Мовознавство. — 1994. — № 2 — 3. — С. 60 — 64.
14. *Зюзькіна Г.М.* Морфологічні особливості відсубстантивних дієслів іншомовного походження / Г.М. Зюзькіна // Наук. записки Кіровоградського держ. педагогічного університету ім. В. Винниченка. — Серія: Філологічні науки (мовознавство) : у 5-ти частинах. — Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. — С. 233 — 236.
15. *Клименко Н.Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н.Ф. Клименко. — К. : Наук. думка, 1984. — 251 с.
16. *Кочерга Г.В.* Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.В. Кочерга. — Черкаси, 2003. — 20 с.
17. *Кушлик О.* Параметри словотвірної парадигми гомональних дієслів-ономатопів в українській мові / Оксана Кушлик // Проблеми гуманітарних наук : Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка. — Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ ім. Івана Франка, 2011. — Вип. 28. Філологія. — С. 55 — 72.
18. *Кушлик О.* Вербальна зона словотвірної парадигми предметних дієслів-ономатопів / Оксана Кушлик // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць. — Черкаси, 2012. — Вип. 14—15. — С. 159 — 167.
19. *Кушлик О.* Специфіка структури та семантики словотвірних парадигм відприкметникових інхоативних дієслів / Оксана Кушлик // Українська мова. — 2012. — № 4. — С. 56 — 67.
20. *Кушлик О.* Словотвірні параметри есивних дієслів зі значенням фізичного стану суб'єкта / Оксана Кушлик // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федь-

- ковича : зб. наук. праць. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. — Вип. : 648 — 649. Слов'янська філологія. — С. 288 — 291.
21. *Кушлик О.* Дери́ваційний потенціал відприкметникових каузативних параметричних дієслів / О. Кушлик // *Spheres of Culture* / Ed. by Ihor Nabytovych. — Lublin, 2012. — Vol. 1. — S. 176 — 185.
 22. *Лагута Т.М.* Семантико-типологічна характеристика відсубстантивних дієслів сучасної української мови : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.М. Лагута. — Х., 2003. — 20 с.
 23. *Микитин О.Д.* Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.Д. Микитин. — Івано-Франківськ, 1998. — 20 с.
 24. *Москалюк Н.В.* Англійські віддієслівні іменники і відіменникові дієслова : система і функціонування (на матеріалі газетних текстів) : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н.В. Москалюк. — К., 2010. — 20 с.
 25. *Олексенко В.П.* Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В.П. Олексенко. — Херсон : Айлант, 2005. — 336 с.
 26. *Попенко О.М.* Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.М. Попенко. — К., 2005. — 20 с.
 27. *Пославська Н.М.* Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Пославська. — Івано-Франківськ, 2006. — 20 с.
 28. *Сидоренко Т.М.* Семантичні засади виділення дієслів зі значенням кількісної характеристики дії або стану / Т.М. Сидоренко // *Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К. : НПУ, 2002. — С. 71 — 85.
 29. *Сидоренко Т.М.* Система фазових значень дієслова з префіксом від- (віді-, од-, оді-) / Т.М. Сидоренко // *Наук. записки НДУ ім. М. Гоголя. Серія : Філологічні науки.* — Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2011. — С. 69 — 71.
 30. *Соколова С.О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С.О. Соколова. — К. : Наук. думка, 2003. — 283 с.
 31. *Ступак І.В.* Структурно-семантичні та функціональні характеристики похідних каузативних дієслів у німецькій і українській мовах : [монографія] / І.В. Ступак. — Донецьк : ДонНУ, 2011. — 470 с.
 32. *Топіха В.А.* Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. ...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.А. Топіха. — К., 1998. — 17 с.
 33. *Федурко М.Ю.* Морфологія відіменникового словотворення [монографія] / М.Ю. Федурко. — К. ; Дрогобич : Вимір, 2003. — 271 с.
 34. *Чемерис К.Г.* Дієслівні основи іменного походження в українській мові / К.Г. Чемерис // *Мовознавство.* — 1973. — № 6. — С. 26 — 33.
 35. *Шатуновский И.Б.* Денотативные и сигнификативные значения имён лица и отношения мотивации / И.Б. Шатуновский // *Учёные записки Ташкент. пед. ин-та,* 1980. — С. 24 — 33.
 36. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен : Молоде життя, 1951. — 390 с.
 37. *Ширшов И.А.* Множественность словообразовательной мотивации в современном русском языке / И.А. Ширшов. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1981. — 118 с.
 38. *Штанденко У.М.* Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / У.М. Штанденко. — К., 2003. — 20 с.
 39. *Штанденко У.М.* Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. [монографія] / У.М. Штанденко. — К. : Ін-т української мови НАН України, 2008. — 208 с.

40. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л.А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. — К. : Наук. думка, 1979. — С.171 — 210.
41. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові / Л.А. Юрчук. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — 100 с.
42. Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования / М.Н. Янценецкая. — Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1979. — 242 с.
43. Ярмоленко Г.А. Віддієслівні іменники української мови в когнітивно- ономасіологічному аспекті : автореф. дис...канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г.А. Ярмоленко. — Одеса, 2008. — 20 с.
44. Kushlyk O. Derivation potential of motivated by adjectives verbs of mental state of the subject in the Ukrainian language / Oksana Kushlyk. // Management and Education. Humanities and Social Sciences. Academic Journal. University «Prof. Dr. Assen Zlatarov». — Burgas, 2013. — Vol. IX (4). — P. 71 — 78.

Статтю отримано 03.09.2014.

Oksana Kushlyk
Drohobych

WORD-BUILDING PARADIGMATIC OF PERSONAL-MOTIVATED VERBS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In the article word-building paradigmatic of personal-motivated verbs is investigated. On the basis of general grammatical meanings of being, action, relation, state four structural-semantic types of these verbs are distinguished, their typical word-building paradigms are established, their structure and zone fillings are characterized, continuum of word-building meanings of verbal derivatives and a set of word-building devices for their realization are determined.

Key words: word-building paradigm, word-building zone, word-building meaning, word-building formant, personal-motivated verb, structural-semantic type, derivate.

Мовна мозаїка

ЖУРНАЛІСТ ПРИ МІКРОФОНІ чи ПЕРЕД МІКРОФОНОМ?

Журналісти громадського радіо почали вживати форму *при мікрофоні*... замість узвичаєної, добре відомої всім *перед мікрофоном*. А чи є підстави для такої заміни? Немає, тому що прийменники *при* і *перед* розрізняються за відтінками свого просторового значення: *при* виражає просторову близькість, його вживають тоді, коли потрібно назвати предмет, місце, простір, поблизу яких щось відбувається чи розташоване (пор.: *Козаче село Глибове при самому Дніпрі*... (Марко Вовчок); *Спершу [вони] стояли на горбі при пологій впадині — спускові до Сиваша* (О. Гончар), *перед* позначає розташування, перебування на деякій відстані з переднього боку чого-небудь, лицьової сторони чогось (пор.: *Перед хатою стоїть старий гіллястий ясен*... (С. Васильченко); *Панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе* (Марко Вовчок). Для того щоб слухачі добре чули журналіста, потрібно, аби він говорив прямо в мікрофон, тобто сидів перед ним. Коли ж журналіст сяде з якогось боку мікрофона, то слухачі чутимуть його голос слабкіше або й зовсім не почують. Саме тому так близько перед ротом тримають мікрофон співаки, конферансьє, лектори та ін. Щоправда, тепер мікрофон прикріплюють біля щоки, але все одно ближче до рота. На Українському радіо давно звучить улюблена передача “Театр перед мікрофоном”.

Отже, просторове розташування журналіста щодо мікрофона, яке забезпечує якісне звучання його голосу, точніше виражає українська форма *перед мікрофоном*.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'367.63'282.3'04

Тетяна Сивокозова

м. Київ

ВАРІЮВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ КОНСТРУКЦІЙ З ПРИЙМЕНИКОМ ДО ТА ІМЕННИКАМИ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ В СХІДНОПОЛІСЬКОМУ ГОВОРІ XVII–XVIII ст.

У статті проаналізовано історію розвитку прийменникових конструкцій на позначення напрямку руху, зокрема конструкції з прийменником до та іменниками в родовому відмінку. Схарактеризовано особливості функціонування цієї конструкції у пам'ятках східнополіського говору XVII–XVIII ст. у порівнянні із сучасним говором.

Ключові слова: східнополіський говір, категорія локативності, безприйменникова конструкція, локативна прийменниково-іменникова конструкція, напрям руху.

Серед актуальних проблем сучасної лінгвістики особливу увагу науковців привертає питання теоретичного обґрунтування та специфіки мовного вираження локативної семантики в українських діалектах. У наукових працях С.П. Галаур, В.В. Коломийцевої, О.Г. Межова, М.І. Степаненка та інших [3; 8; 9; 14; 15] проаналізовано способи та засоби вираження локативності в сучасній українській літературній мові. Однак маємо лише окремі роботи зазначеної тематики, виконані на діалектному матеріалі. Особливості вираження локативної семантики в сучасному східнополіському говорі розглянуто в працях М.Г. Желзняка [6], у суміжних, сучасних східнослов'янських говірках — у працях Т.І. Сердюкової [11], у східностепових говірках — у роботах І.С. Білик [2]. Досліджуючи синтаксис українських південнокарпатських говорів, В.І. Добош звертає увагу на прийменникові конструкції, що виражають локативні відношення [5]. Аналіз безприйменникових і

© Т. В. СИВОКОЗОВА, 2014

прийменникових місцево-просторових зворотів здійснює І.І. Слинко у дослідженні синтаксису українських пам'яток XVII–XVIII ст. [12].

Для комплексного вивчення особливостей локативних відношень у мові надзвичайно важливим є аналіз локативної семантики в діячності та її вплив на граматичну структуру мови. Такий підхід вимагає докладного вивчення різножанрових писемних пам'яток. З огляду на особливості кодифікаційних процесів в українській мові протягом XVII–XVIII ст. вважаємо, що таку розвідку доцільно здійснювати в ареальному аспекті. У зв'язку з цим джерелами нашого дослідження є писемні пам'ятки східнополіського говору XVII–XVIII ст., зокрема «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг.» (надалі використовуємо умовне скорочення АБ), «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст.: (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)» (ДНРМ), «Черниговская летопись по новому списку (1587–1725)», що має умовну назву Чернігівський літопис (ЧЛ).

Мета пропонованої роботи — здійснити аналіз локативної семантики, вираженої прийменниковими конструкціями, зокрема конструкцією з прийменником до та іменниками в родовому відмінку, у пам'ятках східнополіського говору XVII–XVIII ст.

У сучасній лінгвістиці поняття просторовості розглядають як семантичну й когнітивну категорію, що охоплює весь спектр просторових ознак, характеризує об'єктивну ознаку предметів і явищ дійсності, а в сучасній українській мові, як зазначає В.В. Коломийцева, реалізується певною кількістю моделей на різних мовних рівнях, релевантною для яких є семантика [7: 6].

Позамовна категорія локативності у дисертаційному дослідженні М.І. Степаненка з лінгвістичного погляду кваліфікується як семантико-синтаксична, що об'єднує всі різновиди просторового значення [14: 6], а на рівні речення характеризується поліфункційністю і формально-граматичною різноманітністю. До системи спеціальних засобів вираження просторових відношень учений зараховує обставинні прислівники місця, іменникові словоформи (в орудному відмінку), прийменниково-іменникові форми (у родовому, давальному, знахідному, орудному та місцевому відмінках) і складнопідрядні речення з підрядними місця [14].

Загалом під час аналізу локативних відношень варто враховувати тривимірну (об'ємну) характеристику простору, необхідно також розмежовувати статичну й динамічну локалізацію. Статична локалізація визначає положення об'єкта у просторі, динамічна — характеризує «відношення різних аспектів переміщення одних реалій відносно інших» [6: 60]. Просторова динамічна характеристика уточнює вихідний і кінцевий пункти руху, шлях або межу руху об'єкта. До основних засобів вираження локативної динамічної семантики належать прийменниково-іменникові конструкції. У сучасній українській мові прийменниково-іменникові конструкції з іменником у родовому відмінку загалом визначають вихідний і кінцевий пункти руху, шлях або межу руху. Наприклад,

конструкції з іменниками в родовому відмінку та прийменниками **від (од), з (із, зі), з-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-попід, з-перед, з-поперед, з-поміж (з-помежи), з-проміж, з-межи (з-між), з-посеред, з-позад** вживаються на позначення вихідного пункту руху; з прийменниками **до, в бік, в напрямку, в напрямі, в напрямку до, в напрямі до, наперед, назад** — на позначення кінцевого пункту руху; а з прийменниками **мимо, вздовж, вдовж, вповдовж, подовж, поздовж, повздовж** визначають шлях руху.

Варіювання засобів вираження локативного значення відповідно до семантичних і валентних типів предикатів мінімальних семантико-синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови досліджував у своїх працях О.Г. Межов. Учений звертає особливу увагу на родовий відмінок як морфологічний варіант локативної синтаксеми та визначає роль прийменників у семантичній диференціації просторового значення [9: 226–267]. Зокрема, у сучасній українській літературній мові локативна синтаксема, представлена прийменником **до** та іменником у родовому відмінку, вказує на різну за характером локалізацію кінцевого пункту руху щодо просторового орієнтира — дистантну чи контактну. Прийменниково-іменникова конструкція виражає дистантний характер руху, якщо позначає напрям руху із вказівкою на певну сторону просторового орієнтира (тобто рух із наближенням до предмета, але без контакту з ним, а також загальний напрямок руху в бік просторового орієнтира). Зазначена прийменниково-іменникова конструкція набуває контактного значення, якщо визначає рух усередину, у межі просторового орієнтира або межу руху [9: 246].

За спостереженням І.С. Білик, локативні словосполучення, представлені дієсловом та іменником у родовому відмінку з прийменником **до**, є продуктивними в сучасних східностепових говірках і виражають два основні відтінки просторових відношень: спрямування дії до меж певного простору або предмета без проникнення всередину та спрямування дії в межі якогось простору або всередину предмета (ілативне значення) [2]. Дослідниця звертає особливу увагу на дієслівні префікси та дієслова, з якими поєднуються прийменниково-іменникові конструкції, а також зауважує, що найчастіше іменниками в аналізованих конструкціях виступають власні та загальні назви населених пунктів, назви країн та країв, іменники на позначення просторових назв на зразок *долина, дорога, світ* тощо [2].

Дослідження прийменникових конструкцій, зокрема з прийменником **до** та іменниками в родовому відмінку у східнополіському говорі XVII–XVIII ст., неможливе без з'ясування ролі й місця безприйменникових конструкцій із просторовим значенням в тогочасному мовленні, засвідчених в історичних текстах цього часу й ареалу. Це відображає один із аспектів дослідження особливостей вживання іменників у родовому відмінку як у синхронії, так і діахронії. Із досліджень істориків української мови відомо, що безприйменникові конструкції досить активно вживалися в давньоукраїнській мові. Для визначення напрям-

ку руху функціювали родовий віддалення та досягнення (або межі), знахідний напрямку, давальний напрямку. Серед безприйменникових конструкцій на позначення напрямку руху конструкція з родовим відмінком іменників означала межу чи місце, до якого доходить, досягає рух, тому мовознавці використовують відповідно два терміни: родовий межі та родовий досягнення [1; 10; 12; 13]. О.П. Безпалько, В.В. Німчук послуговуються терміном «родовий межі», що презентує безприйменникову конструкцію з іменником у родовому відмінку при дієсловах із префіксом *до-* [1: 42; 10: 102]. І.І. Слинько зауважує, що термін «родовий межі» підкреслює передусім просторове значення конструкції. Також учений зазначає, що дієслова з префіксом *до-* можуть вживатися й з іменниками, маркованими об'єктним відтінком у семантиці (*досягти Києва* і *досягти хлопця*), або взагалі вживатися у переносному значенні (*досягти успіхів*) [13: 127–129]. З огляду на те, що безприйменникова конструкція з іменником у родовому відмінку може набувати не лише просторової семантики, а й об'єктної, І.І. Слинько вважає цілком правомірним уживання терміна «родовий досягання» [12: 35–40; 13: 127–129]. Розглянувши підходи до вивчення безприйменникової конструкції з іменником у родовому відмінку, поширені в науковій практиці, та враховуючи історико-діалектологічне спрямування нашого дослідження, а саме: фактологічну, жанрову й стильову обмеженість джерельної бази дослідження, вважаємо за доцільне послуговуватися терміном «родовий межі», оскільки він точніше характеризує один із відтінків просторової семантики.

У найдавніших писемних джерелах безприйменникова конструкція родового межі була основним засобом вираження значення досягання просторового орієнтира і вживалася при дієсловах із префіксом *до-*, а саме: *доходити, дойти, досягнути, доступити, досягнути, допасти, доткнутися* тощо: *немоцнии и болнии не можуть долѣсти двора моего; дойти рѣкы Донца; Изаслав же помина городъ. подале города. и ста на рѣци не дошедъ Случи* [10: 102]. На думку О.П. Безпалька та І.І. Слинька, активне функціювання безприйменникових конструкцій з родовим відмінком межі було зумовлено «семантичною силою» [1: 43] префікса *до-*. На думку Є.К. Тимченка, прийменник *до* при іменниках є посиленням відтінку, вже вираженого префіксом дієслова [16: 228]. Проте поступовий занепад первісного значення префікса *до-* у дієсловах на зразок *доходить, досягнути* став причиною заміни безприйменникової конструкції на відповідну конструкцію з прийменником *до* [1: 43; 12: 36; 13: 127], що активно вживається і в сучасній українській мові.

В українських літописних пам'ятках XVII–XVIII ст. продуктивним є родовий відмінок просторового досягання порівняно з відповідними прийменниковими конструкціями. Використання безприйменникових конструкцій, на думку І.І. Слинька, пояснюється тим, що ці твори, зокрема літописи Г. Граб'янки, С. Величка, характеризуються прагненням авторів до ведення оповіді традиційною мовою. Прийменникові ж

конструкції переважають у пам'ятках, написаних народнорозмовною мовою, зокрема в листах, універсалах, актових книгах тощо [12: 37–38], що і є джерелами нашого дослідження.

У досліджуваних пам'ятках серед великої кількості конструкцій з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку (модель *до+N_{gen}*) лише в Чернігівському літописі зафіксовано безприйменникову конструкцію родового межі, що має виразне просторове значення: *И не дойшовши Вѣшиного Волочка, Сулима, хорунжіей енеральный, померъ* (ЧЛ: 100). В «Актах Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг.» безприйменникова конструкція з іменником у родовому відмінку має більше об'єктне, ніж просторове значення, наприклад: *Того всего той тамошний сотникъ, атаманъ и войтъ повиненъ постерегаючи, абы нас наменьшая скарга отъ его не доходила* (АБ: 71). У текстах «Ділової і народно-розмовної мови XVIII ст.» ця безприйменникова конструкція не зафіксована: мова опублікованих пам'яток має виразно народнорозмовний стиль. Поодинокі випадки вживання у текстах пам'яток родового відмінка просторового межі підтверджують процес витіснення безприйменникової конструкції у староукраїнській мові, зокрема в її східнополіському діалекті, та заміну її відповідними прийменниковими, або ж про ймовірну жанрову обмеженість її функціонування у досліджуваних староукраїнських текстах, оскільки аналізовані джерела не можуть повною мірою відобразити специфіку функціонування мови в повсякденному усному спілкуванні.

Поява різноманітних прийменникових конструкцій зумовлена розвитком мовної системи та багатоаспектністю поняття «напряму руху». З XI ст. у писемних пам'ятках на позначення кінцевого пункту руху замість родового межі, знахідного напрямку, давального напрямку почали вживатися конструкції з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку, з прийменником *къ* та іменниками в давальному відмінку та прийменниками *въ*, *на*, *за*, *подъ* й іменниками у знахідному відмінку, які точніше передавали відтінки просторового значення руху. Згодом за кожною конструкцією закріпився той чи той семантичний відтінок. Наприклад, конструкція з прийменником *къ* та іменниками в давальному відмінку вживалася для визначення напрямку руху аж до зіткнення із просторовим орієнтиром, конструкція з прийменником *въ* та іменниками у знахідному відмінку — для характеристики руху всередину орієнтира, конструкція з прийменником *на* та іменниками у знахідному відмінку вказувала на місце, куди спрямована дія, а конструкція з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку функціувала для визначення напрямку руху до меж орієнтира, без відтінку зіткнення з ним [12: 80]. В.В. Німчук наголошує, що прийменник *до* має ще праслов'янське походження і його первісною функцією була «вказівка на досягнення межі (місця) дії (руху), стану в просторі», тобто вираження локально-обставинних відношень [10: 170]. Проте з часом конструкція з цим прийменником почала вживатися з різними дієсловами руху та переміщення, зокрема і з тими, що не мають префікса *до-*, а тому за

нею закріпилася значно ширша семантика. На думку Л.Л. Гумецької, ще протягом XIV–XV ст. прослідковується тенденція до скорочення синонімічної паралельності прийменників, що спричинило поступове витіснення прийменником *до* синонімічного прийменника *къ* у просторових конструкціях [4: 39].

У досліджуваних текстах пам'яток XVII–XVIII ст. східнополіського говору конструкція з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку (модель $do+N_{gen}$) визначає контактний напрямок руху до просторового орієнтира, а також межу руху: *а гды до Паволочи пришли, тамъ Вишневецкий померъ и вернулися всѣ коронные жолнѣре до Полици* (ЧЛ: 79); *До которой нивы, для лѣншей ведомости, посылалисмо присежъного Данила* [АБ: 5]; *и самъ, с хати вирвавшись, до своего дому побѣгъ* (ДНРМ: 69); *изославъ едного часу до свѣта жену свою до Батурина на торгъ* (ДНРМ: 82).

У більшості випадків кінцева просторова межа руху або дії представлена іменником — апелятивом на позначення поселень, території або ж топонімом. Найчастіше до складу конструкції входить обмежувальна частка *аж*, що історично витіснила частку *оли* (*ноли*) [10: 174], або займенник *самий* [9: 248], що вказують на досягнення просторової межі, контакт із нею або досягнення і проникнення всередину просторового орієнтира: *обернулъся на ляховъ и на орду и много ихъ побилъ и ажъ до Букувъ мѣста и за Буки гонилъ ихъ* (ЧЛ: 80); *бо ляхи за Хмельницькимъ ишли въ тропы ажъ до Бѣлой Церкви, города козацкого* (ЧЛ: 79). Зазначена конструкція із відповідним значенням активно функціює і в сучасному східнополіському говорі: *да Пал'чикау дайшоу* [5: 14]; *и'ду аж да самайі лаўки / шчи'тай* (ГУМ: 162); *закла'дали туди / з'верху 'дериво / і так да 'самайі с'тол і* (ГУМ: 194).

Аналізована конструкція (модель $do+N_{gen}$) поєднується з конструкцією з прийменником *отъ* (*одъ*, *оды*) та іменником у родовому відмінку (модель $otъ (odъ)+N_{gen} - do+N_{gen}$) або з прийменником *зъ* та іменником у родовому відмінку (модель $zъ (izъ, sъ)+N_{gen} - do+N_{gen}$) на позначення напрямку руху або дії між двома просторовими орієнтирами, останній із яких визначає кінцеву межу руху: *Того жъ и другого 1719, войска великороссійскіе и малороссійскіе робыли подъ Царициномъ перекопъ у степену, отъ реки Дону до реки Ольги* (ЧЛ: 99); *А гди повернулемъся з войска до господи*<, > *и оглядѣвшись въ дому, казал, реченнаго Юска и Ивана Проценка в домъ свой пред себе привести* (ДНРМ: 52); *Той же Михаилъ Рагоза, приѣхавши съ Кіева до Бреста Литовского, учинилъ соборъ на духовенство* (ЧЛ: 74).

Ця конструкція визначає крайню кінцеву межу руху при дієсловах руху та спрямованої дії, якщо в родовому відмінку вживаються іменники на позначення осіб чи істот взагалі: *а положивши турковъ трупами тисецей пятьдесятъ три, пробилъся до королевича, палъ предъ нимъ на землю, витаючи его* (ЧЛ: 76); *Где гдысмо, на прозбу ихъ, до Коробковъ зѣхали* (ДНРМ: 23); *его посилал до Василя, питаючи о брусяхъ* (ДНРМ: 26); *я с тым декре(то)м вм., ездил есми до его милости пана подвоеводего и показалем его милости тис sprawy* (АБ: 5). Сучасний говір також засвідчує активне

вживання конструкції із цим значенням: *і й'едут' да тешчи зноў / да мала'дої матк'і* (ГУМ: 155); *паш'ли ми із пад'рагаіу / із йеу'дохайу да й'іі* (ГУМ: 160); *пр'і'і'ехаў да'дому // да сва'йеі ж'уонки* (ГУМ: 166).

Як відомо, крім власне локативної характеристики, прийменник **до** з іменником у родовому відмінку (модель $до+N_{gen}$) також вказує на особу — адресата мовлення, усного чи письмового звертання [10: 180]. У цьому випадку конструкція виражає лише об'єктні відношення: *писати рачил до намесника свого пана Осташа* (АБ: 6); *Теды Иван стадив довод до Федора Корогода* (АБ: 11); *Потом ми, урадъ, вел'ли писарови, в'звивши инкв'зицію, до его м'сти п'на судий енералнаго Алежея Туранскаго*, > в Глуховъ писмо готовати<, > *просячи о милост* (ДНРМ: 56). Проте зазначена конструкція може також репрезентувати й об'єктно-локативні відношення. Такий синкретизм з'являється в тих випадках, коли просторовий орієнтир виражено іменниками — назвами істот [15: 86], і зумовлюється тим, що конструкція вказує не стільки на особу — адресата дії, а на місце, куди спрямована дія або де перебуває адресат [10: 172]. Необхідно зауважити, що набуття конструкцією локативної семантики зумовлено передусім її поєднанням із дієсловами руху та переміщення, а також із такими дієсловами, як **тягнутися**, **слатися**, **пролягти** тощо. Інколи місце перебування адресата може уточнюватися, зокрема й іншими прийменниково-іменниковими конструкціями, наприклад: *тамъ же козаки Сагайдачного учинили гетманомъ и заразъ яко на рихл'й Сагайдачный пошолъ зъ войскомъ козацкимъ до крелевича подъ Хот'ѣнь* (ЧЛ: 75); *м'ль тягнути до сына своего, подъ Хот'ѣнь* (ЧЛ: 76); *а на той часъ Петръ Могила былъ архимандритомъ печерскимъ киевскимъ и ѣхалъ въ справахъ пилнихъ до кроля, до Варшавы* (ЧЛ: 76). У сучасному говорі об'єктно-просторове значення конструкції з прийменником **до** та іменником у родовому відмінку також часто доповнюється додатковою просторовою вказівкою: *той вий'хаў у Кийеў / до сина* (ГУМ: 167); *і адв'ліў оз у хутар да матур'і* (ГУМ: 194); *паш'лала ну'й'істку да сина на ба'лото на с'іно* (ГУМ: 202).

В аналізованих текстах XVII–XVIII ст. конструкція з прийменником **до** та іменником у родовому відмінку (модель $до+N_{gen}$) послідовно вживається на позначення напрямку руху або дії не просто до особи, а в межі її діяльності, володіння, приміщення чи територію, де вона перебуває [10: 176–178]: *ханъ розгн'вався на Хмельницького за тоє, що здався москалеви и тыхъ козаковъ, що зъ городовъ украинскихъ ишли до Хмельницького* (ЧЛ: 81); *а въ тымъ орда вся пришла до Хмельницького* (ЧЛ: 78); *Того жъ року, на святого пророка Илю, козаки<...> ввойшли въ Переяславъ и, выпаливши м'сто, утекли за Дн'пръ до Дорошенка* (ЧЛ: 85); *просили нас, уряду, до Коробковъ на межу* (ДНРМ: 23). Із цим значенням вживається, хоча й досить рідко, синонімічна конструкція з прийменником **къ** та іменником у давальному відмінку (модель $къ+N_{dat}$), що є однією з архаїчних рис східнополіського говору: *Президентъ коллегіи Малой Росіи бригадиръ Стефанъ Лукичъ Веляминовъ ездилъ въ Москву и въ Пітербургъ, къ государю, и оттуду возвратившиися въ Глуховъ* (ЧЛ: 101).

Протягом XVII–XVIII ст. семантична диференціація цих двох конструкцій дедалі більше нівелювалася, що сприяло поступовому розширенню семантики конструкції з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку (модель $do+N_{gen}$), а також витіснення нею конструкції з прийменником *къ* та іменниками в давальному відмінку (модель $кѣ+N_{dat}$), доказом чого є досліджувані тексти писемних пам'яток. Зокрема, з іменниками — назвами населених пунктів, територій, країв значно частіше вживався прийменник *до* (*почувши тоє запорожцѣ, вийшли заразѣ всѣ, (зоставивши двѣ тисячи козаковѣ на Запорожѣ), маючи собѣ воземѣ Сагайдачного, а пришедши до Межибожя, обачили непорядки его войскової справѣ* (ЧЛ: 75); *а на той часѣ Петрѣ Могила былѣ архимандритомѣ печерскимѣ киевскимѣ и ѣхалѣ въ справахѣ пилнихѣ до кроля, до Варшавы* (ЧЛ: 76); *обернулься на ляховѣ и на орду и много ихѣ побилѣ и ажѣ до Букувѣ мѣста и за Буки гонилѣ ихѣ* (ЧЛ: 80); *Также я самѣ, кгдаши ехав до Барышова для пильныхѣ потреб своихѣ и кгдашм приехав до дому своего* (АБ: 9); *а напотомѣ пришовши Москва до тыхѣ городковѣ Волного и Кочережокѣ, жителей всѣхѣ зѣ жонами и дѣтми и маетками, и татарское президиумѣ въ свою забрали (землю), а городки пречѣ поруйновали* (ЧЛ: 97), ніж прийменник *къ* (*людей въ Покутю и ку Подолю забрали были турки* (ЧЛ: 87); *Взято зѣ Києва къ Москвѣ ректора Теофана Прокоповича, Варлаама Зеленковського и иныхѣ учителей* (ЧЛ: 98); *Войска московскіе <...> поишли къ Смоленску* (ЧЛ: 98).

Прийменник *къ* поєднується також з іменниками — назвами будівель, хатніх і надвірних примішень, їхніх частин тощо (*онѣ, Павель, з Левченкомѣ нагнал насѣ<,> и приходячи къ дому своему, просилѣ насѣ у господу* (ДНРМ: 47); *А приходячи къ шинковнямѣ<,> и Левченко состався<,>* (ДНРМ: 47), проте помітною є тенденція до частотнішого вживання прийменника *до* із зазначеними іменниками (*а Дорошенко послалѣ до монастыра Креховского, споды Лвова, Ивана Мазепу* (ЧЛ: 85); *тедысмы межи ними положили заруку на его милост пана подвоеводего по сту копѣ грошей литовскихѣ, а до скрынки местской три копы грошей* (АБ: 10); *же якобы панѣ сотникѣ сосницкий, на своем урядѣ зостаючи, не якѣ належит<,> лечѣ надмѣру поступаеть<,> а іменно не допускаеть людей укrywжоних до суду полкового Чернѣговского* (ДНРМ: 39).

У сучасному східнополіському говорі конструкція з прийменником *къ* та іменниками в давальному відмінку (модель $кѣ+N_{dat}$) вживається спорадично і становить одну з архаїчних рис говору: *к Чернігаву т'рохи љубак* [5: 14]; *к ми'ж'і поса'дили ква'сол'у* [5, 14]; *к 'берегу при'б'і-л'іс'е* (ГУМ: 139); *за'в'е у 'гост'і к са'б'е* (ГУМ: 156).

Як бачимо, значення конструкції *до* та іменником у родовому відмінку значно розширилося, оскільки вона поступово перебрала на себе всі функції конструкції з прийменником *къ* та іменниками в давальному відмінку, набуваючи ілативної семантики. Протягом XVII–XVIII ст. конструкція з прийменником *до* та іменником у родовому відмінку (модель $do+N_{gen}$) доволі активно вживається на позначення середовища, у яке проникає рух, входить суб'єкт [10: 178], тобто з ілативним

значенням: *Того жъ лѣта, Хмелницькій сына своего Юрася, еще молодого, съ Чигирина выправиль до войска, на Ташлыкъ* (ЧЛ: 81); *И такъ приѣхавши Хмелницький до обозу своего, и заставныхъ сенаторовъ казалъ до кроля од- провадити, а самъ зъ войскомъ своимъ приѣхавши подъ Збаражъ до другого войска съвоего, просиль до обозу своего гетмановъ полскихъ и иныхъ па- новъ на учту* (ЧЛ: 79); *а Хмелницький приѣхалъ у сту коней до обозу полс- кого, нарядно, бучно, збройно* (ЧЛ: 78).

Отже, аналіз текстів пам'яток східнополіського говору XVII–XVIII ст. засвідчив широке використання конструкції з прийменником **до** та іменниками в родовому відмінку. Аналізована конструкція характеризується варіюванням динамічної локативної семантики і вживається на позначення контактного напрямку руху до кінцевої просторової межі; крайньої кінцевої межі руху; напрям руху або дії між двома просторовими орієнтирами, останній із яких визначає кінцеву межу руху, але за умови поєднання з іншими прийменниково-іменниковими конструкціями, зокрема, вираженими прийменниками **зъ, отъ (одъ, оды)** та іменниками в родовому відмінку. Ця конструкція також може репрезентувати об'єктно-локативні відношення, якщо просторовий орієнтир виражено іменниками — назвами істот. У такому разі вона вказує на місце, куди спрямована дія, де перебуває особа. Досліджувана конструкція в аналізованих текстах XVII–XVIII ст. вживається також на позначення середовища, у яке проникає рух, входить суб'єкт, тобто з ілативним значенням, що свідчить про розширення її семантики за рахунок поступового витіснення синонімічної конструкції з прийменником **къ** та іменниками в давальному відмінку. Проте процес витіснення із мовного вжитку прийменника **къ** з іменниками в давальному відмінку не завершився й до сьогодні, що становить одну з визначальних синтаксичних рис східнополіського говору північного наріччя української мови.

ДЖЕРЕЛА

- АБ — Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг. / предисл. А.В. Стороженка. — К. : Киевская Старина ; Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул. №4, 1892. — 112 с.
- ГУМ — Говори української мови : (збірник текстів) / відповід. ред. Т.В. Назарова. — К. : Наук. думка, 1977. — 592 с.
- ДНРМ — Ділова народно-розмовна мова XVIII ст. : (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1976. — 416 с.
- ЧЛ — Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) / [предисл. Ал. Лазаревського] // Материалы по истории, литературѣ и этнографіи Южной Россіи. — Киевъ : Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, домъ № 4, 1890. — С. 70–110.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Безпалько О.П.* Нариси з історичного синтаксису української мови : посібник для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів / О.П. Безпалько. — К. : Радянська школа, 1960. — 236 с.

2. Білик І. Семантика і функції дієслівних конструкцій з прийменником *до* у східно-степових говірках / І. Білик // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2007. — Вип. 15. — С. 490–495.
3. Галаур С. Чинники формування просторового значення в семантико-синтаксичній структурі речення з префіксально-прийменниковою кореляцією / С. Галаур // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. — Донецьк : ДонНУ, 2008. — Вип. 17. — С. 57–62.
4. Гумецька Л.Л. Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських граматах XIV–XV ст. / Л.Л. Гумецька // Дослідження і матеріали з української мови. — К. : Вид-во АН Укр. РСР, 1960. — С. 37–51.
5. Добош В.І. Синтаксис українських південнокарпатських говорів (прийменникові конструкції) : [текст лекцій] / В.І. Добош. — Ужгород, 1972. — 48 с.
6. Железняк М.Г. Варіювання прийменникових конструкцій в українських східнополіських говірках / М.Г. Железняк // Мовознавство. — 1988. — № 4. — С. 60–63.
7. Коломийцева В. Варіантна структура локативних синтаксем : автореф. дис. ...канд. філолог. н. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. Коломийцева. — К., 2007. — 20 с.
8. Коломийцева В.В. Стратифікація семантики прийменників у прийменниково-іменникових конструкціях / В.В. Коломийцева // Проблеми зставної семантики : зб. наук. статей. — К., 2001. — Вип. 5. — С. 250–257.
9. Межов О.Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія / О.Г. Межов. — Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — 464 с.
10. Німчук В.В. Синтаксичні функції прийменників / В.В. Німчук // Історія української мови : синтаксис / [Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук та ін.]. — К. : Наук. думка, 1983. — 504 с.
11. Сердюкова Т.І. Синонімія синтаксем на позначення місця дії та напрямку руху в просторовій проекції (на матеріалі східнослов'янських говірок української мови) / Т.І. Сердюкова // Лінгвістика : зб. наук. праць. — Луганськ, 2011. — №3 (24). — Ч. I. — С. 189–198.
12. Слинько І.І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам'ятками XIV–XVIII ст. : (місцево-просторові звороти) / І.І. Слинько. — Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1968. — 112 с.
13. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови / І.І. Слинько. — К. : Вища школа, 1973. — 216 с.
14. Степаненко М.І. Семантична і формально-граматична структура речень із просторовими поширювачами : автореф. дис. ...докт. філол. наук. : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.І. Степаненко. — К., 2004. — 40 с.
15. Степаненко М. Семантичний поширювач «бокова директивна локалізація» як елемент структури речення : [електронний ресурс] / М. Степаненко // Філологічні науки. — 2012. — № 11. — С. 82–90. — Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1680/1/Stepanen.pdf>.
16. Тимченко Е.К. Функції генитива в южнорусскої мовної області / Е.К. Тимченко. — Варшава : Типограф. Варшавського Учебного Округа, 1913. — 278 с.

Статтю отримано 07.10.2014.

Tatyana Syvokozova

Київ

VARIATION OF LOCAL SEMANTICS IN CONSTRUCTION WITH PREPOSITION *TO* AND NOUNS IN GENITIVE CASE IN THE LOCAL DIALECT OF EASTERN POLISSIA OF XVII–XVIII CENTURIES

The article gives the main linguists' opinions on the category of locativity. The development of noun-prepositional constructions with the semantic of direction, namely the construction with preposition *to* and nouns in genitive case, is analyzed. Functioning of this construction in the texts of the local dialect of eastern Polissia of XVII–XVIII centuries and modern dialect is considered.

Key words: the local dialect of eastern Polissia, category of locativity, non-prepositional construction, local noun-prepositional construction, direction.

УДК 811.161.2'373.7

Марія Цуркан
м. Чернівці

ЗАГАЛЬНОМОВНА ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЯ У ПРОЗІ МАРІЇ МАТІОС

У статті розглянуто проблему використання фразеологізмів як засобу стилізації розмовності в художньому тексті, а також подано характеристику загальномовних та індивідуально-авторських фразем, зафіксованих у творах Марії Матіос.

Ключові слова: *категорія розмовності, фразеологізм, мовотворчість Марії Матіос, загальномовні фразеологізми, індивідуально-авторські фраземи, трансформація фразеологічних одиниць.*

Живомовна стихія — джерело літературної мови, що відображає дух і особливості ментальності кожного народу. Мова художньої літератури, особливо прози, єднає розмовно-побутову й літературну комунікацію, що засвідчує глибину взаємодії розмовного та художнього стилів, які, за словами П.С. Дудика, «не утворюють окремих мовних систем, а входять в єдину систему загальнонародної літературної мови, в усьому головному підпорядковуються її загальним законам...» [3: 20].

Кожен стиль має свою внутрішню форму і певну варіативність у вираженні того самого змісту. Розширення семантико-стилістичних функцій розмовних елементів у мові художньої літератури зумовило утвердження розмовності як стилістичного явища. За висловом С.Я. Єрмоленко, розмовність «полягає в невимушеному тоні спілкування, використанні емоційних форм називання явищ, предметів, експресивних синтаксичних конструкцій, що виявляють безпосередні оцінки, ставлення до повідомлюваного. Розмовність реалізується в розмовній лексиці, словотвірних типах, у розмовному синтаксисі» [4: 149].

© М.В. ЦУРКАН, 2014

Одним із показових засобів стилізації розмовності в художній мові є фраземні одиниці (ФО), що з давніх часів акумулюють у собі народну мудрість, багатовікові життєві спостереження людей, відображають їхню психологію, мораль, філософські засади життя. Ці спостереження ставали об'єктом наукових досліджень М.Ф. Алефіренка, С.П. Бирик, Н.Д. Бабич, Л.О. Ткач, В.М. Білоноженко, Г.П. Їжакевич, В.С. Калашника, Ф.П. Медведєва, Л.Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, В.А. Чабаненка та ін. Особлива увага сучасних мовознавців зацікавлена на розгляді ФО як репрезентантів картини світу етносу (М.Ф. Алефіренко, О.О. Селіванова, В.Д. Ужченко та ін.). На думку О. О. Селіванової, фразеологізми як номінативні одиниці мови є продуктом культурно-гносеологічної здатності етносу фіксувати як стереотипне власне антропометричне відношення до об'єктивного світу, що з часом перетворюється в етносвідомості на прототипові. Стереотипи поведінки етносу представлені в його культурі, традиціях, звичаях тощо, а вербалізовані, зокрема, у мовній фразеосистемі [6: 11].

Проблема стилістичного потенціалу фраземіки в художній мові не нова, але вона повсякчас привертає увагу будь-якого дослідника ідіостилію письменника і потребує урахування психоемоційних домінант його мовотворчості, мовного ареалу, у якому сформувалася його мовна свідомість. Так, наприклад, студії Н.Д. Бабич, Т.П. Свердан, Г.Т. Кузь, Н.О. Шатілової та ін. присвячені використанню ФО в мовній канві творів буковинських письменників — Юрія Федьковича, Ольги Кобилянської, Сидора Воробкевича. Поза увагою дослідників лишається питання функційного призначення фразеологізмів у мові художніх творів популярної сучасниці Марії Матіос — лауреата Національної премії імені Т. Шевченка (2005 рік), переможця конкурсу «Книга, яку найбільше читають» (2007 рік).

Важливим текстоутворювальним складником серед мовних засобів, якими користується буковинська майстриня слова, є фразема, оскільки ФО є однією з тих категорій мови, яка найточніше відображає її національну специфіку, самобутність і своєрідність. Мовотворчість Марії Матіос насичена як загальномовними, традиційними, кодифікованими (узуальними) ФО, що засвідчені в Словнику української мови в 11-ти томах (СУМ) та в Словнику фразеологізмів української мови (СФУМ), так і трансформованими, оказіональними, індивідуально-авторськими фраземами.

Загальномовні ФО в авторському тексті засвідчують уміння письменниці актуалізувати потрібний матеріал у мові персонажів, що посилює емоційно-експресивну насиченість оповіді, індивідуалізує мову буковинців та гуцулів.

Кодифіковані фразеологічні одиниці, що зберігають традиційні значення та структуру, увиразнюють, насичують мову твору невимушеною образністю, колоритом безпосередності оцінок, як-от: *кров з носа* 'незважаючи ні на що, ні на які обставини, за будь-яких умов та ін.'

[СФУМ: 315]: *Мені навіщось — кров із носа!* — потрібно було будь-що добігти до незамерзлого корита... (Ав: 11); *не в тім'я битий* 'розумний, тямущий, кмітливий' [СФУМ: 30]; *Корнелія не в тім'я бита* (Н: 140); *дивитися вовком* 'виявляти неприязне, вороже ставлення до кого-небудь' [СФУМ: 197]: ...саме в цьому місці, звідки Михайло дивиться вовком... (СД: 103); *на широку ногу* 'розкішно, багато, без будь-яких обмежень' [СФУМ: 439]: *А графиня плюнула на поліцію — і приймала опалого вождя на широку ногу* (БР: 46).

За допомогою узуальних ФО Марія Матіос різнобічно характеризує персонажів, виділяючи певні деталі в їхній зовнішності, характері, рисах вдачі, ситуативній поведінці та ін. Наприклад: *кров з молоком* 'здоровий, рожевовидий, рум'яний (про людину та її обличчя)' [СФУМ: 315]; *Парасочка біленька, кров з молоком...* (Н: 97); *кишка тонка* 'не вистачає сил, здібностей, уміння, рішучості і т. ін. для виконання, здійснення чогось' [СФУМ: 295]: ...і сам хотів би бути президентом, але *кишка тонка...* (БР: 146); *народився в сороці* 'везучий, удачливий, щасливий' [СФУМ: 425]: *Федусько родився в сороці* (Н: 21).

Узагальнюючи семантику фразеологічного матеріалу в прозі М. Матіос, простежуємо, що традиційно для письменниці, яка фокусує увагу читачів на ситуаціях сільського повсякдення, актуальні оцінно-кваліфікативні сталі звороти, що виражають:

— розумову діяльність: *ламати (рідко ломити) голову* 'напружено працювати над розв'язанням якогось складного питання; робити щось' [СФУМ: 327]: *То сьогодні зранку ломили голови в сільраді — ким замінити Хромого ...* (Н: 70); *сушити голову (думанням)* 'напружено думати, роздумувати над чимось, шукаючи розв'язання якихось проблем' [СФУМ: 701]: *Ларій був би й тиждень не сушив собі голову думанням* (Н: 195); *прийти/приходити в голову (до голови)*: 'з'явитися, виникнути (про думки, здогади та ін.)' [СФУМ: 561]: — *А кому прийшло до голови — робити домовину наперед?* (Н: 220);

— психічний стан людини: *уривати/урвати (увірвати) терпець* 'доводити кого-небудь до втрати ним рівноваги, спокою' [СФУМ: 737]: *І увесь цей час за мною біжить безконечно жалісливе бабусине „Марічко, верніться!” — але так само безконечно уперто мені не уривається терпець дотепер бігти босоніж Планетою Життя...* (Ав: 11); *мати серце (на кого-що)* 'бути незадоволеним ким-, чим-небудь' [СФУМ: 377]: *На вас люди серця не будуть мати, як будете карати невинних* (Н: 29); *нерівно серце б'ється (до когось)* 'кого-небудь охоплює якесь почуття' [СФУМ: 640]: *У Коляя нерівно билосся серця до іншої — до Анни Зорівчак* (Н: 123); *совість мучить* 'хто-небудь відчуває гризоту, сором за свою провину, несправедливість і т. ін.' [СФУМ: 675]: — ...*А тебе колись буде мучити совість, що ти могла допомогти мені* (Н: 164);

— фізичний стан особи: *дрож пробирає (проймає, пробиває і т. ін.)* 'хто-небудь тремтить від холоду, страху, хвилювання, нервового напруження' [СФУМ: 220]: *Але його біла дрож при згадці про Анну* (Н: 193) —

письменниця вживає слово „дрож” у жіночому роді, що є особливістю місцевої гуцульської говірки; *як пень* зі сл. *стояти, сидіти* ‘бездумно, бездіяльно, нічого не розуміючи’ [СФУМ: 489]: *Іларій тоді спускався з Околени чи то від Василя, чи то від його жінки, — й став як пень перед джерелом-копанкою, де якось так чудно вмивалася Анна* (Н: 194);

— реакцію на почуте: *пропускати повз вуха* ‘не реагувати на те, що говорять’ [СФУМ: 578]: *...слова Лупула Михайло пропустив повз вуха — він наче здурів від невідомості* (СД: 99).

Загальномовні ФО засвідчено й у мовних партіях персонажів творів буковинської письменниці, де вони дають самохарактеристики, відзначають характер своїх почуттів, переживань: *тримати язик на припоні* ‘мовчати, не розголошувати чого-небудь, утримуватись від висловлювання’ [СФУМ: 722]: — *З людьми [я] спілкувалася мало, язик тримала на припоні* (Н: 167); *нема (немає, не буде, не було і т. ін.) життя* (перев. без кого—чого) ‘хто-небудь позбавлений душевного спокою; комусь дуже погано’ [СФУМ: 432]: — *...Я його дуже любила... Й думала, що життя мені не буде без нього* (Н: 167); *при пам’яті* ‘у свідомому стані’ [СФУМ: 730]: — *Коли я зомліла. Може, й добре, що зомліла, бо не знаю, що було б, якби була при пам’яті* (Н: 166); *старший, куди пошлють* ‘той, хто виконує незначні послуги, доручення, бігає, ходить кудись; побігач’ [СФУМ: 690]: — *...я був всього лиш старшим куди пішлють — солдатом* (СД: 117).

У структурі узуальних фразем прозової мови М. Матіос часто вжито слова на позначення частин тіла, що підкреслює антропоцентризм фразеології як засобу стилізації розмовності, зокрема:

— *голова*, а саме: *братися (хапатися) за голову* ‘бути у відчаї, розпачі; дуже переживати, шкодувати’ [СФУМ: 45]: *Люди в селі роблять часом таке, що навіть Даруся хапається за голову...*(СД: 6); *морочити голову* ‘завдавати кому-небудь клопотів, турбот; заважати, набридати’ [СФУМ: 408]: — *А ця, — показав пальцем на Дарусю, — німа. І не мороч їй голову* (СД: 63);

— *очі*, як-от: *замилювати / замилити очі* ‘обдурювати кого-небудь, хитрувати, приховуючи хиби, недоліки, справжній стан речей’ [СФУМ: 248]: *...неньо знали, коли кому треба очі замилити, то й говорили порумунськи...* (Н: 18); *ковзати / ковзнути поглядом (очима)* ‘дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’ [СФУМ: 302]: *Його великі розкосі очі ковзали по людях...* (Н: 9); *не спускати / не спустити ока (очей)* ‘постійно пильно дивитися на кого-, що-небудь’ [СФУМ: 685]: *Юр’яна забилася в запічок і не спускала очей з яблука* (Н: 10);

— *язик*, на кшталт: *прикусити язика* ‘утриматися від висловлювань; замовкнути’ [СФУМ: 563]: *...гляне на Івана, стисне плечима, та й прикусить язик* (СД: 35); *розпускати / розпустити язика* ‘не стримуватися у розмові; багато говорити’ [СФУМ: 614]: — *Що ти, дурню, язик розпускаєш?* (СД: 73); *тримати (держати) язик (язика) за зубами* ‘мовчати, не розголошувати чого-небудь, утримуватись від висловлювання’ [СФУМ: 722]: *Моє щастя в тому, що завжди тримала язика за зубами* (БР: 156) та ін.

У художні твори Марії Матіос привносить розмовність ще одна особлива група фразеологічних конструкцій — т. зв. **індивідуально-авторська фразеологія**, що не увійшла до реєстру СФУМ. Усно-розмовна ситуативна природність таких ФО, прозорість їхньої семантики засвідчують радше те, що такі фраземи письменниці могла «підслухати» в рідному говірковому середовищі й вкласти в стилізовані репліки персонажів. Саме такий мовний матеріал у досліджуваних прозових творах цікавий, з одного боку, тим, що такі ФО розширюють арсенал виражальних засобів літературної мови, оновлюють образні ресурси прозової мови, а з іншого, — виявляють ідіостильові особливості творчого пошуку письменниці. Пор. думку В. А. Чабаненка, що «прагнення до небуденного, образного, оригінального вираження думки, постійний пошук експресивності часто штовхають авторів... на переробку усталених, традиційних фразеологічних виразів. Така переробка завжди є наслідком індивідуальної мовотворчості» [8: 62]. Погоджуючись з твердженням про особливий експресивний потенціал т. зв. індивідуально-авторської фразеології, висловлюємо сумнів щодо того, що письменник сам творить виражальний ресурс такого структурно-семантичного типу: йому на допомогу приходять численні, тривалі спостереження за реальним життям мови. Отже, на нашу думку, правильніше означувати такий клас текстових ФО як «позасловникова фразеологія».

Традиційно виділяють два типи трансформації ФО — семантичний та структурно-семантичний (Л.Ф. Щербачук, В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, Т.В. Цимбалюк). Семантичних видозмін фразем у розглянутих творах Марії Матіос не зафіксовано. Натомість поширені структурно-семантичні трансформації, пов'язані з: а) посиленням ролі ареальних ознак у стилізованій мові персонажів, як-от: *стати снопом* (пор.: *стати / стояти стовпом* 'раптово застигнути нерухомо (від здивування, збентеження і т. ін.)' [СФУМ: 692]): *Газда стояв снопом посеред хати* (Н: 158) — заміником є загальноновживане слово, що вживається в певному середовищі частіше, ніж кодифікований елемент; *годувати газдівські воші* (пор.: *годувати воші (вошей, бліх, нужу, блошиці і т.ін.)* 'перебувати в поганих побутових умовах; жити дуже бідно, злидарювати' [СФУМ: 154]): *...нішов Михайло по людях, годувати газдівські воші та вчитися всяким ручним роботам...* (СД: 84) — поширювачем виступає прикметниковий діалектизм у значенні 'господареві'; б) відтворенням явища економії мовних зусиль у стилізованій усно-розмовній мові персонажів, напр.: *заробляти (кривавим) мозолем* (пор.: *кривавими мозолями* 'важко, наполегливо, виснажливою працею; тяжко' [СФУМ: 402]): *...я своїм мозолем заробляю, аби прогодуватися самому* (СД: 73) — випущено компонент 'кривавим'; в) відтворенням результатів психолінгвальних процесів усно-розмовної ситуативної контамінованості висловлень: *жар нашить з обличчя* (пор.: *кидає / кинуло в жар (пал)* 'хто-небудь червоніє від ніяковості, сором'язливості' [СФУМ: 291] та *лице (обличчя) горить, [аж] нашить* 'хтось почервонів, дуже червоний з якоїсь причи-

ни' [СФУМ: 339]): *Іларій також намагався не зустрічатися з нею очима: таємний і страшний жар пашів з її обличчя* (Н: 197) — застосовано контамінацію двох семантично близьких фразем.

Отже, субститутами в таких трансформованих фраземах виступають загальноновживані слова, а також некодифіковані розмовні слова-замінники (найчастіше діалектизми). У компонентному складі подібних мовних одиниць спостерігаємо заміну як одного, так і кількох компонентів, що «не перетворює фразему на вільне словосполучення, це авторизований варіант загальноновживаного звороту, про що свідчить тотожність значень» [1: 76].

У мові творів Марії Матіос замінені компоненти ФО здебільшого виражені словами тієї ж частини мови, що часто є контекстуальними синонімами, наприклад:

— іменниками — стилістично нейтральними номінаціями: *робити гонор* (пор.: *робити / зробити честь* 'виявляти повагу, пошану, до кого-, чого-небудь' [СФУМ: 601]: — ...*А ви такий поважний чоловік, то що тут дивного, що вам великий гонор роблять* (Н:158); *піти в глину* (пор.: *піти в землю* 'умирати' [СФУМ: 278]): ...*а за три роки потому мама пішла у глину через пусті бабинські язики* (СД: 84); або ж іменниками — розмовними словами: *прицвяшкувати до землі* (пор.: *прикипіти до землі* 'завмерти, вклякнути на місці від чогось несподівано почутого, продуманого і т. ін.' [СФУМ: 562]): *Та великий жах прицвяшкував до землі намертво, що вона ладна отут запастися...*(Н: 147).

Засвідчено в художній мові письменниці й такий прийом індивідуально-авторської трансформації, як розширення усталеної структури ФО через уведення до її складу додаткових компонентів, що сприяє семантичному оновленню фразем, підсилює їхню експресивність. За характером нового компонента виділяємо такі типи розширення компонентного складу фразем:

— об'єктним поширювачем: *перебирати у голові сто двадцять п'ять гадок* (пор.: *перебирати у голові (пам'яті)* 'обдумувати щось, пригадуючи або уявляючи у точній послідовності' [СФУМ: 562]): *Іларій перебрав у голові сто двадцять гадок, поки не надумав одну* (Н :196); *бідую виносити на люди* (пор.: *вносити / винести на люди* 'робити що-небудь відомим іншим; розголошувати' [СФУМ: 78]): — *Самі видите, терплять обоє — а бідую на люде не виносять* (СД: 124);

— атрибутивним поширювачем: *звалитися на діточу голову* (пор.: *звалитися на голову* 'несподівано стати для кого-небудь об'єктом турбот, клопоту' [СФУМ: 258]): — ...*Вона лиш місяць, як звалилася на діточу голову з тої Полтави* (Н: 124) — прикметниковий поширювач-діалектизм *діточий* — *дитячий* є засобом стилізації розмовного мовлення гуцулів; *не мати лихого серця* (пор.: *не мати серця* 'не ображатися на когось, бути байдужим до когось, до чогось' [СФУМ: 380]): *А на цього газду, як він її навіть зрадить, Корнелія лихого серця мати не буде* (Н: 161);

— обставинним поширювачем: пустити сльозу на волю (пор.: пустити сльозу ‘плакати’ [СФУМ: 586]): — ...*Але я не можу пустити сльозу на волю...* (Н: 83); стратити голову з думання (пор.: втратити (стратити) голову ‘ставати нездатним обдумано, розсудливо діяти, поводитися’ [СФУМ: 137]): — *Я також стратив голову з думання...* (Н: 86).

Для художнього мовомислення письменниці характерна увага й до фразеологізмів із розширеним компонентним складом, як-от: зарізати без ножа і застрелити без карабіна (пор.: різати без ножа ‘ставити когонебудь в скрутне, безвихідне становище, завдавати кому-небудь великих неприємностей’ [СФУМ: 598]): *А сьогодні Михайла зарізали без ножа і застрелили без карабіна...* (СД: 144); гаразду нізвідки не видно і кінця-краю не видно (пор.: нема (не видно) кінця-краю ‘чого-небудь є дуже багато або щось виявляється великою мірою’ [СФУМ: 431]): *Що гаразду нізвідки не видно і кінця-краю їхньому дуренству також не видно* (СД: 24) — у такий спосіб автор підкреслює міру ознаки певного явища й засвідчує специфіку часово-просторових модифікацій фразем у спонтанній мові гуцулів.

Привертають увагу й модифіковані ФО, розширення структури яких відбувається внаслідок конструювання нових висловів, що включають лише певний компонент загальноновживаної фраземи, а також зберігають її зміст та загальний образ, а саме: — ...*Наговорили ви тут три міхи і двоє бесаг чуда...* (СД: 122) — пор.: *три мішки гречаної вовни* ‘багато зайвого, несерйозного, несуттєвого; небилиці’ [СФУМ: 398]. У трансформованому фразеологізмі засвідчено діалектизм *бесаги* ‘подвійна торба; сакви’ [СУМ I: 167], що увиразнює етносемантику в комунікатах, характерних для населення Галичини.

Відзначаємо фраземи, у будові яких відбулося схрещування двох або кількох ФО. Такий прийом трансформації науковці називають контамінацією, «за допомогою якої нова ФО постає внаслідок накладання одна на одну вже наявних» [5: 127], наприклад: сплакати на нитку (пор.: виплакати (сплакати) очі ‘довго і часто плакати’ [СФУМ: 80] та до нитки ‘наскрізь, повністю, зовсім’ [СФУМ: 434]): ...*а Тонця, Антоніна моя найменша, сплакалася на нитку* (СД: 224); тугу на цілий світ наводити (пор.: на весь світ ‘усім’ [СФУМ: 632] та сіяти (наводити) паніку ‘мимоволі чи свідомо створювати стан тривоги, розгубленості’ [СФУМ: 652]): [Юстина:] — *А я уже не така молодюська, щоби за мене тугу на цілий світ наводити* (Н: 249). Наведені приклади засвідчують характерне для усної розмовної мови, стилізованої в прозовому тексті, явище контамінації різних за значенням та за формою фразем, що відбувається в умовах посилення емоційного стану мовця.

Різновидом авторської трансформації є поєднання прийомів трансформації: прийом субституції та розширення, що відображає колоритність буковинського розмовного мовлення, на кшталт: дістати доброї петрушки (пор.: дістати прочухана ‘бути битим, покараним за якусь провину’ [СФУМ: 207]): *Вона і за ксьонза колись дістала від тата доброї петрушки* (СД: 17); розлазилися по тілу мурашині орави хоті й нетерпіння

(пор.: *мурашки бігають (лізуть) по спині (по тілу)* ‘хтось тремтить, здригається від холоду, хвилювання, радості, впливу чого-небудь на органи чуття’ [СФУМ: 411]): *...найбільше — вечір у вечір, як лиш розлазилися по тілу мурашині орави хоті й нетерпіння* (Н: 190) — засобом стилізації розмовності ФО є діалектизм *хить* ‘бажання, прагнення здійснити, виконати щось, домогтися чогось’ [СУМ XI: 75].

Саме така фраземіка з джерел народної мови у прозі Марії Матіос найкраще відтворює світ почуттів, мовомислення персонажів з народу, етнічну самоідентифікацію мовця. Зафіксовані т. зв. фразеологічні новотвори утворюють мікрогрупи з такою семантикою:

а) фізичний стан людини: *упасти в лежу* ‘летаргічний сон’: *...ні з якими людьми ще не траплялося такого дива, щоб здорова з вечора людина на ранок упала в лежу, три роки лежала снопом...* (Н: 37); *кров нагла залила* ‘стався інсульт’: — *Корниля кров нагла залила? Залила. По-вашому інсульт називається* (Н: 236). Як бачимо, автор у тексті сам дає пояснення ФО;

б) дія, спосіб, міра та ознака дії (вчинку): *вигрівати крижками лавиці* ‘постійно, довго сидіти на одному місці’; *зігрівати безкостими язиками роти* ‘багато говорити про щось неістотне, пусте’; *чорнонебі від брехень роти* ‘хто-небудь дуже брехливий, злий’: *...гречні газдині... вигрівуючи гарячими крижками гладенькі прищерковні лавиці, та зігрівуючи безкостими язиками свої невтомні і чорнонебі від брехень роти* (СД: 92). Поруч із власне діалектною фраземою вжито ще дві субстивовані ФО, в такий спосіб інтенсифіковано зміст висловлювання; *з’їли Цвичка без олії* ‘знищити когось’: *Був один розумний, що правду казав — Іван Цвичок. Та нема Цвичка. З’їли Цвичка без олії* (СД: 181) — компонент без олії підсилює міру вияву ознаки; *робити до ряду* ‘все як треба, як годиться’: *А тепер тебе вчу, абись знала, що робити до ряду, коли мені прийде час умирати* (Н: 241); *впасти пляцком* ‘завмерти від приємного відчуття’, *жити лежма до скону* ‘ледарювати’: *...знову обцілював, дивлячись в очі так ясно й невинно, що можна було впасти пляцком і лишитися жити лежма до скону* (БР: 23); *буки (палиці) грають як не „гуцулку”, то „аркан”* ‘дуже бити, карати когось’: *... румунські буки грають йому як не «гуцулку», то «аркан», та все по гузиці, та все по вже синій від польських палиць гузиці* (СД: 106) — до складу ФО входять назви гуцульських танців („гуцулка”, „аркан”); *хробак в глиниці точить* ‘про мертвого’; *перебирати руками біду* ‘бідно жити, бідувати’: — *Але, видиш, я ще свою біду перебираю руками, а його хробак давно в глиниці точить...* (Н: 222); *на три дівки-відданиці* ‘дуже багато одягу’: *...у бездітної Калинички було стільки своєї одежі, що стачило би на три дівки-відданиці* (СД: 151); *до вибору й до кольору* ‘багато різного одягу’: *Але речі в дорогу ладують іміджмейкери і модельєри, щоби було до вибору й до кольору...* (БР: 143);

в) про смерть, померлих: *спокійнитися тихонько* ‘легко померти’: *Нічого його не боліло, а спокійнився тихонько, як і не було* (Н: 248); *давати (перед моєї душі) за „простибі”* ‘давати поману за померлим’: *А як*

котромусь буду снитися — **дайте за «простибі»**. Не шкодуйте **перед моєї душі за «простибі» давати** (Н: 249);

г) про поведінку: **купитися на мужеські руки** ‘повірити, потрапити під вплив чоловіка’: — **Дивися, аби ти не купилася на мужеські руки...** (СД: 66);

д) фізіологічні процеси, пов’язані з вагітністю: **скинути дитину** та синонімічна ФО **збігла дитина** ‘стався викидень; втратити дитину’: — **То та годованка-приймачка скидала всі свої діти, як кобила неугодного йому вершника** (СД: 183); — **У мене сьогодні збігла дитинка** (Н: 13); **вийти порожню** ‘бути бездітною; не могли завагітніти’: **Тож же вийшла порожня, як діряве відро, вік свій доживати** (СД: 183); **находять злоги** ‘наближаються пологи, починаються потуги’: — **Ні, ви подумайте лишень собі: жінку находять злоги, а ніхто не знає** (СД: 94); **зайти в передчасну тяж** ‘завагітніти до заміжжя’: **Газдівські дівки не годні приховати від людських очей, що зайшли в передчасну тяж** (СД: 93); **ходити тяжкою** ‘бути вагітною’: **Юр’яна щороку ходила тяжка** (Н: 8);

е) сімейний стан: **вibrатися з-під вінка** ‘після одруження’: ...буває: **не встигне дівка з-під вінка вibrатися, а вже на очі стає розкоса, як по мужчинських лицях застрягає...** (СД: 91). Стилiстичного ефекту звучання усного живого слова письменниця досягає поєднанням у реченні кількох фразеологізмів — місцевого та двох трансформованих;

є) відносини між людьми: **злягатися з кимось, законитися з кимось, обертатися коло когось** ‘вступати в інтимні стосунки’: ...**ти будеш злягатися із кимось на моїх очах** (БР: 131); — **...це правда, що Їлена законилася цієї ночі з Цвичком?** (СД: 41); — **Щось ви такі, Василюк, як би дві ночі коло Цвичка оберталися...** (СД: 41);

ж) зовнішність людини: **повна пазуха (з повною пазухою)** ‘великі жіночі груди’: ...**з незвично повною пазухою і дещо притлумленим, чи, може, заспокоєним, блиском очей** (СД: 95);

з) характерні риси, розумова діяльність людини: **дурний до роботи, лютий до роботи** ‘бути надто працьовитим’: **Він до роботи дурний: дотепер по людях ходить** (СД: 96); — **...що ти якась така люта до роботи?!** (Н: 117); **на всі дванадцять пальців** ‘вища міра оцінки здібностей, таланту людини’: **Той газда ...був не тільки великим дідичем — на всі дванадцять пальців майстром...** (СД: 104); **крутити юра** синонім до **грати дурника, грати вар’ята** ‘ухилитися від будь-чого’: **А Паращина крутила юра...** (Н: 91); **корона не впаде** ‘не втратити гонору’: **Але й справді, корона з неї не впаде, коли приміряє одіж** (Н: 142); **чинитися недоробленою** ‘видавати себе за нерозумну’: **Чинитися недоробленою чи такою, нібито її мама маковинням поїла** (Н:123) у цьому ж реченні є синонімічна ФО **поїти дитину маковинням; ні дві-ні три** ‘нічого не розуміти’: **Я уже й не зрозуміла ні дві-ні три: хто з нас дурний, а хто розумний...** (СД: 30); **...баба-челядина не від війни і у воєнній ділі не розуміє ні дві — ні три** (СД: 135);

і) місце розташування чого-небудь: **у дідька за пазухою, де дідько каже „добраніч”** ‘дуже далеко, у далекому або небезпечному місці’: ... **Черемошне тулилося у дідька за пазухою** (СД: 105); **Дехто цілими сім’ями**

перебивався у гори, де хіба що лиш дідько каже «добраніч» (СД: 133); *поза Йорчиху, до Йорчихи* ‘місце поховання, кладовище’: — *Вже ближиться нам до Йорчихи дорога* (СД: 185). Йорчиха — жінка, що жила на краю села, біля кладовища, тому сільські жителі асоціюють смерть з місцем проживання Йорчихи.

Стилістично виразний складник фраземіки ідіостилю Марії Матіос — прислів'я та приказки, відмінність між якими й досі не встановлена. Л.Г. Скрипник зазначає, що «у зв'язку з тим, що обидва жанри народно-розмовних ФО усе-таки не мають чітко окреслених структурних ознак, не відзначаються різкою відмінністю у художньо-образному плані чи в лексичному складі, доводиться у багатьох випадках користуватися загальною формулою „прислів'я і приказки”» [7: 38]. За допомогою цих засобів стилізації розмовності письменниця змальовує та відтворює мудрість народу, його думки-судження, багатовікові спостереження. В аналізованих творах конструкції *кажуть; люди кажуть; недурно, непусто кажуть* засвідчують тісний зв'язок усно-розмовних фразем із народним джерелом, напр.: *Недурно кажуть: півсвіту скаче — півсвіту плаче* (Н: 153). *Непусто люди кажуть: нема щастя змалку, то й до останку* (СД: 112).

Зафіксовані у творах письменниці прислів'я та приказки репрезентують певні сегменти етнонаціональної мовної картини світу гуцулів, сповідувані у певному мовно-культурному середовищі моральні цінності (*Людська зависть — гірше, як слабкість* (СД: 181); підкреслюють складні умови життя різних соціальних прошарків (*Вдовиний хліб — гіркий хліб, а життя — ще гіркіше* (Н: 95); *Бідний іде селом, ніхто не плює йому вслід, багатий іде — ніхто не скидає капелюха* (Н: 246); виражають ставлення до потойбічного світу та всього, що з ним пов'язано (*Смерть жарту не любить!* (Н: 137); *Мертві сорому не мають* (Н: 249); відображають віру в долю людини (*Коли на смерть, — то на смерть а хоч би'сь закрився в пивниці, а як на життя, то на життя* (Ав: 21); *А воно як на смерть — то хоч у мішок сховайся, а воно тебе знайде* (Н: 240); відтворюють життєві позиції, поведінку (*Дружба дружбою, а хвіст набік* (БР: 77); *Жарти жартами, а хвіст — набік* (Н: 131); *Брат за брата, а бринза — за гроші* (БР: 77); *Часи — часами, а судьба — судьбою. Біда від часу не залежить* (СД: 135). Ці оригінальні прислів'я та приказки своєю образністю та виразністю надають стилізованому усно-розмовному мовленню персонажів емоційної наснаги й національного колориту.

Характерною особливістю щоденного мовлення гуцулів є своєрідні висловлення-присягання, які теж відносимо до фразеологізмів: *Бігме Боже, нібито на весілля «гуцулку» гуляє...* (СД: 27); — *Христом-Богом клянуся, що не знав!* (Н: 28). Персонажі Марії Матіос дуже часто апелюють до Бога, що засвідчує їхню побожність, богобоязливість, а також характерні комунікативні традиції.

Дещо інший характер мають фраземи — „прокльони” лайливого змісту, як-от: *...а він усе ж не каліка... шляк би го був трафив ще в моїй утробі, як мені дні коротає тою горілкою, згорів би був...* (СД: 5); — *Язик би ваш чи-*

ряками обкинуло, Штефко, яке пусте пророкуєте (СД: 94); — *Аби бодай не зігнула, аби громом кидало тій, що таке мені поробила, аби пси кістки її не визбирали, аби спокійнилася тоді, коли піду їй прощу казати...* — *голова Оксана перед пониклою свекрухою посеред двору ...* (Н: 217); — *І щоби тебе кров нагла залила, й гробом би тобі кидало* (Н: 236); — *Аби'х так до завтра дочекала, як кажу неправду!* (СД: 81). Ці ФО виразно відтворюють почуття персонажів (обурення, невдоволення, роздратування), що вони їх переживають у певних ситуаціях.

Отже, фразеологізми є виразною ознакою стилізації розмовності у мовотворчості Марії Матіос. Ресурс фразеології у творах письменниці представлено як загальнономовними, так і т. зв. трансформованими, місцевими та авторськими фраземами. Саме в них узагальнено культуро-й мовотворчу діяльність народу, розкрито естетичні та моральні уявлення гуцульських та буковинських мовців, що стали прототипами персонажів у прозі письменниці.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- СД — *Matioc M.* Солодка Даруся / Марія Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2007. — 188 с.
- Н — *Matioc M.* Нація / Марія Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2007. — 256 с.
- Ав — *Matioc M.* Вирвані сторінки з автобіографії / Марія Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2011. — 368 с.
- БР — *Matioc M.* Бульварний роман / Марія Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2003. — 188 с.
- СУМ — Словник української мови : в 11-ти т. / [ред. кол. : акад. УН УРСР І.К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
- СФУМ — Словник фразеологізмів української мови / [уклад. : В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук та ін.; відп. ред. О.В. Винник]. — К. : Наук. думка, 2008. — 1104 с. — (Словники України).

1. *Григораши А.М.* Письменник і фразеологізм / А.М. Григораши // *Культура слова*. — 1980. — Вип. 18. — С. 76–78.
2. *Гуйванюк Н.В.* Особливості розмовного синтаксису у творах Ольги Кобилянської / Ніна Гуйванюк // *Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б.І. Бунчук*. — Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. — Вип. 475–477 : *Слов'янська філологія*. — С. 7–15.
3. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / П. С. Дудик. — К. : Наук. думка, 1973. — 285 с.
4. *Єрмоленко С.Я.* Нариси з української словесності : стилістика та культура мови / С. Я. Єрмоленко. — К. : Довіра, 1999. — 431 с.
5. *Пономарів О.Д.* *Стилiстика сучасної української мови [Пiдручник] / Олександр Пономарiв*. — Тернопiль : Навчальна книга — Богдан, 2000. — вид. 3-тє, прероб. i доп. — 248 с.
6. *Селiванова О.О.* Нариси з української фразеології : психокогнітивний та етнокультурний аспекти / О.О. Селіванова. — К. ; Черкаси : Брама, 2004. — 276 с.
7. *Скрипник Л.Г.* Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. — К. : Наук. думка, 1973. — 280 с.
8. *Чабаненко В.А.* Стилiстичне увиразнення фразеологiзмiв / В. А. Чабаненко // *Українська мова i лiтература в школi*. — 1981. — № 9. — С. 60–62.

Статтю отримано 15.03.2014.

Maria Tsurkan
Chernivtsi

GENERAL LINGUISTIC AND AUTHORIAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN MARIA MATIOS'S PROSE

The article deals with the problem of the use of phraseological units as the stylistic means of speech in fictional literature. It also gives the description of general linguistic and authorial phraseological units used in the works of Maria Matios.

Key words: category of speech, phraseological unit, literature of Maria Matios, general linguistic phraseological units, authorial phraseological units, transformation of phraseological units.

Мовна мозаїка

ПРЕЗЕНТУЄ — це не РЕПРЕЗЕНТУЄ

Останнім часом на сторінках української преси, у професійному писемному та усному мовленні почали широко вживати дієслово **презентувати** і утворений від нього дієприкметник **презентований** зі значенням, відмінним від того, з яким вони узвичаєні в українській мові. В одинадцятитомному Словнику української мови значення дієслова **презентувати** було витлумачене як 'передавати що-небудь у власність як подарунок; дарувати', причому воно подане із стилістичною позначкою, *заст., розм.* (СУМ, VII, 532). У такому значенні це дієслово зафіксоване в мові української художньої літератури, пор.: *Пан Войський не візьме того собі у гнів, Як перся я йому уклінно презентую* (М. Рильський). Словотвірво воно пов'язане з іменником латинського походження *презент*, пор.: *Двічі на тиждень провідував [Макар] Зою Артемівну. І завжди привозив у презент, що мав на хуторі* (П. Кочура).

Нове значення дієслова **презентувати** 'публічно представляти що-небудь нове, те, що недавно з'явилося чи було створено' сформувалося під впливом запозиченого іменника **презентація**, що зафіксував "Великий тлумачний словник сучасної української мови" (уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К., 2005. — С. 1105). Слово **презентація** спочатку вживалося в українській мові як фінансовий термін зі значенням 'подання, вручення переказного векселя особі, яка зобов'язана сплатити по ньому' (Словник іншомовних слів за ред. О. С. Мельничука. — К., 1974. — С. 542), а згодом воно розширило свою сполучуваність з іменниками, серед яких **книжка, видання, кінофільм, виставка** тощо, унаслідок чого в нього розвинулося теперішнє нове значення. Цей іменник почали активно використовувати в культурному та науковому житті України для найменування публічних зібрань, присвячених ознайомленню з чимось новим, інформуванню про новий важливий здобуток, представленню чогось новоствореного — книжки, кінофільму, виставки, організації тощо. Напр.: *Відбулася й презентація українського кіноархіву — Національного центру Олександра Довженка* (Дзеркало тижня, 10.09.2012). Як бачимо, у дієслові **презентувати** розвинулося нове значення під впливом іменника **презентація** у зв'язку з потребами культурної практики. Особливо активно вживаний із цим новим значенням дієприкметник **презентований**, що передає його як 'представлений широкому загалу, оприлюднений', пор.: *На Канському фестивалі нинішнього року був презентований франко-український фільм "Дніпровський крокодил"* (Дзеркало тижня, 25.02.2011). З'явився вже й іменник **презентант** на означення особи, що презентує, представляє себе чи свій продукт, напр.: *Презентант повинен так підготувати свій виступ, щоб кожна частина мала свій фрагмент змісту, який не повторюється* (<http://aliveinter.net/ukr/referat>). Крім новітнього семантичного впливу слова **презентація** на **презентувати**, спостерігаємо помилкове вживання цього дієслова замість **репрезентувати**, пор.: *Творчість художника презентувала* (правильно: **репрезентувала**) *гогочасне образотворче мистецтво* (з газети). Хоч названі дієслова і мають латинські корені (пор. від лат. *representatio* — наочне зображення, *praesento* — передаю, вручаю), але вони не рівнозначні. **Репрезентувати** уживають в українській мові зі значенням 'бути представником кого-, чого-небудь і від когось, чогось; представляти; бути виразником якихось поглядів' (СУМ, VIII, 511), напр.: *Категорія темпоральності репрезентує систему значень, які в онтологічному сенсі співвіднесені із поняттям часу* (В. Барчук); *... вони [деякі політичні об'єднання] намагаються реалізувати модель держави, яка репрезентує погляди лише частини населення* (Віче, 02.1993). Утворений від нього дієприкметник **репрезентований** означає 'представлений чим-, ким-небудь реально', напр.: *Іншим параметром контрастивної синтагматики зіставлених дієслівних систем слугував їхній реченнєвотвірний потенціал, репрезентований системою типових моделей простих речень дієслівної будови...* (Н. Іваницька). Спільнокореневі з дієсловом **репрезентувати** іменники **презентація, репрезентант** передають відповідно значення 'наочне представлення кого-, чого-небудь і від когось, чогось' (напр.: *Створивши міжнародну асоціацію українців, ми... вийшли на якісно новий рівень комунікації з іншими культурами і репрезентації своєї* (Літературна Україна, 3.08.1989) та 'представник кого-, чого-небудь' (напр.: *Означено-особові речення як репрезентанти стильової економності* (І. Завальнюк).

Отже, у сучасній українській літературній мові дієслова **презентувати** і **репрезентувати**, дієприкметники **презентований** і **репрезентований**, іменники **презентація** і **репрезентація**, **презентант** і **репрезентант** розрізняються за своїми значеннями, тому не можуть бути взаємозамінними. **Презентувати, презентація, презентований** означають 'публічно представляти щось нове, ознайомлювати з якимсь новим вагомим здобутком', тоді як **репрезентувати, репрезентація, репрезентований** — 'бути представником кого-, чого-небудь і від когось, чогось; представляти; бути виразником якихось поглядів'.

Катерина Городенська

УДК 81'367.6

Наталя Кобченко

м. Київ

КАТЕГОРІЙНИЙ СТАТУС ПРОНОМІНАТИВІВ З НАГОЛОШЕНИМ ПРЕФІКСОМ *НІ-*

*Статтю присвячено описові специфіки прономінативів з наголошеною префіксальною морфемою *ні-* на семантичному, синтаксичному, морфологічному й словотвірному рівнях. На підставі зіставлення їхніх категорійних ознак з ознаками інших частин мови обґрунтовано належність цих одиниць до класу предикативних слів.*

Ключові слова: частини мови, прономінатив, предикативне слово, інфінітив, синтаксична функція, безособове речення.

Вектор лінгвістичної думки кінця ХХ — початку ХХІ ст. спрямований у бік розбудови теорії категорійної граматики, що пов'язано з актуалізацією проблеми класів слів — як щодо їхнього складу, так і щодо принципів класифікації. Погляд на частини мови як на граматичні одиниці з міжрівневими ознаками й застосування комплексного критерію (семантичний, синтаксичний, морфологічний та словотвірний) до їх класифікації поставило розв'язок цього питання на реальне підґрунтя. Створено нову теорію частин мови [7], методологічною домінантою якої став функційний підхід.

Проте статус деяких специфічних мовних елементів залишається остаточно невизначеним. Зокрема, йдеться про слова займенникового зразка з наголошеним префіксом *ні-*, що за формальними ознаками розпадаються на так звані займенникові іменники (*нічого, нікого, нічому, нікому* тощо) і так звані займенникові прислівники (*ніде, нікуди, нізвідки, ніколи* тощо). Це й зумовило мету нашої розвідки — з позицій функційної граматики обґрунтувати категорійні ознаки прономінативів з наголосом на

© Н.В. КОБЧЕНКО, 2014

префіксі *ні-* та визначити їхнє місце в системі частин мови. Реалізація цієї мети сприятиме об'єктивному осмисленню ієрархії та складу класів слів, доповнить категорійну граматику відомостями про статус нетипових периферійних одиниць мовної системи, а також полегшить структурний і семантичний аналіз певних синтаксичних конструкцій.

Питання про займенникові елементи загалом цікаве з погляду історії мовознавства, оскільки протягом століття їхнє витлумачення змінилося від окремої частини мови [38; 21; 15; 26] до підкласу в межах чотирьох частиномовних розрядів — іменника, прикметника, числівника й прислівника [7; 8; 11; 22; 28]. Сьогодні теза про те, що об'єднання займенникових слів в один клас можливе лише на підставі лексико-семантичних ознак [6: 258], не викликає заперечень. Попри це їхня стара інтерпретація як окремої частини мови виявилася досить стійкою й відбивається навіть у сучасних граматиках [37; 40; 32]. Наслідком існування різних концепцій частиномовного статусу займенникових слів постають різні потрактування прономінативів з наголошеним *ні-*: їх розглядають або в межах заперечних займенників та прислівників [32; 40], або серед займенникових іменників та займенникових прислівників [7; 8; 11; 22; 28].

Ускладнює проблему ще й той факт, що, описуючи ці одиниці, учені практично не беруть до уваги їхнє наголошення. Проте на ґрунті української мови цей чинник є вкрай важливим, оскільки його ігнорування призводить до об'єднання під одним поняттям суттєво різних явищ, пор.: *Сьогодні на вулиці нічого робити* — *Увесь день Оксана так нічого й не робила*; *Марійці ніколи книжку прочитати* — *Я ще ніколи не читала такої захопливої книжки*. Навіть побіжний погляд на наведені приклади виявляє відмінність семантики та синтаксичних особливостей лексем *нічого* та *нічого*, *ніколи* та *ніколи*. У науковій літературі трапляються поодинокі ремарки щодо цього. Зокрема, в академічній граматиці за редакцією І.К. Білодіда зазначено: «Заперечні займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках залежно від значення мають подвійний наголос. В інфінітивних безособових реченнях, коли займенник заперечує можливість здійснення дії за браком суб'єкта або об'єкта дії, наголос виступає на частці *ні*: *нічого робити*, *нікому допомогти*, *ні з ким порозмовляти*. При іншому значенні займенника наголос зберігається на корені: *нікого*, *нікому*, *нічого*, *ні з чим*» [38: 294]. П.О. Петрова, досліджуючи стилістичні функції прономінативних слів у поезії Тараса Шевченка, зауважує, що «заперечні займенники *ніщо*, *ніхто* в непрямих відмінках можуть мати два наголоси» [30: 133] та наводить деякі дієслова, з якими вживаються лексеми з наголошеним префіксом [Там само]. Але в цій праці не вибудована чітка диференціація аналізованих прономінативів, і майже повсюдно описувані художні прийоми поета ілюстровані прикладами, у яких представлено й лексеми з акцентованим коренем, і лексеми з наголосом на префіксі. І.Г. Матвіяс, розглядаючи заперечні займенники, відзначає, що від місця їхнього наголосу

залежить характер заперечення синтаксичної конструкції: речення з прономінативами, у яких наголос падає на корінь, є загальнозаперечними, а речення з прономінативами, у яких наголошено префікс *ні-*, є частково заперечними, оскільки в таких побудовах виражено заперечення не дії, а лише «тих умов, тієї ситуації, які потрібні, щоб відбулася дія» [26: 97]. В.М. Ожоган підкреслює, що побутування таких лексем з різним наголошенням «зумовлене диференціацією їх значення і неоднаковою сполучуваністю у тексті» і що прономінативи з наголошеним префіксом «здебільшого взаємодіють із предикатами, вираженими інфінітивами» [28: 30]. Автори «Теоретичної морфології української мови» (2004) у підгрупі узагальнювально-заперечних займенникових іменників розрізняють прономінативи *ніхто́*, *ніщо́* як такі, що «мають усі компоненти відмінкової парадигми», та прономінативи *нічого*, *нікого* як такі, що характеризуються неповною відмінковою парадигмою [7: 202].

З цього випливає, що погляди мовознавців на різнонаголошені прономінативи з префіксальною морфемою *ні-* розходяться щодо визначення їхнього лексичного статусу: деякі вчені кваліфікують їх як одне слово, яке залежно від наголосу має різну семантику, а інші — як різні слова. Логічно виваженою й умотивованою видається друга позиція, згідно з якою це окремі слова з абсолютно різним лексичним значенням, синтаксичними функціями та категорійними ознаками.

Варто зауважити, що на матеріалі російської мови така проблема не постає, бо відповідні лексеми відрізняються не лише наголошенням, а й фонемним складом, пор.: *Ей некому рассказать об этом — Она никому не рассказывает об этом; Евгению некуда обратиться за помощью — Евгений никому не обращается за помощью*. Очевидно, цей факт значною мірою зумовив існування в русистичі ширшого спектру витлумачень природи таких одиниць. Окрім традиційного зарахування їх до сфери заперечних займенників та прислівників [36; 5: 214; 9: 118; 12: 305–306; 44], трапляються такі інтерпретації, як «група безформних слів» [31: 331], «безпритульні займенники» [6: 256], «займенниково-предикативні контамінанти» [34] та «займенникові предикативи» [16: 370–371].

Зважаючи на власні спостереження й аналіз мовного матеріалу, близькими до об'єктивності видаються два останні потрактування. О.В. Ісаченко на підставі подібності «слів на зразок *не́чего*, *не́когда*» до безособово-предикативних за вираженням модальності, здатністю утворювати аналітичні часові форми та синтаксичною функцією визначає їх як займенникові предикативи [16: 370–371]. Досить вдалу спробу встановити частиномовну належність «слів на зразок *негде*» на матеріалі російської мови здійснила свого часу Є.М. Сидоренко [34]. Учена дуже доречно обрала методологію дослідження, побудовану на гетерогенному підході до класифікації частин мови, і, схарактеризувавши ці одиниці за категорійним значенням, способом відображення дійсності, морфологічними й синтаксичними можливостями, кваліфікувала їх як займенниково-предикативні контамінанти. Однак попри те, що ця роз-

відка є важливим кроком у вивченні частин мови й деканонізації формальних принципів традиційної граматики, деякі висновки лінгвіста не витримують критики. Зокрема, важко погодитися з визначенням загальної семантики таких одиниць як заперечної та інтерпретацією синтаксичних залежностей у тих реченнях, де вони функціонують.

Сьогодні необхідність застосування гетерогенної класифікації класів слів не викликає заперечень, оскільки напрацювання науковців у цій царині показують, що частини мови є вузлами взаємодії лексичного, морфологічного, синтаксичного й словотвірного мовних рівнів. За такого підходу, як слушно наголошує І.Р. Вихованець, принципового значення набуває ієрархія критеріїв класифікації, «підпорядкованість їх одному визначальному критерієві» [8: 13]. Мовознавець доводить, що визначальним фактором є семантичний як такий, що «вказує на глибинні семантичні чинники, на яких формуються синтаксичні й морфологічні ознаки слів» [Там само]; далі йдуть синтаксичний, морфологічний та словотвірний. Щоб адекватно визначити категорійний статус прономінативів з наголошеним *ni-*, потрібно схарактеризувати їхні ознаки за кожною позицією цього комплексу критеріїв та зіставити їх із відповідними ознаками займенникових іменників і прислівників.

1. Семантичний критерій. Він охоплює зв'язок слова з позамовною дійсністю, його лексичне та категорійне значення. На перший погляд, очевидним може видатися заперечне значення розглядуваних слів. Однак заглиблення в їхню семантичну структуру показує, що, на відміну від заперечних займенникових іменників та прислівників, у них переважає сема відсутності. Річ у тім, що прономінативи з наголошеним *ni-* виражають не заперечення існування певного предмета, а тільки констатують його відсутність. Щоправда, у цьому разі семантика відсутності передана опосередковано, через заперечення наявності, напр.: *ніде* — немає де — немає місця — відсутнє місце; *нікому* — немає кому — немає особи (суб'єкта чи адресата дії) — відсутній діяч / адресат. Тому загальне значення аналізованих одиниць можна визначити як «відсутність предмета певного типу», наприклад *нічого* виражає відсутність об'єкта дії, *ніколи* — відсутність часу тощо. Семантична специфіка цих прономінативів полягає у тому, що вони називають не одиничну реалію, як інші класи слів, а є знаком ситуації — «хтось/ щось є відсутнім», «когось/ чогось немає». Їхнє ж категорійне значення зводиться до вираження стану, зокрема, стану відсутності.

Деякі мовознавці виокремлюють ще один критерій класифікації частин мови — спосіб відбиття дійсності, згідно з яким уся лексика поділяється на дві групи — слова з номінативним способом відбиття дійсності (мають постійне значення, закріплене за певним звуковим комплексом) та слова з прономінативним способом відбиття дійсності (значення не має постійної закріпленості за певним звуковим комплексом, воно залежить від ситуації) [6: 38; 34: 86]. Але широке розуміння семантичного критерію уможливило залучення цієї ознаки до його

сфери. З огляду на це студійовані одиниці, як не дивно, ближчі до слів з номінативним способом відбиття дійсності, оскільки за звуковим комплексом кожного з них закріплена постійна семантика узагальненої ситуації «відсутність предмета» (діяча, об'єкта, часу, місця, умов тощо). Однак це значення охоплює не називання відсутнього предмета, а лише визначення його типу — вказівку на нього, і цей факт єднає такі слова з прономінативною групою лексики. Отже, аналізовані компоненти перебувають у площині перетину сфер номінативної та прономінативної лексики.

Усе вищезазначене нівелює будь-які підстави вважати прономінативи з наголошеним префіксом *ні-* та відповідні займенникові слова з наголошеним коренем тим самим словом, бо, по-перше, для них характерне абсолютно різне лексичне значення, а по-друге, вони мають різне фонетичне оформлення, адже наголос в українській мові з-поміж інших виконує й смислорозрізнавальну функцію [42: 386]. На відміну від займенникових іменників і прислівників, які вказують на заперечення певної реалії, у семантиці прономінативів з наголошеною префіксальною морфемою *ні-* домінує сема відсутності, й відповідно вони виражають відсутність предмета. За своїм же категорійним значенням — вираження стану — ці одиниці наближаються до слів категорії стану.

2. Синтаксичний критерій. Його реалізацію вбачають у двох аспектах: формально-синтаксичному (конкретна позиція певного компонента в реченні, визначена на ґрунті відповідних синтаксичних зв'язків) і семантико-синтаксичному (характер семантико-синтаксичних відношень, що встановлюються між компонентами речення) [7: 15]. Сферою функціонування аналізованих прономінативів є лише один тип реченневих конструкцій — з обов'язковим інфінітивом у складі, напр.: *Немовби все програли й уже ні на що було грати в «очко»* (І. Багрянний); *Стало душно. Нічим було дихати* (М. Йогансен); *Собачку вночі вовк роздер, то ми тещу й забрали, бо далі вже ніяк було залишати її саму* (Л. Костенко); *Марина зрозуміла, що стояти в черзі за квитком уже ніколи* (М. Іванцова). Мовознавці по-різному визначають синтаксичну функцію прономінативів у таких реченнях і відповідно неоднаково кваліфікують їхній тип, зокрема як: 1) безособові з головним членом, вираженим заперечним прономінативом, який може «розкладатися на заперечення і займенник» [20: 95], та інфінітивом [9: 118–119; 10: 217; 13: 74; 39: 254]; 2) безособово-інфінітивні з головним членом, репрезентованим заперечним прономінативом (або предикативом *немає* і займенниковим словом) та інфінітивом [3: 43]; 3) безособові з головним членом, втіленим у предикативі *немає* або заперечному прономінативі [14: 151; 26: 98–99; 31: 359–361]; 4) інфінітивні, роль головного члена яких відіграє інфінітив, а прономінатив з наголошеним *ні-* виступає керованим другорядним членом [2; 7: 201; 17: 164–165; 29: 49]; 5) інфінітивні, головний член яких (інфінітив) ускладнюється заперечним прономінативом або предикативом *немає* [35: 227–231];

6) двоскладні з підметом-інфінітивом і присудком-прономінативом [25: 168; 41: 291]; 7) синтаксичні фразеологізми [4: 182; 23]. У попередніх дослідженнях, зважаючи на те, що такі побудови є семантично неелементарними та застосовуючи методи дериваційного аналізу, ми показали, що структурну схему таких речень формує прономінатив з наголошеним *ні-*, інфінітив не належить до їхнього предикативного центру, а посідає місце адвербіальної синтаксеми мети [18; 19]. У процесі перерозподілу семантико-синтаксичних відношень і перебудови синтаксичних зв'язків, які супроводжують деривацію, інфінітив з центральної предикативної позиції підрядної частини вихідного речення переміщується у валентно незумовлену позицію адвербіальної синтаксеми похідного речення, пор.: *Нічого й на базар винести!* (Дзеркало тижня. — 2009. — № 5) ← *Нѣсть чого винести на базар* ← *Нѣсть речі, щоб їх винести на базар*. Специфіка цих конструкцій полягає в тому, що предикат підрядної частини, транспонуючись у детермінантну зону похідного речення, ще й перетягує за собою залежну синтаксеми, а оскільки вона співвідноситься з тим самим денотатом, що й об'єктна синтаксема при предикаті головної частини, то відбувається їх злиття. У похідній побудові новоутворена субстанційна синтаксема посідає позицію об'єкта відсутності, проте її морфологічний вияв позначений впливом інфінітива. На наступному етапі відбувається лексикалізація заперечної частки *нѣ*, дієслова *єсть* і займенникового іменника чи прислівника [3: 305; 4: 187; 10: 219–225; 24: 45; 27: 36; 31: 361]. Особливістю такої лексикалізації є те, що вона супроводжується ще й об'єднанням синтаксичних позицій, які посідають слова, залучені до цього процесу. Тобто маємо справу з явищем так званого «міжрівневого злиття», або «міжрівневої лексикалізації», яке полягає в тому, що об'єднання кількох компонентів та утворення нової лексеми (лексичний рівень) тягне за собою взаємонакладання їхніх синтаксичних позицій в реченні й виникнення нової синтаксеми (синтаксичний рівень). Зокрема, у розглядуваних реченневих структурах після лексикалізації заперечної частки *нѣ*, дієслова *єсть* і займенникового елемента відбувається контамінація предикатної та об'єктної позицій, унаслідок чого постає нова синтаксема — з предикатно-об'єктним значенням.

У цьому контексті цілком умотивованим видається погляд на природу прономінативів з наголошеним *ні-* Ю.Д. Апресяна. Лінгвіст вводить у граматику термін «синтаксичний агломерат», розуміючи під ним «сполуку слів, що позбавлена внутрішньої синтаксичної структури, але завжди вимовляється як одне ціле» [1: 73]. Визначальними ознаками синтаксичних агломератів, за його концепцією, є відсутність безпосереднього синтаксичного зв'язку між компонентами та «маскування під слова, якими вони насправді не є» [Там само: 74]. На думку науковця, у процесі історичного розвитку такі елементи зазвичай стають повноцінними словами, а поняття синтаксичний агломерат покликане фіксувати початкову стадію перетворення сполуки слів на слово. Застосування

до визначення природи прономінативів з наголошеним *ні-* терміна «синтаксичний агломерат» вважаємо досить вдалим, адже він підкреслює гібридний характер цих одиниць, а його мотиваційним підґрунтям постали діахронійний підхід та принцип синтаксичної похідності.

Щодо прономінативів *нічого*, *нікого* і под., то їхня морфологічна форма, на перший погляд, дає підстави говорити про підпорядкування цих елементів інфінітиву, однак глибше занурення в синтаксичну організацію таких структур виявляє іншу картину. Як показує дериваційний аналіз, валентні залежності між прономінативом з наголошеним *ні-* та інфінітивом відсутні, натомість маємо детермінантний зв'язок між ними: контамінований компонент, що об'єднує в собі предикатну й об'єктну функції, формує структуру речення, а інфінітив посідає невалентну позицію адverbіальної синтаксеми. Загальне значення таких утворень — виражати відсутність узагальненої умови (що позначена прономінативом), необхідної для реалізації мети (на яку вказує інфінітив). А оскільки займенниковий компонент через свої семантичні особливості не здатен конкретизувати відсутню умову, цю функцію перебирає на себе його морфологічний вияв. Звідси випливає, що морфологічна форма прономінатива в таких конструкціях є семантичним маркером, а не засобом формально-граматичного підпорядкування певному компонентові, напр.: *нікого* — відсутність об'єкта, *нікому* — відсутність адресата, *ні з ким* — відсутність співдіяча.

З огляду на це можемо констатувати, що на синтаксичному рівні прономінативи з наголошеним *ні-* виявляють гібридний характер, акумулюючи в собі ознаки предикативної та об'єктної синтаксем у структурі безособового речення, а їхні валентні властивості передбачають лівобічну позицію для суб'єктної синтаксеми, яку зазвичай заповнює давальний відмінок, напр.: *Мені нічого бентежитись, що на пероні з'явився сторож з мітлою* (І. Вільде); *Нам спиняться ніколи* (П. Мовчан); *Українське суспільство демонструє готовність до активних організованих дій, яким владі нічого протиставити, окрім міліцейських щитів* (Укр. тиждень. — 2011. — № 36). Виняток становить лише лексема *нікому* в значенні «відсутність суб'єкта», валентна рамка якої не передбачає субстанційних синтаксем, напр.: *І щоб ми не зіткнулися з ситуацією, коли нікому працювати в виборчих комісіях* (Укр. правда, 10.08.2013). Що стосується інфінітива, то його позиція в структурі речення, хоча й валентно незумовлена, все-таки є облігаторною, бо без нього речення втрачає одну зі своїх визначальних ознак — виражати повідомлення й бути комунікативною одиницею, пор.: *На роботу не йти, але й дома робити нічого* (П. Вольвач) — **На роботу не йти, але й дома нічого*.

Також варто зазначити, що під час розгляду прономінативів з наголошеним префіксом *ні-* вчені говорять про їхнє модальне значення неможливості [2: 42; 10: 216–217; 16: 370]. Але якщо розглядати семантичну структуру таких одиниць поза контекстом, сему модальності виявити важко. Тому виваженішою є позиція дослідників, які наполягають на

синтаксичній зумовленості модального значення аналізованих прономінативів [43: 65] чи на його вираженні конструктивним способом [44: 81]. Адже студійовані прономінативи як такі передають відсутність певного предмета, і лише в поєднанні із називанням мети, для реалізації якої необхідний цей предмет, виникає семантичний відтінок неможливості (інколи небажаності), пор.: *нікуди* — відсутність місця і *Зрозуміло, що відступати нікуди* (Ю. Андрухович) — неможливість реалізації мети через відсутність місця; *нічого* — відсутність підстав і *Йому ображатись, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика така ж жорстока, як і несподівана* (М. Хвильовий) — небажаність реалізації мети через відсутність підстав для цього. З цього випливає, що прономінативи з наголосом на префіксі *ні-* лише в комплексі з інфінітивом надають реченню модальності неможливості (інколи небажаності), специфіка якої полягає у тому, що завжди вказана причина цієї неможливості.

Отже, якщо заперечні прономінативи з наголосом на корені в структурі речення можуть виконувати функції різних синтаксем (субстанційної, предикатної, атрибутивної, адverbіальної), то прономінативи з наголошеним *ні-* спеціалізуються лише на вираженні предикативної синтаксеми, яка внаслідок зрощення двох реченневих позицій містить у собі об'єктний відтінок. Окрім того, перші, виконуючи функції другорядних членів, вживаються лише в реченнях із заперечною формою присудка, а другі становлять предикативний центр безособових речень та унеможливають заперечну форму інших компонентів, наближаючись цим до класу предикативних слів. Також, на відміну від звичайних заперечних займенників, аналізовані компоненти в поєднанні з інфінітивом створюють модальну семантику речення.

3. Морфологічний критерій. Він полягає у визначенні специфічних для кожного класу слів морфологічних категорій і парадигм [7: 15]. Аналіз мовної практики свідчить про здатність прономінативів з наголошеним *ні-* утворювати аналітичні форми часу, напр.: *І нікому було то угледіти, бо всі мали якусь іншу пильну роботу, але вона їм не нагадувала про смерть* (М. Матіос); *Роздумувати було ніколи* (О. Ірванець); *Власне поговорити про це йому було ні з ким* (М. Іванцова); *Адже ж він знав, що нам ні з чого буде жити, він знав, що виганяє мене на заробітки в місто, що менші копатимуть коло річки коріння рогози й їстимуть, бо немає хліба* (М. Йогансен); *Мені вже нікуди буде подітися* (Ю. Андрухович); *Міцна оборона — основне. Без неї нам нічого буде протиставити найкращим збірним Європи — Іспанії, Німеччині, Нідерландам* (Країна. — 2011. — №35). З огляду на це можемо говорити про наявність у розглядуваних одиниць часової парадигми (*І такій солідній компанії тут просто нічого робити* (Ю. Винничук) — *І такій солідній компанії тут просто нічого було робити* — *І такій солідній компанії тут просто нічого буде робити*) та способової (*І такій солідній компанії тут просто нічого було б робити* — *І нехай такій солідній компанії тут просто нічого буде робити*), що свідчить про їхню функційну близькість до предикативних слів.

Описуючи морфологічні особливості прономінативів з наголосом на префіксі *ні-*, мовознавці звертають увагу й на їхню відмінкову парадигму, зазначаючи, що вона характеризується відсутністю грамеми називного й кличного відмінків [1: 65; 7: 202; 34: 88–89]. Однак питання про відмінюваність цих лексем становить теоретичну проблему й потребує докладнішого розгляду. Як відомо, словозміна — це творення різних форм того самого слова без зміни його лексичного значення. Якщо ж поглянути на відмінкові форми прономінатива *нікого*, то можна виявити, що деякі з них характеризуються різним лексичним значенням, зокрема, *нікого* означає відсутність об'єкта дії чи стану, напр.: *Фактично ж цей уряд говорить: «Ми знищимо малий та середній бізнес — більше нам нікого доїти»* (Укр. правда, 7.01.2010), *нікому* — відсутність суб'єкта, напр.: *Ми з Мулою слухали все це й раділи, бо нікому тепер нас узайве турбувати* (П. Яценко) або адресата, напр.: *Я не кажу тобі «прощай», бо нікому казати* (В. Сосюра), *ніким* — відсутність об'єкта, напр.: *Цим дітям ніким пишатися, ні з ким* — відсутність співдіяча, напр.: *Мені ні з ким було порадитись. Я так чекала на вас* (І. Вільде), *ні в кому/ ні на кому* — відсутність об'єкта, напр.: *Ні на кому зупинити погляд*. З цього бачимо, що лексичне значення одиниць *нікому* й *ні з ким* (у значенні співдіяча) відрізняється від лексичного значення інших відмінкових форм, що уможливило кваліфікувати ці елементи не членами відмінкової парадигми слова *нікого*, а окремими лексичними одиницями. До того ж, усі ці форми не конче є результатом формотворення певного компонента за визначеним зразком, а цілком ймовірно могли постати одночасно в процесі історичного розвитку мови внаслідок лексикалізаційних процесів. Щодо відмінкової парадигми прономінатива *нічого*, то тут компоненту *нічим* властиві два значення: відсутність об'єкта дії, напр.: *Та тому що торгувати було нічим* (Дзеркало тижня. — 2009. — № 43) та відсутність інструмента або знаряддя дії, напр.: *«Нам нічим розрахуватись, якщо МВФ не протягне нам руку і не заплатить за нас», — зазначив Олександр Шлапак* (Високий замок, 11.11.2009). Цей факт дає підстави говорити про явище омонімії між лексемою *нічим* у значенні знаряддя дії та словоформою *нічим* як виявом орудного відмінка лексеми *нічого*.

Отже, слово *нічого* має всі відмінкові форми, окрім форми називного та кличного відмінків, у формі орудного відмінка воно вступає в омоніміїні відношення з лексемою *нічим* у значенні «відсутність знаряддя дії». Лексемі *нікого* властиві форми родового, знахідного та місцевого відмінків, а в лексемі *нікому*, *ні з ким* та *нічим* (значення «відсутність знаряддя дії») немає відмінкової парадигми. Інші прономінативи з наголошеним *ні-* не відмінюються.

4. Словотвірний критерій. Насамперед слід зазначити, що студійовані прономінативи становлять замкнений клас слів: сформувавшись на певному історичному етапі, він не поповнюється новотворами. Морфемний склад досліджуваних одиниць може свідчити про префіксальний спосіб їхнього творення. Проте словотвірний аналіз на син-

хронійному рівні інколи виявляється незастосовним для пояснення деяких мовних явищ, тому для адекватного відображення механізму творення прономінативів з наголошеним *ni-* треба звернутися до рівня діячності. До того ж, питання про їхнє походження нерозривно пов'язане з питанням про виникнення речень, у яких вони функціують, що було показано під час розгляду синтаксичного критерію. Отож, як було зазначено вище, утворення прономінативів із наголошеним *ni-* дослідники вважають результатом лексикалізації частки *нѣ*, дієслова *єсть і займенникового* компонента [3: 305; 4: 187; 10: 219–225; 24: 45; 27: 36; 31: 361]. У зв'язку з цим вважаємо не зовсім коректним твердження про те, що прономінативи з наголошеним *ni-* членуються на заперечення й займенник, як от: *нікому — немає кому, нічого — немає чого, ніде — немає де* [39: 254; 14: 151; 20: 95], адже лексеми такого зразка не є наслідком злиття предикативного слова *немає* та займенника. Розв'язанню питання про співвідношення речень формально-структурних моделей *немає+Pron+Inf* та *Pron_{neg}+Inf* сприяє звернення до праць О.О. Потєбні [33] та В.Л. Георгієвої [10], що насичені яскравим ілюстративним матеріалом, дібраним з пам'яток XI–XIV століть. Докладний аналіз численних прикладів вживання таких структур у давньоруських літописах, грамотах тощо наводить на думку про два шляхи їх витворення. Побудови формально-структурної моделі *Pronneg+Inf* виійшли з давніх речень з предикатом (*нѣ*) *єсть*, напр.: *бысть тоиѣ ноци тепло и дождь рамянь, и не бысть имъ, куда переѣхати*, Ип., 127 — подано за [33: 409]; *Людие же христианьстии, суциии во граде, бегающе по улицамъ семои овамо... несть где избавление обрести, и несть где смерти убежати, и несть где от остриа мечю укритися* (Ник. XI, 77 — подано за [10: 221]). А речення формально-структурної моделі *немає+Pron+Inf*, очевидно, походять від давніх з предикатом *имати*, напр.: *не имамъ, чесо положити прѣдъ нимъ, ив., Лук., 11, 6 — подано за [33: 408]; Сынъ чловѣческый не имать, кѣде главы подѣклонити*, О. ев., Мат., 8, 20 — подано за [33: 408]; *Что глаголеши брате анастасе яко не имамъ чимъ коупити братии требования* (Жит. Феод. Усп. сб., 68 — подано за [10: 219]). Саме цим можна пояснити функціонування в українській мові більшої кількості структурних різновидів речень з прономінативно-інфінітивним комплексом порівняно з російською. Зокрема, відсутність у російській мові двоскладних утворень з предикатом *мати/не мати* та безособових з предикатом *немає* зумовлена тим, що дієслово *имати* на російському мовному ґрунті практично втратило здатність формувати речення з посесивною семантикою, пор.: *Я маю дім — У меня есть дом (*Я имею дом); Я не маю вільного часу/ У мене немає вільного часу — У меня нет свободного времени (*Я не имею свободного времени).*

Закінчуючи характеристику прономінативів з наголошеним *ni-* та враховуючи викладені вище міркування, вважаємо за потрібне внести уточнення щодо їхнього кількісного складу в українській мові, тому наводимо перелік цих одиниць:

нікого (має форми родового, знахідного, орудного й місцевого відмінків) — відсутність об'єкта, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Це ж скоро нікого вже буде й проковтнуть!* (В. Симоненко); *Та, власне, й допомоги було чекати ні від кого* (М. Матіос); *Утім не варто засмучуватись, думаючи, що більше нам ніким пишатися* (<http://umoloda.kiev.ua/regions/0/189/0/38025/>); *Адже нам ні в кому більше розчаровуватися, крім як у самих собі* (http://gazeta.dt.ua/socium/grazhdanskoe-obshchestvo-process-neobratim_.html);

*нікому*¹ (не відмінюється) — відсутність суб'єкта, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *...І холодно стало в житті Іванові, як посеред йорданської стужі: дорікати нікому, любити нікому, дбати про нього нікому [...]* (М. Матіос);

*нікому*² (не відмінюється) — відсутність адресата, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *[...] я так розчулилася, що запрагла і собі казки і людини, котра б мені її розказала, але розказати було нікому* (О. Луцишина); *Навіщо було платити «зелені» такому тлумові людей, якщо у нас нагород давати фактично нікому?..* (Post Поступ. — 2012. — № 2);

ні з ким (не відмінюється) — відсутність співдіяча, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Славко лежав дома з високою температурою, а Тоня переймалася проблемами свого чоловіка, інваліда творчого пошуку з тридцятирічним стажем, тож радитись було ні з ким* (Є. Положій); *Про поезію, крім Юри Садовського, Павлу говорити ні з ким* (П. Вольвач);

*нічого*¹ (має всі відмінкові форми, окрім називного й кличного відмінків) — відсутність об'єкта, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Тож не пройшло й двох місяців, як майже всі, причетні до зберігання й реалізації товарів, починаючи від сторожів і закінчуючи Сан Саничем Десяткіним, їздили хай хоч і не на нових, зате закордонних тачках, що на той час, коли людям інколи було ні за що купити сигарет або хліба, нічим заплатити за квартиру або світло, було дуже круто, повірте* (Є. Положій); *Зрештою, якщо подумати, то й пояснювати тут нічого: сплутати слова, значення слів справді й похідного насправді важко* (Дивослово. — 2012. — № 3. — С. 61);

*нічого*² (незмінне) — відсутність мотивації, необхідної для реалізації певної мети, напр.: — *Нічого мені доказувати, — нервово кинув лінгвіст, — бо я тобі все одно не повірю* (М. Хвильовий); *Ізмір — це перлина Малої Азії, з цим сперечатися нічого, та ніхто й не сперечається* (Ю. Андрухович);

*нічим*¹ — (форма орудного відмінка лексеми *нічого*) — відсутність об'єкта, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Зрозуміло, що саме в цих аспектах більшості вітчизняних ВНЗ похвалитися нічим — викладачі завантажені навчальною роботою, а відсоток безробітних випускників престижних вишів в Україні рік від року все зростає* (Укр. правда. 22.12.2009);

*нічим*² — (не відмінюється) — відсутність знаряддя, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Вранці — ніде ні плямки. І похмелитися нічим...* (І. Жиленко); *Йому нічим було витерти сльозу [...]* (М. Матіос);

ніде (незмінне) — відсутність місця, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *Сховатися ніде. Я біжу під дощем* (М. Бриних); *Не може ж вона примусити його швендяти порожнім темним коридором, де ніде навіть присісти* (Л. Клименко);

нікуди (незмінне) — відсутність місця, необхідного для спрямування дії, напр.: *Бронко і собі прискорив ходу, хоч йому нікуди було спішити* (І. Вільде); *Апетит Жанни ще не надто прокинувся, але коли на столику вже стояли дві однакові порції, відступати було нікуди* (М. Іванцова);

нізвідки (незмінне) — відсутність місця, що є джерелом поширення дії, напр.: [...] *мені ждати підтримки нізвідки* [...] (П. Загребельний); [...] *тобто інформацію, окрім невеличкої купки старих газет та журналів та слабозвинутого телебачення, черпати було нізвідки* (Є. Положий);

ніколи (незмінне) — відсутність часу, необхідного для реалізації певної мети, напр.: *ходи, чувак, ходи, кричать на тебе з усіх сторін, стукають у двері, вивалюють вікна, — ходи, ніколи роздумувати* [...] (О. Забужко); *Роздала сувеніри, вибачилася, що мало, ніколи було бігати по крамницях* (М. Іванцова);

ніяк (незмінне) — відсутність умов, необхідних для реалізації певної мети, напр.: *Заки Аркадій вирішував, паламар підтюпцем перший вбіг на подвір'я. Завертати було вже ніяк* (І. Вільде); *Жанна завивала по-звірячому і погойдувалася, сидючи на табуреті, а Віра хиталася разом, і ніяк було витирати сльози, які котилися по її тугих щоках* (М. Іванцова);

нінащо (незмінне) — відсутність мотивації, необхідної для реалізації певної мети, напр.: *Йому гірко було в роті, бо вже нінащо було стовбичити й виглядати вітру в полі* (В. Шевчук).

Отже, тотожні, на перший погляд, займенникові одиниці з наголосом на корені й відповідні одиниці з наголошеним префіксом *ні-* за глибшого аналізу виявляють суттєву граматичну неподібність і симптоми належності до різних класів слів. Послідовне застосування до студіювання прономінативів з наголошеним *ні-* комплексного критерію кваліфікації й класифікації частин мови свідчить про такі їхні ознаки: 1) загальна семантика цих одиниць зводиться до вираження відсутності предмета, необхідного для реалізації певної мети, категорійна — до вираження стану відсутності; 2) їхньою синтаксичною спеціалізацією є роль контамінованої предикатно-об'єктної синтаксеми з лівобічною валентністю (окрім компонента *нікому* в значенні «відсутність суб'єкта»), що відкриває позицію для суб'єктної синтаксеми, яку заповнює давальний відмінок, а речення, що вони формують, характеризуються модальністю неможливості або небажаності; 3) усім цим прономінативам властиві граматичні категорії способу й часу, деякі з них (*нічого*, *нікому*) характеризуються неповною відмінковою парадигмою; 4) утворення цих лексем є наслідком лексикалізації заперечної частки *нї*, дієслова *єсть* і займенникового компонента. Усе це дає підстави витлумачувати досліджувані одиниці як предикативні слова з контамінованою синтаксичною функцією предикатно-об'єктної синтаксеми.

1. *Апресян Ю.Д.* Теоретические проблемы русского синтаксиса: Взаимодействие грамматики и словаря. / Ю.Д. Апресян, И.М. Богуславский, Л.Л. Иомдин, В.З. Санников; Отв. ред. Ю.Д. Апресян. — М.: Языки славянских культур, 2010. — 407 с.
2. *Арполенко Г.П.* Інфінитивні речення / Г.П. Арполенко // Арполенко Г.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові / Г.П. Арполенко, В.П. Забеліна. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 5–65.
3. *Бабайцева В.В.* Система односоставных предложений в современном русском языке: Монография. / В.В. Бабайцева. — М.: Дрофа, 2004. — 512 с.
4. *Брицын В.М.* Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. / В.М. Брицын. — К.: Наук. думка, 1990. — 318 с.
5. *Валгина Н.С.* Современный русский язык: [учеб. для филол. спец. вузов] / Н.С. Валгина, Д.Э. Розенталь, М.И. Фомина. — 5-е изд., перераб. — М.: Высш. школа, 1987. — 480 с.
6. *Виноградов В.В.* Русский язык: (грамматическое учение о слове): [учебн. пособие] / В.В. Виноградов. — М.; Л.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1947. — 783 с.
7. *Вихованець І.Р.* Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.
8. *Вихованець І.Р.* Частины мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
9. *Галкина-Федорук Е.М.* Современный русский язык. Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. — М.: Гос. учебно-пед. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1958. — 199 с.
10. *Георгиева В.Л.* О природе и истории отрицательных конструкций типа «нечего делать», «некуда идти» (в соотношении с утвердительными) / В.Л. Георгиева // Исследования по русскому языку. — Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1971. — Т. 451. — С. 212–227.
11. *Горпинич В.О.* Морфологія української мови: [підручник] / В.О. Горпинич. — К.: Академія, 2004. — 335 с.
12. *Грамматика современного русского литературного языка* / Отв. ред. Н.Ю. Шведова. — М.: Наука, 1970. — 767 с.
13. *Гужва Ф.К.* Трудные вопросы синтаксиса и пунктуации: [справочник для учителя] / Ф.К. Гужва. — К.: Рад. школа, 1981. — 255 с.
14. *Дудик П.С.* Синтаксис української мови: [підручник] / П.С. Дудик, Л.В. Прокопчук. — К.: ВЦ «Академія», 2010. — 384 с.
15. *Жовтобрюх М.А.* Курс сучасної української літературної мови / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. — Ч. 1. — 2-е вид., виправл. — К.: Рад. шк., 1961. — 407 с.
16. *Исаченко А.В.* Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Ч. 1. Морфология / А.В. Исаченко. — Братислава: Изд-во Словацкой академии наук, 1954. — 386 с.
17. *Исаченко А.В.* О синтаксической природе местоимений / А.В. Исаченко // Проблемы современной филологии [сб. ст. к семидесятилетию акад. В.В. Виноградова]. — М., 1965. — С. 162–166.
18. *Кобченко Н.* Структурно-семантична типологія речень з прономінативно-інфінитивним комплексом в українській мові / Наталя Кобченко // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 39–51.
19. *Кобченко Н.* Синтаксична організація речень з прономінативно-інфінитивним комплексом / Наталя Кобченко // Наук. записки. — Вип. 105 (1). — Серія: Філологічні науки (Мовознавство): у 2-х ч. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. — Ч. 1. — С. 336–341.
20. *Кулик Б.М.* Курс сучасної української літературної мови / Б.М. Кулик. — К.: Рад. шк., 1965. — Ч. 2: Синтаксис. — 342 с.
21. *Курс сучасної української літературної мови* / За ред. Л.А. Булаховського. — Т. 1. — К.: Радянська школа, 1951. — 519 с.

22. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. — Ч. 1. / І.К. Кучеренко — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. — 172 с.
23. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.10 «Українська мова» / М.І. Личук. — К., 2001. — 16 с.
24. Ломтев Т.П. Об одной конструкции отрицания в современном русском языке / Т.П. Ломтев // Доклады и сообщения филологического факультета. — М.: МГУ, 1948. — Вып. 5. — С. 42–45.
25. Луцкай В.В. Заповнення позиційного складу пропозиції за принципом функціональної еквівалентності: інтроспективний аналіз в русло експлікаційної граматики / В.В. Луцкай. — Донецьк: ДонНУ, 2010. — 255 с.
26. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові / І.Г. Матвіяс. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — 131 с.
27. Насенко Г.М. Історична морфологія української мови: динаміка граматичної форми: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Галина Насенко; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. — 135 с.
28. Ожоган Василь. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: Монографія / В.М. Ожоган. — К., 1997. — 231 с.
29. Озерова Н.Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках / Н.Г. Озерова. — К.: Наук. думка, 1978. — 118 с.
30. Петрова П.О. Шевченкове слово та поетичний контекст: використання займенників у поезіях Т.Г. Шевченка / П.О. Петрова. — Харків: Вид-во Харківського держ. у-ту ім. О.М. Горького, 1960. — 155 с.
31. Пешковський А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — 8-е изд., доп. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
32. Плющ М.Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: [підручник] / М.Я. Плющ. — 2-е вид., доп. — К.: Вид. дім «Слово», 2010. — 328 с.
33. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. — М.: Учпедгиз, 1958. — Т. I–II. — 536 с.
34. Сидоренко Е.Н. Особенности семантики и грамматики местоименно-предикативных контаминантов типа *негде* / Е.Н. Сидоренко // Исследования лексической и грамматической семантики современного русского языка. — Симферополь, 1983. — С. 85–94.
35. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання: [навч. посібник] / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К.: Вища шк., 1994. — 670 с.
36. Современный русский язык: [учебник] / В.А. Белошапкова, Е.А. Земская, И.Г. Милославский, М.В. Панов; Под ред. В.А. Белошапковой. — М.: Высш. школа, 1981. — 560 с.
37. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис: [підручник] / А.К. Мойсієнко та ін.; Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т філології. — К.: Знання, 2010. — 374 с.
38. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1969. — 582 с.
39. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К.: Наук. думка, 1972. — 515 с.
40. Сучасна українська мова: [підручник] / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. — 4-те вид. — К.: Либідь, 2008. — 488 с.
41. Тимофеев К.А. Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке / К.А. Тимофеев // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз, 1950. — С. 257–301.
42. Українська мова: Енциклопедія. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.Б. Бажана, 2004. — 824 с.
43. Шкіцька І.Ю. Реалізація суб'єктивно-модальних значень у структурі безособово-інфінітивних речень сучасної української мови: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. — українська мова. / Шкіцька Ірина Юріївна. — Х., 2004. — 177 с.

44. Шутун Е.В. Структура, семантика и текстообразующие функции безлично-инфинитивных предложений: дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — русский язык. / Шутун Елена Викторовна. — М., 2008. — 173 с.

Статтю отримано 28.03.2014.

Natalia Kobchenko

Kyiv

CATEGORY STATUS OF THE PRONOMINATIVES WITH THE STRESSED PREFIX *ni-*

The paper deals with the description of peculiarity of the pronominals with stressed prefix *ni-* on the semantic, syntactic, morphological and word-formative levels. Their category features have been compared with the category features of the other parts of speech. The applicability of these units to the class of predicative words has been proved.

Keywords: parts of speech, pronominal, predicate word, infinitive, syntactic function, impersonal sentence.

Мовна мозаїка

САНКЦІЇ ДО (ЩОДО, СТОСОВНО)..., САНКЦІЇ ПРОТИ..., САНКЦІЇ ДЛЯ...

Реакція світової спільноти на дії Росії в неоголошеній війні на Сході України спричинила активне використання слова *санкції*, яке в тлумачних словниках української мови та словниках чужомовних слів зафіксоване з багатьма значеннями. Нині його вживають зі значенням 'захід впливу, який використовують до країни, що не виконує міжнародних угод, порушує міжнародні правові норми'. Політики, високопосадовці, журналісти, громадяни України наполягають на застосуванні санкцій, насамперед економічних, фінансових тощо, країнами Євросоюзу до окремих банків, впливових осіб Росії та до Росії як держави. Тих, на кого поширюють ці санкції, визначають різними прийменниково-відмінковими формами, серед яких: *санкції до...*, *санкції щодо...*, *санкції стосовно...*, *санкції проти...* та ін. Зазначені форми зумовили дієслова *застосовувати*, *запроваджувати*, бо вони поєднуються в українській мові з прийменниковим родовим відмінком іменників. Зокрема, форма *санкції до...* означає особу або предмет, яких стосується запропонована дія. Її використовують переважно тоді, коли йдеться про санкції (економічні, фінансові), які планують застосувати до окремих банків чи бізнесменів (напр.: *ЄС застосував санкції до близьких Путіну бізнесменів* (Українська правда, 30.07.2014); *ЄС запровадив економічні санкції до п'яти російських банків* (Дзеркало тижня, 31.07.2014). і зрідка — до певної країни (напр.: *Незабаром будуть застосовані жорсткіші санкції до Росії* (Українське радіо).

Форми *санкції щодо...*, *санкції стосовно...* та *санкції проти...* поєднуються здебільшого з назвою країни або її столицею, але мають свої значеннєві відтінки: перші дві означають, якої країни вони стосуються (напр.: *Країни ЄС з понеділка повернуться до санкцій щодо Росії* (Українське радіо); *Досі не погоджені санкції стосовно Росії* (Українське радіо), третя передає це значення з виразним відтінком спрямування проти певної країни, від якої за допомогою запропонованих обмежень чи заборон мають намір захиститися або й знищити її (напр.: *Обама пригрозив накладити вето на нові санкції проти Ірану* (Дзеркало тижня, 13.01.2014); *ЄС може сьогодні ухвалити нові санкції проти Росії* (День, 30.08.2014); *Американці та європейці підтримують санкції проти Росії...* (Україна молода, 12 — 13.09.2014); *61 % мешканців Євросоюзу підтримують запровадження жорсткіших санкцій проти Росії* (Україна молода, 12 — 13.09.2014).

Зрідка вживають форму *санкції для...*, якою увиразнюють призначення санкцій, пор.: *У Брюсселі триває обговорення санкцій для Росії* (Україна молода, 12 — 13.09.2014).

Отже, усі прийменникові форми із словом *санкції*, уживані в українських засобах масової комунікації, правильні. Вони розрізняються за своїми значеннєвими відтінками: *санкції до...*, *санкції щодо...*, *санкції стосовно...* вживають тоді, коли потрібно зазначити, кого стосуються запропоновані дії (обмеження чи заборони); *санкції проти...* — коли треба увиразнити каральне спрямування дій, за допомогою яких мають намір захиститися від певної країни або й знищити її цими діями; *санкції для...* — коли треба передати лише призначення запропонованих дій.

Катерина Городенська

УДК 81'276.6:001

Лілія Півньова

м. Черкаси

МОВА СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЙ

У статті розглянуто проблему статусу мови спеціального призначення (Language for Special Purposes) в сучасній лінгвістиці; зроблено спробу проаналізувати погляди закордонних та вітчизняних дослідників на процес становлення та сутність поняття “мова спеціального призначення”.

Ключові слова: *термінологія, термін, мова спеціального призначення.*

Разом із нестримним розвитком сучасного суспільства, науки і техніки, лавиноподібним інформаційним обміном, зокрема і в спеціальних сферах, прогресивно еволюціонує і мова спеціального призначення (Language for Special Purposes — LSP). Попри досить тривалу історію розвитку і величезну кількість публікацій, присвячених різним аспектам функціонування LSP, думки дослідників щодо її статусу в сучасній лінгвістиці, становлення та визначення досі різняться.

У статті спробуємо проаналізувати погляди вітчизняних та закордонних дослідників на процес становлення та сутність поняття “мова спеціального призначення”, що дасть змогу остаточно з'ясувати його зміст, оскільки в науковій літературі це питання ще остаточно не висвітлено.

Зародження спеціальної лексики зумовлено виникненням самого феномена професії як спеціального виду діяльності і пов'язаного з ним професійного мислення. О.Й. Голованова переконана, що професійна мова, основна одиниця якої — термін, є категорією історичною, що має не тільки свою специфіку, але і досить чіткі етапи розвитку. Найперші її прошарки склалися “природним шляхом”, без нормативних вказівок спеціальних органів

© Л.В. ПІВНЬОВА, 2014

та установ. Інакше кажучи, термінологія (як частина загальнонародної / національної мови) є сукупністю природних терміносистем (відповідно до цього кожна з них характеризується відносною надмірністю, і її еволюція підпорядкована дії механізмів адаптації до рівня професійних знань) [9: 81]. Як пише Б. М. Головін, “Наївно думати, ніби терміни з’являються тільки тоді, коли починає розвиватися наука, теоретичне знання. І в минулому, і в наш час будь-яка професія, будь-який вид діяльності народжує свою термінологію” [10: 264].

Т.Р. Кияк також вважає, що перші появи фахових виразів сягають ще дохристиянських часів (виросування домашньої худоби, обробіток дерева, згодом металу), але ці лексичні одиниці ще не були термінами в нинішньому сенсі, принаймні тому, що вони ще не мали дефініцій. Але як прототерміни, так і терміни можна вважати яскравими свідками й ідентифікаторами епох та етапів становлення людської цивілізації [12]. Із часом, разом з індустріалізацією, загальною диференціацією професійних занять і знань стара лексика ремесел і промислів поступово відходить на задній план або виступає як частина загальноповсякденної мови, і, як наслідок, виникає наукова термінологія. Знання мовознавець переконаний, що вирішальною фазою в цьому розвитку стала “промислова революція” XVIII—XIX ст. Із того часу у фахових мовах техніки відбулося потужне зростання лексичного запасу, насамперед термінології, в зв’язку з чим суттєво збільшилася кількість та розмаїття видів професійних текстів [12].

Уявлення про існування в англійській мові особливих “технічних мов” (*technical languages*) склалося вже до кінця XIX ст. Наприклад, Дж. Б. Гріноу і Дж. Л. Киттрідж ще 1900 р. виділяли в системі англійської мови *technical languages* (технічні мови), а також *technical vocabularies* (технічні вокабуляри) в кожній професії, які містили технічні терміни та номенклатуру, що різнилися між собою спеціальними частинами вокабуляра, включаючи жаргонні компоненти, яким притаманна фамільярність, наприклад, морський жаргон, а також чоловічий і жіночий лексикони [28: 43–54].

Існує ймовірність, зазначає А. В. Шевлякова, що виділення таких мовних форм, які у перші два десятиліття XX ст. на англомовному ґрунті позначали терміносполученнями “технічні мови”, “технічні вокабуляри” тощо, знайшло свій розвиток у теорії “функційної діалектології”, яка виникла в 1930-ті роки в рамках Празького лінгвістичного гуртка (Б. Гавранек). Відповідно до цієї теорії випрацьовано поняття “спеціальна мова”, яка визначалася “спільною метою нормалізованої сукупності мовних засобів” [27: 85].

Саме XX—XXI ст. принесли з собою бурхливий розвиток науки і техніки, втягнули у сферу техніки та обслуговування колосальні маси людей. Цей історичний етап пов’язаний зі стандартизацією професійних одиниць, коли, на думку О. Й. Голованової, “частка штучного початку в термінології досягає граничних величин” і частина з терміно-

систем переходить у нову якість, в раціоналізовані терміносистеми — уніфіковані і стандартизовані системи мовних засобів для потреб високоорганізованої й оптимізованої професійної комунікації [9: 81].

Сам термін *мова спеціального призначення* (LSP) мовознавці досі сприймають неоднозначно. Синонімічними до нього можна вважати терміни (хоча і з цього приводу точаться дискусії) *галузева мова*, *мова для спеціальних цілей* (МСЦ), *мова спеціальної комунікації*, *мова професійної комунікації*, *мова спеціальності*, *метамова*, *підмова*, *професійна мова*, *професійний діалект*, *спеціальна лексика*, *спеціальна мова*, *спеціолект*, *субмова*, *технолект*, *фахова мова* та ін.

С.О. Массіна пропонує використовувати на позначення аналізованого поняття термін *спеціальна професійна підмова*, який включає загальноновживану лексику і спеціальну лексику, представлену спеціальними термінами, номенами, професіоналізмами і жаргонізмами, якими послуговуються фахівці в неофіційному побутовому спілкуванні на професійні теми [17: 6].

Поява і розвиток поняття LSP тісно пов'язані з історичним поділом праці, переконана Т.М. Хомутова. Дослідниця стверджує, що LSP є функційним різновидом природної мови, в якому акумульовано і збережено спеціальне знання, покликане забезпечити адекватне й ефективне спілкування фахівців у визначеній предметній галузі [26: 105].

Зазначимо, що поняття LSP прийшло до нас з англomовного світу і виникло на основі вивчення мовлення в процесі професійного спілкування людей [7: 219]. Спочатку на позначення такого спілкування поширеним був термін English for Special Purposes (ESP) — англійська для спеціальних цілей її вивчення, потім — Language for Specific Purposes (LSP) — мова спеціального призначення. Англійські абрeвіатури ESP і LSP закріпились і за кордоном, й у вітчизняній науці. Абрeвіатура LSP домінує не лише в англomовній літературі, в матеріалах численних міжнародних форумів, але і в багатьох інших розвинутих мовах [2: 16].

Найчастіше, коли йдеться про ESP або LSP, мають на увазі вивчення мови певної галузі або навчання в тих або тих спеціалізованих освітніх закладах. Тут доречно пригадати, що між галузями знань і професіями, що спираються на них, існують різноманітні зв'язки. До того ж специфічність тієї або тієї професійної мови значною мірою відносна. Адже жодна професійна мова не обходиться без загальнонаукового і загальноновживаного лексичного ядра.

Зростання потреб у міжнародному науковому спілкуванні, зазначає Н.Б. Гвішіані, породжене дедалі більшою диференціацією наукового знання, зумовило необхідність визнання поняття “мова для спеціальних цілей” (“language for specific purposes”) на відміну від “мови взагалі” (“language in general”) ученими різних країн. Перший європейський симпозіум із питань “мови для спеціальних цілей” — тобто мови, яку використовують у різних сферах людської діяльності (медицині, праві, освіті тощо), скликано у Відні 1977 р. Дослідниця зауважує, що

дотепер основні розвідки у цьому напрямку велися англійською мовою, саме тому англійський термін усталився в міжнародному науковому просторі [8: 215–217]. “Кожна форма діяльності послуговується своїм словником, одиниці якого через ланцюг асоціацій викликають уявлення про відповідне середовище” [4: 57].

На думку Дж. Сейгера, “спеціальні мови є напівавтономними комплексними семіотичними системами, заснованими на загальній мові і похідних від неї. Ними можуть послуговуватися фахівці з відповідною освітою, які обслуговують спільну сферу діяльності” [30: 197].

Про LSP як про безліч лінгвістичних феноменів, які простежуються в певній сфері комунікації й обмежені специфічними темами, інтенціями, умовами, пише Л. Гоффман. Мову спеціального призначення він тлумачить як сукупність усіх мовних засобів, використовуваних у виокремленій комунікативній сфері для досягнення взаєморозуміння між людьми, що здійснюють відповідну професійну діяльність [29: 57]. А от Дж. Л. М. Трім наполягає, що LSP потрібно розглядати як мову, що приєднує спеціальний (професійно орієнтований) словник до того прошарку мови, який складає її загальне ядро, і залишається незмінною незалежно від соціальної (або професійної) ролі, виконуваної мовцем. На переконання вченого, LSP не є штучною або обмеженою мовою і не виключає взаємодію з мовним цілим [31: 18–24].

Мови спеціального призначення (МСП), на думку В. М. Лейчика, трактують у сучасній закордонній лінгвістиці “як функційний різновид сучасних розвинутих національних мов, як підсистеми цих мов, що використовується у таких спеціальних сферах суспільних відносин, як наука, виробництво, управління, міжнародні відносини, масові комунікації, реклама, спорт тощо” [16: 91]. Мовознавець наголошує, що у деяких працях мову спеціального призначення прирівнюють лише до мови науки, але таке обмеження неправомірне: у всіх МСП є специфічні особливості на морфемному, лексико-семантичному, словотвірному, синтаксичному рівнях, і ці особливості протиставляють її такому різновиду відповідної національної мови, як мова повсякденного спілкування, використовувана в неспеціальних сферах суспільних відносин (сім’я, побут, транспорт, торгівля, туризм та ін.).

Цікавим видається запропоноване А. І. Комаровою потрактування поняття LSP: “Мова спеціального призначення — специфічний різновид “мови в цілому”, яку використовують у спілкуванні на ту чи ту спеціальну тему [13: 12].

Як синонім до терміна LSP у лінгвістичній літературі значного поширення набув термін *підмова*, що з’явився у вітчизняному мовознавстві наприкінці 60-х років минулого століття в значенні “набір мовних елементів і їхніх відношень у текстах з однорідною тематикою” [3: 23]. Як стверджує Л. І. Баранникова, це поняття — “один із варіантів реалізації загальнонародної мови, який використовує обмежена група її носіїв в умовах як офіційного, так і неофіційного спілкування” [5: 4]. Ін-

вентар підмови, на думку дослідниці, має спільні риси з лексиконом літературної мови і включає в себе: 1) спеціальну термінологічну лексику; 2) детермінологізовану лексику, яку використовують для побутового спілкування, тобто, професіоналізми — “слова, що стали результатом переоформлення спеціальних офіційних термінів і номенів” [Там само: 5], і професійні жаргонізми як одиниці, утворені за рахунок використання слів неспеціальної лексики, що мають чітко виражене конотативне забарвлення пейоративного типу” [Там само: 11–12].

Аналізоване поняття, переконаний В.П. Коровушкін, — “це історично сформована, відносно стійка для конкретного періоду автономна екзистенційна форма національної мови, яка володіє своєю системою взаємодіючих соціолінгвістичних норм першого і другого рівнів, що представляє собою сукупність деяких фонетичних, граматичних і, переважно, специфічних лексичних засобів загальнонародної мови, які обслуговують мовне спілкування конкретного соціуму, що характеризується єдністю професійно-корпоративної діяльності своїх індивідів і відповідною системою спеціальних понять [14: 12].

Важко не погодитися з думкою Х.Н. Галімової про те, що “професійна підмова володіє системою норм першого і другого рівнів, оскільки має кодифіковану складову, об'єктивовану в нормативних одиницях — термінах і номенах, і некодифіковану частину, вербалізовану в нормі другого рівня — професіоналізмах і професійних жаргонізмах” [6: 35]. Професійна підмова, на думку М.І. Солнишкіна, — не мова в повному сенсі цього слова, оскільки з використанням тільки професійних одиниць, зазвичай, неможливо повністю побудувати повноцінне висловлювання. Вокабуляр, що входить до її складу, охоплює не всі теми, а тільки низку визначених, які стосуються професійної діяльності і найактуальніших непрофесійних сфер, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності [22: 77–78].

LSP як сукупність природних або природно-штучних мовних засобів, що використовують у якій-небудь галузі знань і/або діяльності, головню для передавання інформації, яка відображає поняттєвий апарат, що не є надбанням більшості носіїв тієї чи тієї національної мови, трактує І.С. Кудашев [15: 78]. Основною функцією фахових мов є “максималізація ефективності фахової діяльності (за рахунок стиснення інформації, скорочення обсягів, прискорення темпів передавання інформації)” [19: 36].

У документації Міжнародної організації зі стандартизації мова спеціального призначення визначена як мовна система, призначена для комунікації, що однозначно інтерпретується в конкретній галузі знання з використанням термінології й інших лінгвістичних засобів [20: 245]. З урахуванням того, що LSP — живий організм, який розвивається і постійно прогресує, є корисним знання тенденцій розвитку в цій сфері, до яких, на думку К.Я. Авербуха, слід зарахувати: інтеграцію, диференціацію, інтернаціоналізацію, уніфікацію й економізацію мов для спеціальних цілей [1: 8–11].

Розглядаючи ознаки LSP, В.Ф. Новодранова виділяє серед них: співвіднесеність із певною галуззю, специфічне коло користувачів, обмежене порівняно із загальною мовою число функцій, базування на системі загальнонаціональної мови [20: 218]. А от О.В. Суперанська відзначає серед особливостей LSP певну граматичну і синтаксичну бідність: для неї характерна часта повторюваність синтаксичних конструкцій. Дослідниця вважає, що мову спеціального призначення можна розглядати як цілісний фрагмент національної мови і вважати одним із типів підмов, пристосованих для спеціальної комунікації у галузі науки і техніки [23: 63].

В українському мовознавстві питання функціонування мови спеціального призначення розглянуто лише спорадично у зв'язку з аналізом лексики тієї чи тієї сфери людського життя. Теоретичні розвідки у цьому напрямі належать Т.Р. Киякові, який зазначає, що “фахова мова — сукупність усіх мовних засобів, уживаних в обмеженій професійною ділянкою сфері комунікації для забезпечення взаєморозуміння між людьми, які працюють у цій галузі. Функціонування фахової мови забезпечує докладно визначена термінологія” [11: 3]. Учений підкреслює, що словник професійних текстів містить вузькогалузеві лексеми, міжгалузеві наукові терміни, професіоналізми (виробничу лексику), номенклатурні назви, професійний жаргон і загальноповживані лексеми. Рівень абстракції фахової мови залежить від рівня насиченості тексту термінологією. В іншій своїй праці Т.Р. Кияк стверджує, що “динаміка фахових мов часто віддаляє їх від висхідної бази загальноповживаної мови й може привести до виникнення непорозуміння між фахівцями та нефахівцями, створює штучну атмосферу елітарності” [12].

“Фаховою мовою можна називати сукупність усіх мовних засобів, які застосовують у професійно замкнутій сфері комунікації з метою забезпечення порозуміння між людьми, які працюють у цій сфері”, підкреслює О.В. Туркевич. Дослідниця переконана, що це традиційне визначення стало основою сучасного трактування фахових мов різних наук [24: 231].

У дисертаційній праці, присвяченій аналізу української швацької промисловості, О.О. Романова наголошує, що “природним середовищем для термінології як складової спеціальної лексики є самостійний функціональний різновид загальнолітературної мови, що традиційно називають мовою науки. У мові безперервно відбувається двоєдиний процес: спеціальна лексика є постійним джерелом збагачення загального словникового складу української мови, а загальномовна лексика на термінологічному ґрунті набуває особливого значення” [21: 12]. Побіжно торкається проблем функціонування мови спеціального призначення Т.В. Михайлова, вивчаючи семантичні відношення в українській науково-технічній термінології. Авторка дійшла висновку, що науково-технічну сферу пізнання та діяльності обслуговує спеціальна лексика, до складу якої належать терміни, номенклатурні знаки, професіоналізми та жаргонізми [18].

Погоджуємося з поглядами Л.В. Туровської, яка зауважує, що “термінознавство вивчає не всі особливості фахового спілкування, а лише терміни як кодифіковані одиниці спеціального знання, іноді долучаючи номенклатуру, проте фахівці будь-якої галузі вживають також професіоналізми, жаргонізми, які є своєрідною мовленнєвою особливістю людей, причетних до однієї справи. На жаль, такі номінації часто залишаються поза увагою лінгвістів-термінологів. Заповнити цю лакуну, відтворивши повну мовленнєву картину галузевого спілкування і покликаючи LSP” [25].

Отже, можемо констатувати відсутність абсолютної єдності думок вітчизняних і закордонних дослідників-лінгвістів щодо статусу мови спеціального призначення в сучасній лінгвістиці; немає єдиного погляду і на тлумачення цього поняття. Але, проаналізувавши наукові пошуки у царині LSP, ми ще раз переконалися, що: 1) мова спеціального призначення, основною одиницею якої є термін, — категорія історична, що має не тільки свою специфіку, але і досить чіткі етапи розвитку; 2) мова спеціального призначення — функційний різновид національної мови, яка протиставлена діалектам і просторіччям; 3) вона має спільні риси з лексиконом літературної мови і включає в себе спеціальні термінологічні та термінологізовані одиниці; 4) LSP більш інтернаціоналізована, ніж загальноживана лексика; 5) мова спеціального призначення характеризується передачею спеціального знання максимально економними засобами вираження завдяки автоматизації та кодифікації; 6) вона служить для потреб високоорганізованої і оптимізованої професійної комунікації; 7) серед прошарків LSP для об'єктивного розуміння всіх історичних процесів її формування і розвитку варто виокремлювати не лише терміни, номени, а й професіоналізми та жаргонізми, що дасть можливість відтворити повну картину становлення тієї чи тієї системи понять, врахувавши мовні та позамовні чинники впливу.

Зазначимо, що випрацювання положень, пов'язаних із різними аспектами теорії LSP (мови спеціального призначення) в українській лінгвістичній традиції, потребує розширення і актуальне досі.

1. *Авербух К.Я.* Современный полилингвизм и проблема преподавания языков для специальных целей. Печатная форма. Международная научная конференция. — Чернигов, Украина, 2011. — С. 8–11.
2. *Авербух К.Я.* Общая теория термина / К.Я. Авербух. — Иваново, 2004. — 252 с.
3. *Андреев Н.Д.* Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении / Н.Д. Андреев. — Л.: Наука, 1967. — 404 с.
4. *Балли Ш.* Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли ; перевод с фр. К.А. Долинина. — М. : [б. и.], 1961. — 394 с.
5. *Баранникова Л.И.* Виды специальной лексики и их экстралингвистическая особенность / Л.И. Баранникова, С.И. Массина // Язык и общество: меж-вуз. сб. научн. тр. — Вып. 9. Особенности развития и функционирования общей и специальной лексики. — Саратов, 1993. — С. 3–15.
6. *Галимова Х.Н.* Асимметрия профессионально маркированной лексики (на материале русского и английского вариантов профессионального подязыка железнодорожного транспорта) [Текст] : дис. ...канд. фил. наук / Х.Н. Галимова. — Казань, 2008. — 165 с.

7. *Гвишиани Н.Б.* Язык научного общения (вопросы методологии) / Н.Б. Гвишиани. — М., 1986. — С. 219–222.
8. *Гвишиани Н.Б.* Язык научного общения: Вопросы методологии: изд. 2-е, испр. / Н.Б. Гвишиани. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 280 с.
9. *Голованова Е.И.* Категория профессионального деятеля: Формирование. Развитие. Статус в языке [Текст] / Е.И. Голованова. — Челябинск: Челяб. гос. ун-т, 2004. — 330 с.
10. *Головин Б. Н.* Терминология [Текст] / Б.Н. Головин, Ф.М. Березин. — М.: Просвещение, 1979. — С. 264–268.
11. *Кияк Т.* Вузькогалузеві терміни як основа формування та квазіреферування фахових текстів / Тарас Кияк // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. — 2008. — № 620. — С. 3–5.
12. *Кияк Т.Р.* Компресія інформації у науково-технічному перекладі як об’єкт лінгвістики фахових мов [Електронний ресурс] / Т.Р. Кияк. — Режим доступу: http://www.philolog.univ.kiev.ua/library/zagal/Movni_i_konceptualni_2010_30/142_146.pdf
13. *Комарова А.И.* Язык для специальных целей (LSP): теория и метод / А.И. Комарова. — М.: МААП, 1996. — 193 с.
14. *Коровушкин В.П.* Контрастивная социолектология как автономная лингвистическая дисциплина / В.П. Коровушкин // Язык в современных общественных структурах: Сб. науч. тр. — Н. Новгород, 2005. — С. 7–13.
15. *Кудашев И.С.* Проектирование переводческих словарей специальной лексики. [Текст] / И.С. Кудашев. — Хельсинки, 2007. — 445 с.
16. *Лейчик В.М.* О языковом субстрате термина / В.М. Лейчик // Вопросы языкознания, 1986. — № 5. — С. 87 – 97.
17. *Массина С.А.* Профессионализация терминов в подъязыках разных типов [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / С.А. Массина. — Саратов, 1991. — 14 с.
18. *Михайлова Т.В.* Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 “Українська мова” / Михайлова Т.В. — Х., 2002. — 218 с.
19. *Морозов Г.И.* Роль науки о терминах / Г.И. Морозов // Научно-техническая терминология: науч.-реферат. сб. — М., 2000. — Вып. 1. — С. 34–36.
20. *Новодранова В.Ф.* Новые подходы к определению основных понятий терминоведения / В.Ф. Новодранова // Новая Россия: новые явления в языке и науке о языке: всеросс. науч. конф.: материалы / Урал. ун-т. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. — С. 218–323.
21. *Романова О.О.* Українська термінологія швацької промисловості: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 “Українська мова” / О.О. Романова. — Х., 2009. — 201 с.
22. *Солнышкина М.И.* Тезаурус профессионального подъязыка и его пополнение / М.И. Солнышкина // Проблемы прикладной лингвистики: Сб. науч. тр. — Пенза, 1999. — №2. — С. 77–79.
23. *Суперанская А.В.* Общая терминология. Вопросы теории [Текст] / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. — М.: Книжный дом “Либроком”, 2009. — 247 с.
24. *Туркевич О.В.* Фахова мова методики викладання української мови як іноземної: специфіка функціонування / О.В. Туркевич // Вісник Львівського університету: Сер. Філологічна. — 06/2012. — Вип.57. — С. 230 – 235.
25. *Туровська Л.В.* Термінологія і мова спеціального призначення: зони перетину [Електронний ресурс] / Л.В. Туровська. — Режим доступу: <http://term-in.org/goods/15-1-1-1/category/id110/>
26. *Хомутова Т.Н.* Язык для специальных целей (LSP): лингвистический аспект / Т.Н. Хомутова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Общественные и гуманитарные науки. — № 11(71) СПб., 2008. — С. 96–106.
27. *Шевлякова А.В.* Субъязык как экзистенциальная форма языка [Текст] / А.В. Шевлякова // Университетские чтения — 2010: Материалы научно-методических чтений ПГЛУ. Ч. II. — Пятигорск: ПГЛУ, 2010. — С. 84–94.
28. *Greenough, J.B.* Words and their ways in English speech [Text] / J.B. Greenough, G.L. Kittredge. — New York: Macmillan, 1961. — 431 p.

29. *Hoffman L.A.* A Cumulative Analysis of Scientific Texts / L.A. Hoffman // AILA 81: Proceedings. — Lund, 1981.
30. *Sager J.C.* Criteria for Measuring the Functional Efficacy of Term / J.C. Sager // Infoterm. Sep. 6. — Munich, 1981. — Pp. 194–217.
31. *Trim J.L.M.* Linguistic Considerations in Planning Courses and in the Preparation of Teaching materials / J.L.M. Trim // Languages for Special Purposes, CILT. — 1969. — С. 18–24.

Статтю отримано 19.06.2014.

Lilija Pivnova (Cherkasy)

LANGUAGE FOR SPECIAL PURPOSES
AS THE SUBJECT FOR LINGUISTIC STUDIES

The article deals with the problem of the Language for Special Purposes in modern linguistics. It attempts to analyze opinions of foreign and home scholars on the formation and the essence of the concept “Language for Special Purposes”.

Key words: terminology, term, Language for Special Purposes.

УДК 811.161.2'282

Яна Литвиненко

м. Суми

ТИПИ МОТИВАЦІЇ ОРНІТОНОМЕНІВ У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті здійснено спробу мотивологічного аналізу діалектних назв птахів, виявлено типи мотивації орнітономенів. Увагу зосереджено на внутрішній формі похідних лексем, вивчено причини семантичної транспозиції та її види, механізми народної етимології тощо.

Ключові слова: мотиваційні зв'язки, типи мотивації, семантична транспозиція, вторинні номени, метафора, метонімія, атрація, народна етимологія.

Мотивологічне дослідження словникового складу мови цілком обґрунтовано вважають одним із найбільш актуальних напрямків вивчення лексики, адже мотивологія як сфера наукових знань синтезує в собі різні підходи до інтерпретації мовних явищ.

Дослідження питань, пов'язаних із мотивацією народних назв, дає змогу розв'язати велику кількість проблем у сфері загального мовознавства, серед яких: ономасіологічні особливості номінативного акту, зв'язок формальної структури і внутрішньої форми слова, механізми утворення слів, специфіка процесів народної етимології та деетимологізації тощо.

Вивчення мотиваційних процесів на матеріалі діалектної лексики є актуальним ще й тому, що воно пов'язане із виявленням особливостей сприйняття, розуміння та вербалізації об'єктів позамовної дійсності.

Теоретичні основи мотивації лексичних одиниць, зокрема, й діалектних назв, обґрунтували у своїх працях О.Й. Блінова, В.Г. Гак, Т.Р. Кияк, В.К. Павел, І.С. Улуханов та ін. Учені зосередили увагу на явищі лексичної мотивації,

© Я.О. ЛИТВИНЕНКО, 2014

формуванні термінологічного апарату мотивології, визначили типи мотиваційних відношень між лексемами, з'ясували фактори вибору мотиваційної ознаки у процесі вербалізації явищ позамовної дійсності тощо.

Особливості мотиваційних процесів у межах різних тематичних груп лексики (далі — ТГЛ) на матеріалі українських говірок вивчали Г.Л. Аркушин, Г.І. Гримашевич, П.Ю. Гриценко, М.В. Поістогова, Т.О. Ястремська та ін.

Цінною щодо теоретичних узагальнень є ТГЛ “Назви птахів”. Досліджуючи особливості мотивації діалектних назв птахів, послуговуємося концептуальними засадами мотивологічного аналізу лексики О.Й. Блінової: мотивація є зв'язком між лексичними одиницями, який виявляє їхню умотивованість¹ [5: 137–138].

Отже, аналізуючи типи мотивації орнітономів, зосереджуємо увагу на типах мотиваційних відношень між лексемами, тим більше, що “зв'язки, притаманні слову, входять у характеристику його семантики” [28: 156–159].

ТГЛ “Назви птахів” є складним структурно-семантичним утворенням, елементи якого пов'язані між собою за допомогою різних видів зв'язку. Проте системний характер лексики як “внутрішньо організованої сукупності елементів” [3: 412] виявляється в наявності смислових відношень не тільки у межах однієї ТГЛ, а й у закономірному розташуванні та взаємопов'язаності всіх мовних одиниць та їх об'єднань, зокрема — і між лексемами різних ТГЛ [14: 1]. Тому ТГЛ не розділені чіткими межами і часто взаємодіють одна з одною, що робить обґрунтованим утворення та функціонування вторинних номів.

Аналіз орнітолексики східнополіських говірок показав, що окрім назв птахів, у яких мотиваційна ознака (далі — МО) виражена безпосередньо (шляхом прямої номінації), діалектоносії активно вживають номени, де МО представлена асоціативно, “коли усвідомлення звукової оболонки слова і його значення відбувається на основі зближення двох предметів, схожих за якимись ознаками” [19: 36].

Науковий інтерес нашої статті становлять похідні номени — орнітолексеми, транспоновані до птахів від інших реалій.

В основі семантичної транспозиції лежать зв'язки між різними об'єктами позамовної дійсності. Ф. де Соссюр кваліфікує такі відношення як асоціативні [23: 121-126], Д.М. Шмельов — як епідигматичні [28: 199], М.Д. Голев — як мотиваційні асоціації [8: 17]. В енциклопедії “Українська мова” відношення між лексемами у сфері словотворення та смислових асоціацій кваліфіковані як асоціативно-дериваційні [27: 306]. За П.Ю. Гриценком, “акт вторинної номінації базується на встановленні класифікаційних зв'язків репрезентованих явищ як суміжних (у просторі, часі, функціонально) або протиставлюваних” [9: 120].

¹ Пор.: лінгвістичний енциклопедичний словник за редакцією В.М. Ярцевої фіксує тождність понять мотивація і вмотивованість [12: 467].

Вивчення таких зв'язків на основі похідних назв птахів дає змогу виявити типи мотивації орнітолексем.

Тип мотивації — це модель, якій за характером відношень між похідним словом та мотиваційною основою відповідає певна група лексичних одиниць [7: 310]. За О.Й. Бліновою, тип — це різновид чогось із притаманними йому ознаками, зумовленістю чимось (способом, засобом, ознакою, ступенем умотивованості) [5: 137].

Слід розрізняти поняття тип мотивації і принцип номінації. На відміну від принципу номінації, який відображає МО одного ряду², тип мотивації має більш узагальнений характер, адже один тип мотивації може реалізуватися за допомогою декількох принципів номінації. Так, орнітоназви, утворені від імен людини, мають різну внутрішню форму і відрізняються МО, покладеними в основу номінації (пор.: *єриц'у* (ДГ)³ 'веретенник великий', *іванчик* (Гн, Ком, Птр, Рад) 'біла плиска', *йурок* (Бер, Бир, Вер, Взд, Губ, Ком, Лок, Мам, Обм, Орля, Ост, Прв, Пст, Рад, Сав, Св, Чйк) 'в'юрок', *федоско* (Дор) 'кільчаста горлиця' — це звуконаслідувальні назви, а інноваційний номен *йул'ка* (Дан) 'чубата синиця' утворений за особливістю частини тіла птаха (наявність чуба на голові, що нагадує косу).

За своєю природою типи мотивації можуть бути спільними для декількох ТГЛ і специфічними, тобто характерними лише для окремої ТГЛ, що зумовлено як власне лінгвальними, так і екстралінгвальними факторами (наприклад, набором диференційних ознак реалії).

Метою нашої статті є дослідження типів мотивації орнітолексем, а отже, — аналіз внутрішньої форми назв птахів, виявлення та характеристика відношень, у яких перебувають орнітономени поза ТГЛ "Назви птахів" тощо.

Установлено, що велика кількість одиниць утворена на основі внутрішніх ресурсів орнітолексими, проте до складу цієї ТГЛ входять і похідні назви, що утворені лексико-семантичним способом і відображають зв'язок птахів з іншими об'єктами реального світу⁴. Причин семантичної транспозиції декілька. По-перше, це — обмеженість ресурсів мови, що змушує нас позначати одним і тим же знаком різні, але при цьому пов'язані предмети [22: 197]. Проте, основною причиною є прагнення мовців увести в узус більш зрозумілу назву для нової реалії або замість немотивованої номінативної одиниці, адже лексеми із прозорою внутрішньою формою легше утримуються у пам'яті і відтворюються [4: 94]. Відтак виникають дублетні назви, серед яких частіше використовуваними стають транспоновані одиниці.

² Наприклад, принцип номінації птахів (і тварин взагалі) за ознакою сформувався на основі узагальнення МО 'колір', 'запах', 'особливість окремої частини тіла'.

³ Список скорочень назв обстежених населених пунктів див. у кінці статті.

⁴ Зазначимо, що у перенесенні назви з однієї реалії на іншу відбувається розширення семантичної структури лексеми, яка є мотиваційною основою, водночас у самому об'єкті номінації виразняється відповідна диференційна ознака [17: 195].

Процес семантичної транспозиції відбувається на основі асоціативного мислення мовців⁵. Деякі ознаки та функції птахів асоціюються із зовнішністю та поведінкою людей, ознаками, властивостями та функціями тварин, явищами неживої природи тощо. З огляду на це, виділяємо базові типи мотивації орнітоназв, в основі яких лежать такі відношення між об'єктами позамовної дійсності:

- птах ↔ людина⁶;
- птах ↔ тварина;
- птах ↔ рослина;
- птах ↔ об'єкт природи;
- птах ← явище природи.

Аналіз зафіксованих номенів дає змогу визнати пріоритетними у дослідженні одиниці, перенесені на орнітооб'єкти з номінативної сфери, пов'язаної з людиною. Птахи є невід'ємною складовою картини світу мовців, надзвичайно важливим компонентом побутового і культурного життя народу, відтак позамовна дійсність розглядається людиною відповідно до її власної оцінки [16: 162], тому обґрунтованою в утворенні орнітоназв є реалізація антропоцентричного підходу.

Антропонімізація природних явищ полягає у приписуванні об'єктам живої та неживої природи процесів і дій, пов'язаних із діяльністю людини, із подібністю до частин її тіла, предметів, створюваних нею, тощо [18: 93].

З метою детального вивчення похідних орнітономенів здійснено спробу систематизації назв птахів відповідно до ієрархічної структури семантичного поля "Людина", до складу якого входять такі номінативні одиниці: соматизми, номени на позначення особистісних та соціальних характеристик людини, релігійних понять, артефактів матеріальної культури тощо [10: 9–17].

I. Фізіологічні особливості людини.

Частина орнітономенів утворилася на основі метонімічного перенесення назв частин тіла людини (тварини) на птахів.

1. Структура тіла.

1.1. Волос: *вала¹с'анка* (Єв, Кар, КрЧ, Ряб, См, Чш, Шст), *воло¹с'анка* (Чх), *вол¹о¹с'анка* (Лем), *воло¹с'аночка* (Чх) 'біла плиска'; *вал¹ас¹н'анка* (Гор), *вал¹ас¹н'аначка* (Гор) 'ремез'. В основі цих назв лежить опосередкована ознака орнітооб'єктів 'різновид матеріалу, з якого птахи будують гнізда'.

1.2. Вуха: *у¹шак* (КрЧ) 'турухтан'. Назва утворена за зовнішнім виглядом птаха. Для самців характерна наявність своєрідного "коміра"

⁵ Залежно від природи взаємозв'язків між реаліями об'єктивного світу семантична транспозиція поділяється на метафоричну та метонімічну (за подібністю та суміжністю відповідно).

⁶ Зв'язок між одиницями різних ТГЛ часто характеризується взаємоперехідністю.

(довгих загнутих пер, які прикривають волю і груди) і “вух” (пучків видовжених пер на боках потилиці) [13: 88].

Зауважимо, що відсоматичні орнітоназви характеризуються різним ступенем умотивованості. Так, зафіксовано немотивовані, мотивовані, напівмотивовані та полімотивовані лексеми. Останні два різновиди вмотивованості назв ілюструють складні та складені одиниці. Полімотивовані назви птахів мають декілька мотиваційних основ і утворені за такими моделями:

- 1) ‘частина тіла’ + ‘поведінка’;
- 2) ‘частина тіла’ + ‘фізична характеристика частини тіла’;
- 3) ‘частина тіла’ + ‘кольорова характеристика частини тіла’.

1.3. Губа: *трасо|губка* ‘біла плиска’ (ГТ, Ржк, СГ, СтБс, Хч), ‘жовта плиска’ (Взд).

1.4. Зуб: *тр’ахо|зубка* ‘біла плиска’ (Яд).

Наведені назви утворені за поведінкою білої плиски, яка має довгий рухливий хвіст (трусить хвостом (гузкою)). Корені композитів *-губ-*, *-зуб-* — це трансформовані варіанти кореневої морфеми *-гуз-*⁷, яка поступово втрачає зв’язок із мотиваційною основою у свідомості діалектоносіїв.

Ряд орнітономенів утворено за МО ‘частина тіла’ і ‘фізична (кольорова) характеристика частини тіла’.

1.5. Груди: *груд’анка* (Взд), *жоўтог|рудка* (Рок, Чх) ‘звичайна вівсянка’; *красног|руд* ‘снігур’ (Чх), ‘рябогруда кропив’янка’ (НОр); *красног|рудка* ‘снігур’ (ГТ, Кр, Маз, Рок, Чх, ЧрвЧ, Шпт), ‘чечевиця’ (Чх), ‘чечітка’ (Грб); *червоног|рудка* (Чх) ‘чечевиця’.

1.6. Живіт (пузо): *гала|пуз’ік* (Бнч) ‘маля птаха, яке ще не обросло пір’ям’; *жоўто|пуз* (Дл) ‘маля птаха, заг. н.’.

1.7. Ніс: *но|сан*’ (ЧрвК) ‘горіхівка’; *доўго|нос* (Ірж) ‘різновид кулика з довгим дзьобом’; *доўго|носик* ‘бугайчик’ (Пб), ‘костогриз’ (Окт), ‘різновид птаха з довгим дзьобом’ (Сем); *лапа|носка* (Мам, с.Узруй Новгород-Сіверського р-ну), *плоско|носка* (Ад, Люб, Хиб), *пли’ско|нос* (Кр), *широко|носка* (Арк, ВД, Врт, Всл, Дан, Дор, Кл, МД, Млк, НОр, Пр, Рдц, Рож, Руд, СтБк, СтХ, Фр), *ширака|носка* (Бир, Єв, ЗН, КмнМ, ОрлЯ, Птр) *широко|н’иска* (ВК, Лем), *широко|н_уїска* (Врт), *ширака|нос* (Птр) ‘широконіска’⁸.

На відміну від соматизмів, які активно поповнюють семантичний склад ТГЛ “Назви птахів”, зафіксовано і малопродуктивні мотиваційні основи.

2. Захворювання людини.

⁷ Пор.: *тр’асо|гузка* (Вал, ВК, Дор, ДГ, Кап, Лук, Млк, Обм, Пр, Стр, Чоп, ЧрвК, Яд), *тр’аса|гузка* (Буд, Вас, Глб, ДД, Єл, КмнМ, Куч, Птр, СГ, Хч) ‘біла плиска’.

⁸ Л.А. Булаховський на матеріалі інших слов’янських мов зафіксував, що основою орнітоназв можуть бути і такі соматизми, як *брова*, *борода*, *перст*, *уста* та ін. [Булах: 203–205].

2.1. Чиряк: *чи'р'ак* (Вер, ВК, Гбв, ГрІв, ДД, Дл, МД, Обм, Пб, Пр, Тпч, Чнтч, Шст), *чир'а'чок* (Гбв, Єл, КмнМ, Пб, Рад, Чнтч, ЧрвК) ‘чирок, заг. н.’. Словотвірна парадигма назв із коренем *чир-* включає одиниці, утворені за допомогою різних суфіксальних морфем: *-ець-* (*-ец*) (*чи'р'ец* (Хч); *-ик-* (*чирик* (ЧГ)); *-к-* (*ч'ірка* (Зм, Рдц, Шст), *чирка* (СтОр), *чирка* (ВК)); *-ок-* (*чи'рок* (Ад, Бнч, Бир, Біл, Буд, ВД, ВК, Врт, Всл, Глб, Гор, ГТ, Дан, Ів, Кап, КмнМ, Кр, КрБ, Лук, МК, Мр, Нех, Орля, Пом, Пр, Птр, Пст, Руд, Ряб, См, СтОр, СтХ, Хн, Чйк, Чоп, ЧрвЧ, Чх, Яд), *ч'ірок* (Єл, Зм, Кл, Лок, Млк, Ост, Ржк, Рож, Фр) та ін. Функціонування словотвірних варіантів із суфіксом *-ак-* (*чи'р'ак*) пояснюється явищем формальної атракції, адже орнітоназва належить до праслов'янського орнітофонду: *сіґаґька, *сіґька, *сіґькь / *сіґькь [1: 8].

Слід зауважити, що явище формальної атракції, яке полягає у збігові мотиваційних форм при відмінності мотиваційних значень, є поширеним в орнітономінації.

3. Особливості зовнішності людини.

Зазначимо, що до аналізу залучено не тільки базові лексеми, а й субститути основної назви — експресивні одиниці, які також розкривають особливості мотиваційних процесів у ТГЛ “Назви птахів”.

3.1. Красень (рос. красавец): *кра'савец'* (Руд) ‘тетерук, експрес.’; *кра'савица* ‘біла плиска, експрес.’ (Гн), ‘щиглик, експрес.’ (Зм). Експресивні номени відображають естетичне задоволення мовців від спостереження за зовнішністю птахів.

II. Особистісні характеристики людини

Основою вторинних орнітономів є назви людини на позначення емоцій, здібностей, звичок, схильностей, морально-етичних якостей, властивостей, станів тощо.

Розглянемо номени на позначення позитивних особистісних характеристик людини, що стали мотиваційними основами орнітолексем.

1. Веселун: *веселун* (Сл) ‘сірий журавель’. Інформатори пов'язують назву з народним повір'ям про сірого журавля: *от вес'ноу йак лет'ат' кл'уч'і / зуси лет'ат' нап'р'ім'ер / он / зуси лет'ат' / о / а не мож-на ка'зат' / йак лет'ат' / кур'ликайт' журау'л'і / не'з':а ка'зат' / йак побачиш пер'вій раз не'з':а ка'зат' журау'л'і / нада ка'зат' веселу'ни // от йак скажеш шо / ої! // веселу'ни лет'ат'! // ц'ілії р'ік будеш веселії / да // а йак скажеш шо / он! // журау'л'і лет'ат' / у'же ц'ілії р'ік будеш жу'ритис' // о'це саме глау'не // (Сл).*

2. Трудяка: *труд'ака* (Пр) ‘сільська ластівка, експрес.’. Перенесення назви зумовлене працьовитістю і згуртованістю птахів у будіванні гнізд, вигодовуванні малят тощо.

Решта лексичних одиниць характеризують негативні ознаки птахів, зокрема властивість орнітооб'єктів шкодити сільському господарству (викрадати малят свійських птахів, знищувати сільськогосподарські культури тощо).

3. Лиходій: *л'іха|д'ей* (Пст) ‘малий яструб’.

4. Нахаба (рос. нахал): *на|хал* (Ів), *на|хал'ник* (Чх) ‘хатній горобець, експрес.’.

5. Хитрун, хитрий: *хит|рун* (МУс) ‘чорний шуліка, експрес.’; *хитра п|тиц'а* ‘сойка, експрес.’ (Гбв), ‘хатній горобець, експрес.’ (Рад). На позначення хатнього горобця у східнополіському діалекті також за-свідчено експресивну назву *ви|л'ака* (МК), яка, імовірно, утворена від дієслова *виляти* ‘(перен.) ухилитися від чого-небудь за допомогою хитрощів, викрутів’ [21 I: 427].

6. Ледар (рос. лентяй): *лодир* (ДГ), *лен|т'айка* (Лок) ‘зозуля, експрес.’ В основі транспозиції лежить спосіб життя птаха (зозуля не в'є власного гнізда та підкидає свої яйця в чужі гнізда).

III. Власні імена людини

Як зазначалось, назви птахів, утворені від імен людини, можуть мати різну внутрішню форму, проте більшість із них ілюструє явище народної етимології.

Розглянемо деетимологізовані орнітономени.

1. Василь (Васильок)⁹: *васил'ок* (Лем) ‘чайка’. Назва є архаїчною, тому її внутрішня форма втрачена. Сьогодні діалектоносії послуговуються дублетами *ч'іб'іс* (Лем), *чайка чорна* (Лем). Маємо припущення, що назва *васил'ок* пов'язана зі святом народного календаря Василя Капельника (20 березня) [26: 270], з яким збігається приліт птахів.

2. Мартин: *мар|тин* (Ком, Лем, Св, Яд) ‘мартин звичайний, або озерний’. Зв'язок з мотиваційною основою втрачено. Учені стверджують, що назва є результатом перенесення на птаха власного імені людини під впливом західноєвропейських мов [11 III: 401-402].

3. Галина (Галя): *гал'а* (Люб, Тпч, Яд) ‘галка’. Номен також є деетимологізованим. Матеріали етимологічного словника свідчать, що лексема походить від **galь* ‘чорний’ [11 I: 461].

4. Петро (Петя, Петрик): *п'ет'а* (Сл) ‘півень, експрес.’, *п'етр'ік* (Єл) ‘півень’. На відміну від попередніх назв, ці одиниці є мотивованими і мають звуконаслідувальну природу, проте всі вищезазначені номени утворені під впливом зменшено-пестливих форм власних імен людини.

Чітко усвідомлюють діалектоносії ономастичний характер назв птахів, утворених від таких імен.

5. Грицько (Гриць, Грицик): *гриц'у* (ДГ), *гриц'ук* (Дан), *гриц'унец'* (Фр) ‘веретенник великий’; *грицик* ‘веретенник великий’ (Арк, ВД, ДГ, Маз, НОр, СтБк, Яд), ‘різновид кулика’ (Сив), ‘бекас’ (Рож) (*ходить вин і так каже / гриц'у / гриц'у / гриц'у //* (Сив); *у нас йе отойшо грициу-грициу-грициу // у пол'іце па'сеш / одно-летит' йа'кас' п'тичка грициу-грициу-грициу // гриц'у і кажем на його //* (ДГ)

⁹ У дужках подано здрібніло-пестливий варіант імені.

6. Феодосія (Федоска): *фе'доско* (Дор) 'кільчаста горлиця' (*фе'доско-фе'доско* // (Дор).

7. Юрій (Юрок, Юрчик): *йу'рок* 'в'юрок' (Бер, Бир, Вер, Взд, Губ, Ком, Лок, Мам, Обм, ОрлЯ, Ост, Прв, Пст, Рад, Сав, Св, Чйк), 'ремез' (Св, ЧрвК); *йу'рочок* 'в'юрок' (Біл, Жих, Лок, Рад), 'зяблик' (Біл), 'міська ластівка' (Лок); *йу'рочек* (Ав, Хч, ЧГ, Чйк), *йу'рочик* (Ав), *йурчик* (Шпт) 'в'юрок' (*йу'рок* ~ так *йурр-йурр* / *наче у свис'ток о'то* / *йур'чит* / *йо'го на з'вуку і називайут* // (Ком).

8. Іван (Іванько, Іванчик): *і'ванчик* 'звичайна кам'янка' (Б, Бир, Біл, Взд, Жих, КмнМ, Куч, Лоз, Окт, ОрлЯ, Пб, Сав, См, Тпч, Чйк, Чрн), 'біла плиска'¹⁰ (Гн, Ком, Птр, Рад); *і'ван'ч'ук* (Ржк), *поди'ванчик* (Прв) 'звичайна кам'янка'; *і'ван'ка* 'звичайна кам'янка' (Ряб), 'біла плиска' (Глб); *і'ван'ка* (Глб) 'біла плиска' (*ну так на природнам во'но і'ванчик / вин так наче га'вор'ит* 'як ~ *і'ван-і'ван- і'ван* // (Сав). Ян (Янчик): *йанчик* (ВК, Всл, Пдл, Рож, Фр), *йан'чук* 'звичайна кам'янка' (Буд, Хн).

Номени *і'ван* (МК) 'білий лелека' та *і'ван-риболоу'чик* (ЧГ) 'голубий рибалочка' відрізняються від решти назв ступенем умотивованості.

Внутрішня форма лексеми на позначення білого лелеки є незрозумілою для діалектоносіїв. Назва одинична у говірках Східного Полісся і типова для середньо- та західнополіського діалектів (*і'ван*, *і'ван і'ванович* [15: 450]; *йван*, *і'ван-кликотун* [2: 197]). Мовці пов'язують назву *і'ван* із народним повір'ям, про те, що лелека — це чоловік, який був перетворений на птаха через непокору [25: 360].

Назва голубого рибалочки *і'ван-риболоу'чик* — напівмотивована. Прозорою є внутрішня форма другого компонента юкстапозита, що розкриває специфіку поведінки птаха (голубий рибалочка живиться рибою, виявляючи особливу спритність у ловлі здобичі).

9. Лазар: *лазар* (Прв) 'повзик'. В основі назви — уміння птаха добре повзати по деревах (не тільки вгору, а й униз головою). Функціонування орнітономена — наслідок формальної атракції.

10. Юлія (Юлька): *йул'ка* (Дан) 'чубата синиця'. Орнітолексема утворена за зовнішнім виглядом птаха (детальніше див. вище).

IV. Соціальні характеристики людини

Виявлено, що орнітолексеми утворені від назв національностей, професій, соціальних статусів людини, міжособистісних відносин, від термінів спорідненості, номенів на позначення артефактів матеріальної культури та явищ духовної спадщини народу тощо.

1. Національність.

1.1. Жид (єврей): *жид* (Ав, Бир, ВД, Взд, ВК, Гай, Гбв, Гн, Гор, ГрІв, ГТ, Губ, Дан, Дор, Зм, Ів, КмнМ, КмнС, КрБ, Куч, Лем, Лов, Лок, Лук,

¹⁰ Транспозиція назви *і'ванчик* (і варіантів) від звичайної кам'янки до білої плиски, імовірно, зумовлена зовнішньою подібністю птахів.

МК, Нех, Орля, Пдл, Пст, Ржк, Рож, Рок, Рдц, Сив, Сл, См, СтБс, Стр, ЧрвК, ЧрвЧ, Чоп, Шап, Шпт, Яд), *жид зви'чайний* (Лок), *жидик* (НОр), *жидове'н'а* (СтХ), *жидок* (Вер, ГТ, Жих, Кап, Лов, МК, НОр, Рад, Св, Тпч, Хч, Чх), *жид'ониш* (Гн), *жид'ага* (Гор), *жид'ара* (Б, Рож), *жид'ура* (Лок); *йев'рей*¹¹ 'хатній горобець' (Гбв, Кап, Рож, ЧрвЧ); *жид на'хал'ни* (ГрІв), *жид пар'хати* (Зм), 'хатній горобець, експрес.'

За свідченнями мовців, назва *жид* має декілька мотиваційних основ. Одні діалектоносії стверджують, що номен розкриває поведінкові властивості хатнього горобця (нахабність, хитрість — див. вище): *кур'ам з'ер'на сипа'неш / з'разу / куча йіх / мо-там і / сот'н'у жи'ди'ї / так ми йех прав'вали жи'дами // ну це так / на / нашаму //* (Куч); *йа йіх жи'дами називайу / то нена'ситна п'тиц'а / це-йак пше'ниц'а чи-там-п'росо / тучами / хит'рийе^a / йак жид //* (Пдл); *жида на м'ак'ін'і н'і пай'маіш //* (Ржк). Інші інформатори наголошують на звуконаслідувальній природі назви, пов'язуючи її виникнення із народною легендою: *знайте чо'го на горон'ц'а кажут' жид ? // йак жиди убил'и / Ісуса Христоса / а во'ни л'ітайут' / пл'ігайут' по гол':ах / кажут' жи'ї-жи'ї-жи'ї¹² //* (Лем). Очевидно, що назва *жид* виникла під впливом народної етимології.

2. Міжособистісні взаємини. З'ясовано, що основою орнітономів стали терміни спорідненості, назви учасників різних форм співіснування у соціумі тощо.

2.1. Ієрархія сімейних стосунків.

2.1.2. Дід: *д'ідус'у* (ДГ, Маз) 'кільчаста горлиця'.

2.1.3. Син: *си'ночок* (СтХ) 'соловейко східний'.

Назви різняться внутрішньою формою. Лексема *д'ідус'у* має звуконаслідувальну природу, а номен *си'ночок* пояснюється народним повір'ям: *зо'зул'а не /має свого гн'ізdechка / во'на у чу'жи гн'ізdechка п'ідл'ожит' своїй йа'йечка і... / то /мати-й'її... /мати-й'її /р'ідна прол'айал'а-й'її зо'зул'у // ну йа'кас' уредна / дочка / бул'о син і / дочка / дак /син-бу'ї доро'гий / жал'ї'ї / матир / а / дочка об'їжал'а // во'на і / каже / ну / дочечко шоб ти л'італ'а зо'зул'ейу / шоб ти свого гн'ізdechка не / мал'а / шчо / ти-ж-мене так об'їжал'а // а ти м'її-си'ночок л'єти сол'о'вейком шчебел'чи-сп'ївай і розва'жаїс' / шчоб ти гн'ізdechко ма'ї і / д'іток свої'їх / шо так по'води'їс' // дак те'пер зо'зул'а не /має свого гн'із'да / йак /мати ска'зал'а / во'на питки'даїе /йайц'а у чу'ж'ї гн'із'да бо /мати таке-кажут' побал'жал'а й'її і во'но с'пол'нил'ос' // дак о'це йак сол'о'вейко зашче'бече / кажут' це-ї'їже си'ночок прил'єт'ї'ї //* (СтХ).

2.1.3. Хазяїн: *хал'з'айін* (с. Глибоке Бориспільського р-ну К.) 'півень, експрес.'. Метафорична назва утворена на основі поведінки птаха, який

¹¹ Імовірно, етнонім *єврей* для позначення хатнього горобця мовці почали використовувати за аналогією до орнітоназви *жид*. Отже, розширення семантичної структури лексеми *єврей* відбулося внаслідок семантичної атракції.

¹² Пор. із передачею звуків хатнього горобця у польових визначниках: "звуки птаха — своєрідне цвірінкання: "джів-джів-джів" [13: 167].

поводить себе як головний не тільки відносно свого стада, а й усього подвір'я.

2.2. Соціальні відносини. Мотиваційними основами орнітоназв стали лексеми на позначення близьких взаємин, стосунків між людьми за місцем проживання, відносин, що відображають суперництво тощо.

2.2.1. Коханець (рос. любовник): *л'у'бовник зе'зул'і* (Прв) 'звичайна кам'янка, експрес.'. Птах отримав назву на основі народного повір'я про те, що зозуля і самець звичайної кам'янки колись були коханцями, і тепер звичайна кам'янка змушена вигодовувати малят зозулі. Народна етимологія спричинена тим, що часто зозуля підкидає яйця саме звичайній кам'янці.

2.2.2. Сусід: *су'с'ід* (Ірж) 'білий лелека'. Білий лелека — один із небагатьох птахів, які гніздяться поблизу людських осель, саме така особливість птаха лягла в основу номінації.

2.2.3. Ворог: *ворох* (Гбв) 'сіра ворона, експрес.'. Назва відображає ставлення мовців до птаха, який завдає шкоди сільському господарству, крадучи малят свійських птахів, знищуючи сільськогосподарські культури.

3. Професія. Орнітономени, утворені від назв професій, мають неординарну внутрішню форму.

3.1. Агроном: *агро'ном* (ВД) 'білий лелека'. Лексема утворена за поведінкою птаха (під час збору врожаю лелеки ходять полями за сільськогосподарською технікою, упольовуючи здобич).

3.2. Музикант: *музи'кант* (СтХ) 'великий строкатий дятел'. У метафоричній назві опосередковано реалізована МО 'звук'.

Ряд номенів, утворених від назв професій людини, розкриває особливості будівництва птахами гнізд. За свідченнями інформаторів, птахи, чий назви проаналізовано нижче, майстерно будують свої гнізда.

3.3. Ткач: *ткач* (Млк), *ткачик* (ВК, Млк) 'ремез'.

3.4. Швець: *птичка-ш'вачка* (Ірж) 'вівчарик-ковалик' (*ма'лен'ка та'ка* *птичка* *тоже* / *н'їс доу'ген'кий та'кий* / *на* *кого во'на по'хожа* ? // *доу'ги та'ки* *н'їзжк* *во'на по' а'чер'тах же'ве* / *о'то* *де о'чер'та велик* *і* / *во'на о'той м'їх із оче'р'ету* / *і ш:и'вайе со'б' і гн'із'до* / *во'на ту'ди м'їх на'носе* // (Ірж).

3.5. Санітар: *сан'ітар* (Соф) 'крук, експрес.'; *сан'ітар* *л'еса* (Обм) 'великий строкатий дятел'. Утворення назв пояснюється тим, що обидва птаха є невід'ємною ланкою екосистеми, сприяють стабільності її структури і процесів, що відбуваються у ній: крук живиться падаллю, а дятли добувають комах зі стовбурів дерев.

4. Інші заняття людини (і поняття, пов'язані з ними).

4.1. Пастухування.

4.1.1. Пастух: *пасту'шок* 'біла плиска' (Арк, ВД, Всл, ВК, Лем, Обм, Пом, Рдц, Соф), 'жовта плиска' (Бер, НОр, Пр, Сив, Чоп, Чх), 'звичайна вівсянка' (Глб, СтБк, СтОр); *пастушка* 'біла плиска' (Обм, Пом), 'жовта плиска' (Гн). Назва пов'язана зі звичкою птахів перебувати на

полі, на пасовищах, поблизу корів (*це пастушок / це дійсно шо пастушок / вин це б'ігає оце буває за ц'ім коли пол'е орут' / плує і там орут' і вона гн'іздиц':а буває дес' у плуз'і дес' / вона б'ігає за ц'ім же плугом / і гн'іздиц':а / це пастушок // (Всл); пастушок йес'т' / така с'ерен'ка п'тичечка / за ко'ровами ходит' // ну вин ко'рови па'суц':а / вин сл'ідом за ко'ровами // (Сив).*

4.1.2. Хлист: *хлист* (Ад) ‘ялинковий шишкар’. Формальна атракція є наслідком адаптації російської орнітолексми *клёст* в україномовному оточенні (пор. з іншими фонетичними варіантами назви: *кл'аст* (Бир, КмнС), *клетст* (Хн), *хл'ост* (Пст)).

4.2. Риболовля.

4.2.1. Рибалка (риболов): *рибалка* ‘річковий крячок’ (ЧрвЧ), звичайний мартин’ (Мам), ‘сіра чапля’ (ГС); *риболоу* ‘голубий рибалочка’ (Ад, Біл, КмнС, Млк, Мр), ‘малий крех’ (Мр), ‘річковий крячок’ (Бир); *йамчик-риболоу* (Взд), *йван-риболоучик* (ЧГ) ‘голубий рибалочка’. Назви утворені за поведінкою птахів, які виявляють особливу спритність у ловлі здобичі (детальніше див. вище).

4.2.2. Гачок: *гачок* (МУс) ‘різновид крячка’. Назва, імовірно, має два різновиди мотивації — лексичну і словотвірну. Атракція відбулась на основі звуконаслідування під впливом формальної структури мотиваційної основи.

4.3. Мисливство.

4.3.1. Капкан (клепці¹³): *кленц'і* (Зм) ‘костогряз’. Птах отримав назву за зовнішністю. Костогряз відрізняється від інших птахів масивним товстим дзьобом, за допомогою якого роздзьобує міцні кісточки ягід. Пор. з іншими назвами костогриза у східнополіських говірках: *в'иш'адоуб* (Чйк), *дубонос* (Обм), *дуба'дуб* (Лук), *костолом* (ЧрвК).

4.4. Бажаний результат діяльності: *тро'феї у'дач і* (Кап) ‘вальдшнеп, експрес.’. Виникнення і функціонування експресивної номінативної одиниці пояснюється тим, що вполювати вальдшнепа дуже важко через його спритність і здатність маневрувати у повітрі. Тому птах і стає такою бажаною здобиччю.

5. Статус. Ця соціальна характеристика включає назви титулів, військових звань людини, номени асоціальних елементів суспільства тощо.

5.1. Король, королівський: *коро'лок* (СтХ) ‘мала білолоба гуска’; *кара'лок* ‘костогряз’ (Взд), ‘кропивник, волове очко’ (Взд); *ка'рул'чик* (Птр) ‘повзик’; *коро'л'їус'киї ку'л'ик* ‘вальдшнеп’ (ВК), ‘великий веретенник’ (Рож); *коро'л'еус'ка дич* (СтБк) ‘бекас, експрес.’. Назви цієї групи мають неоднакову внутрішню форму. Лексеми *коро'лок*, *ка'рул'чик* — це кальки і запозичення з російської, польської та словацької мов [11 III: 39]. Щодо одиниць з іншою мотивацією, то первинно номени *коро'л'їус'киї ку'л'ик*, *коро'л'еус'ка дич*, імовірно, були пов'язані із

¹³ Клепец, кляпец, кляпцы ‘капкан’ [24: 280, 332–333].

привілейованими особами, які могли дозволити собі полювання на спритного птаха (див. *тро|феї у|дач і*), адже для цього потрібне додаткове обладнання, спеціально навчені собаки та ін. (пор.: *вал'ш|неп / па|л'от б'істриї / барс'ка а|хота / ін'т'е|р'есна //* (КмнС) — інформатор стверджує, що раніше на птаха полювали лише заможні люди). Згодом відбулась трансформація внутрішньої форми назв, і на сучасному етапі розвитку східнополіських говірок означення *коро|л'і|с'киї* має семантику 'делікатесний'.

5.2. Матрос: *мат|рос* (Арк), *мат|росик* (Арк, Млк) 'сіра гуска'. В основі назви — МО 'зовнішній вигляд' (рябе оперення птаха нагадує темно-білу форму матроса).

5.3. Підкидьок (рос. подкидыш): *пат'к і|д'іш* (Хч), *педт'к і|дош* (Дор), *пут'кидиш* (Ан) 'зозуля'. В основі номінації — метонімічне перенесення назви суб'єкта підкидання на об'єкт за поведінкою птаха, який підкидає яйця у чужі гнізда.

5.4. Асоціальний елемент. Як зазначалося, орнітооб'єкти є невід'ємною частиною життя, побуту і культури мовлян. Не тільки корисні властивості птахів, а і їхні негативні ознаки стають базою номінації. Так, частину лексем утворено за повадкою деяких хижаків красти малят свійських птахів.

5.4.1. Злодій (рос. вор): *зло|д'уга* (Сл) 'чорний шуліка, експрес.'; *ва|роўка* 'сіра ворона, експрес.' (КмнС), 'сойка, експрес.' (ДД), 'сорока, експрес.' (Бнч).

5.4.2. Бандит: *бан|дитка* (Гбв) 'сойка, експрес.'. Додаткова МО цієї назви — 'здатність копіювати голоси інших тварин'. Така властивість птаха часом дезорієнтує людей у реальності (*о|це йа йшла / да і сеї|год / ко|тен'а во|на йак зобра|зила //* *дак йа ка|жу |господи! //* *дес' наше ка|жу коте|н'а кри|ч іт'// а то зи|мою йшла / с'н'ігу так г|либоко / во|на|там на вер|б'і йак зан'а|у|чит' / а йа |думайу |Боже! //* *коте|н'а за|л'ізло / по та|кому с'н'ігу на|зад не |вил'ізе / йа по |тому с'н'ігу і |л'ізу / коли во|на заскреко|тіла сво|їм |голосом //* *ох|ти|ж ка|жу об.і|з'ана та|ка! //* (Хн).

Лексичні одиниці цієї групи реалізують і інші МО.

5.4.3. Бездомний: *б'аз|домн'іца* (Ржк) 'зозуля'. Утворення назви зумовлене повадкою птаха, яка не в'є свого гнізда і підкидає яйця у чужі гнізда: *ку|кушка / б'аз|домн'іца йа|йе нази|вайут'' / а|на ў гн'аз|до л'у|бойе йа|їцо сн'ас|ла / пала|жила //* (Ржк); *жи|в'ет'' как ку|кушка / б'аз |дома //* (Ржк).

6. Спосіб життя людини.

6.1. Культурник: *кул'турниц'а* (Ав) 'сойка': *ва|на йак|ото кул'тур|ница |ш':е|йїї ў |л'іс'і ба|гато|хто нази|вайе / ва|на ра|с:ажує |л'іс|оце|ж / |жолуд'|ото раз|носит' / ў|пе|н'ок за|пхне / ну са|б'і га|товит' корм / во|но на по|садки // ... ну ў|н'екатарих ме|стах у |л'іс'і дак нази|вайут' |йїї шо |начє / кул'тур|ница / ва|на |жолуд'і нахо|вайє пуд|пн'і / а то|д'і|ж во|но пророс|тайє //* *а так во|на по на|учному к'ед|роўка //* (Ав).

V. Сфера релігійних та міфологічних уявлень людини

У східнополіських говірках засвідчено перенесення на птахів назв надприродних та міфологічних істот, членів релігійної громади, номенів релігійних свят тощо.

1. Загальні релігійні поняття.

1.1. Священний: *св`а|ш`ен:айа |пт`іца* (Хч) ‘сільська ластівка, експрес.’ Назва відображає прихильне ставлення діалектоносіїв до птаха (сільську ластівку люблять за те, що вона не завдає шкоди сільському господарству, відзначається працелюбністю, особливою згуртованістю, приносить мовцям естетичну насолоду).

2. Уявна надприродна істота.

2.1. Бог (божий, богомолець): *|божа |птиц`а* ‘чайка’ (Всл), ‘голуб, експрес.’ (Шев), ‘синантропний птах, заг. н., експрес.’ (МУс) (див. вище *св`а|ш`ен:айа |пт`іца*); *|кобчик-бого|мол`чик* (Врт) ‘звичайний боривітер’. Остання назва утворена за способом польоту птаха, що нагадує мовцям звернення до Бога (птах зависає на місті на великій висоті та робить швидкі і часті помаху крилами).

2.2. Чорт (чортів): *|чортик* (ВК) ‘чорнолобий сорокопуд’; *чорт* ‘чорнолобий сорокопуд, експрес., знев.’ (Ад), ‘чорний шуліка, експрес., знев.’ (Вер), ‘голубий рибалочка, експрес., грайл.’ (Врт); *чорт ле|нивий* (Прв) ‘хатній горобець, експрес.’; *|чортава са|рока* ‘сорока, експрес.’ (Ком). Мотивація експресивних орнітономів прозора, внутрішню форму основної назви чорнолобого сорокопуда *|чортик* утрачено.

3. Міфологічна істота.

3.1. Демон: *|деман* (Вер) ‘ялинковий шишкар, експрес.’. Мотивація експресивної назви затемнена. Внутрішня форма номена може бути пов’язана із незвичайним зовнішнім виглядом птаха (перехрещений дзьоб) і властивістю роздзьобувати ним міцні шишки.

3.2. Химера, химерний: *хи|мерна |птиц`а* (Гбв) ‘сойка, експрес.’. На перенесення назви вплинуло негативне ставлення мовців до птаха через його поведінку (див. вище).

4. Член релігійної громади.

4.1. Монах: *мон|ах* (Дан) ‘чорний лелека’.

5. Духовне звання у православній церкві.

5.1. Піп: *попа|д`а* (Яд) ‘різновид дикої качки’.

Обидві назви утворені за зовнішністю птахів (чорно-біле оперення із превалювання чорного кольору), що нагадує одяг священнослужителів.

6. Релігійне свято.

6.1. Різдво: *роздв`а|ник* (Гр) ‘повзик’. Мовці стверджують, що повзик виводиться малят взимку, на Різдво. Таке тлумачення є прикладом народної етимології, адже, відомо, що взимку і рано навесні виводяться тільки шишкар і крук відповідно.

VI. Артефакти матеріальної культури і явища духовної спадщини мовців

Ця група включає назви на позначення їжі, одягу та взуття, предметів діяльності мовців, терміни народної культури тощо.

1. Їжа.

1.1. Сайка: *сайка* (См) ‘сойка’. Зафіксована лексема ілюструє явище формальної атракції.

2. Предмет посуду.

2.1. Ложка: *ложачка* (Грб) ‘біла плиска’. Перенесення назви зумовлене подібністю тіла плиски до столового прибору (*ложачка / мошохвос’т’ік та’ки доўген’киї наче ў ложки ручечка ?* // (Грб).

2.2. Чекушка ‘посудина і рідина у такій посудині’ (перев. про алкогольні напої): *чекушка* (Всл, Мр, Хч, ЧрвЧ) ‘кільчаста горлиця’. Номен має звуконаслідувальну природу (I.1 — *а тошо тада кричит’ сидит’ чекушка кажут’ ото / перекриў’л’айут’ йейі / чекушка-чекушка* // I.2 — *даже алка’гол’ік каже / просит’ у мене чекушку / ў мене ў сама’го нема* // (ЧрвЧ).

3. Одяг та елемент одягу.

3.1. Рукавиця: *рука:в’іца* (Птр), *рука:в’ічка* (Птр), *рука’вичниц’а* (Кр) ‘ремез’. Птах майстерно будує гніздо, яке має вигляд рукавички [13: 154]. Саме ця ознака є основою метонімічного перенесення метафоричної назви гнізда на птаха (*рука:в’ічка* ‘ремез’ ← *рука:в’ічка* ‘гніздо ремеза’ ← *рука:в’ічка* ‘предмет одягу, сплетений із вовняних ниток, що закриває кисть і великий палець’).

3.2. Гудзик: *гудзик* (Шст). В основі номінативної одиниці — МО ‘розмір птаха’.

4. Взуття.

4.1. Валянок: *вал’аначак* (Гн) ‘ремез’. Назва утворена за особливістю гніздобудування. Гніздо ремеза відрізняється від гнізд інших птахів за формою та матеріалом, з якого воно зроблене (див. вище). Пор. з іншими назвами гнізда ремеза: *битиў’вал’анец’* (ГрІв), *но’сочок* (Ад, МУс).

5. Засіб збереження інформації.

5.1. Книга: *к’н’іга* (Губ) ‘чайка’. Орнітономен є прикладом формальної атракції, перенесення назви друкованого засобу збереження інформації на чайку відбулось за звуконаслідувальним принципом. Пор. вигуки чайки та дієслова на позначення її звуків: *к’іг’і-к’іг’і* (Бир), *ки’г’ік-ки’г’ік* (Гор), *к’іг’ік-к’іг’ік* (Руд); *ки’гикайе* (Дор, КрЧ), *к’іг’ікайе* (Лок, Пр), *ки’гиче* (КрЧ, Лук).

6. Пристрій для звукових сигналів. Назви цієї групи мають звуконаслідувальну природу. МО ‘звук’ реалізовано опосередковано.

6.1. Гудок: *гудок* (Тпч) ‘бугай’.

6.2. Дзвінок: *з’вонок*, *з’воночок* (Яд) ‘звичайна кам’янка’.

7. Прилад для визначання, вимірювання, записування фізичних величин.

7.1. Індикатор: *ін’д’ікатор* (ВД) ‘бекас, експрес.’. Назва утворена за способом здобування птахом їжі: *бе’кас ін’д’ікатор / спец по гр’а’з’і* // ...

то'о~шо там / пере'сохла во'да т'іна йак 'жижа / гр'а'з'учка~там /
сво'їм 'ет'ім к'л'увам шос' шу'кає // (ВД).

8. Іграшка та елемент ігри:

8.1. Дзига (рос. юла): йу'ла (НОр) 'лісовий жайворонок'. Назва утворена за звуконаслідувальним принципом¹⁴ і є прикладом формальної атракції.

8.2. Іванець-киванець (рос. ванька-встанька): 'ван'ка-у'стан'ка (Глб) 'біла плиска'. Транспозиція відбулась на основі аналогії поведінки птаха (надмірна рухливість) з механізмом відомої іграшки, що завжди встає, якщо її покласти.

8.3. Лялька (рос. кукла): 'кукла (Яд) 'велика синиця, експрес.'. В основі номінації — позитивне ставлення до орнітооб'єкта, спричинене естетичною насолодою від зовнішнього вигляду великої синиці і приязною реакцією птаха на людину. Етапи семантичної транспозиції лексеми 'кукла можна зобразити так: 'кукла 'велика синиця, експрес.' ← 'кукла 'гарна дівчина, жінка' ← 'кукла 'іграшка'.

8.4. Розряд колоди карт.

8.4.1. Чирва: 'чирва (Рад) 'чирок, заг. н.'. Перенесення назви відбулось на основі подібності формальної структури одиниць різних ТГЛ (фонетичні та словотвірні варіанти назви 'чирок подано вище) через утрату зв'язку орнітономена з мотиваційною основою.

9. Транспорт.

9.1. Літак: л'і'так 'великий норець' (Рож). Транспозиція назви відбулась за способом польоту птаха.

10. Символіка держави.

10.1. Прапор: прапор'ц'і (Pluralia tantum) (ВК) 'порода курей, що відрізняється яскраво-червоними гребінцями'. Перенесення лексеми 'прапорець на різновид курей спричинене зовнішнім виглядом птахів (ідеться про прапор, який має червоне забарвлення).

Дослідження мотиваційних процесів у межах ТГЛ "Назви птахів" сприяло розв'язанню таких проблем, як виявлення МО орнітоназв, установалення мотиваційних основ вторинних номенів, визначення ступеня вмотивованості лексем, типів мотивації номінативних одиниць тощо.

Здійснивши спробу мотивологічного аналізу орнітоназв східнополіського діалекту, можемо зробити такі узагальнення.

Зафіксовані номени відрізняються за ступенем умотивованості: у досліджуваних говірках функціонують немотивовані, мотивовані, напівмотивовані та полімотивовані номінативні одиниці.

Установлення типів мотивації назв птахів дало змогу виявити зв'язки вторинних орнітономенів з мотиваційними основами і констатувати, що ТГЛ не розділені чіткими межами і часто взаємодіють одна з одною.

¹⁴ Звуки, що видає лісовий жайворонок, спеціалісти передають так: юлі-юлі-юлі-юла-юла-юла [13: 127].

Виявлено базові типи мотивації орнітономів, в основі яких — перенесення на птахів назв людини, тварин, рослин, об'єктів і явищ природи.

Одним із найбільш продуктивних типів мотивації орнітолексем є утворення номінативних одиниць на основі перенесення на птахів назв, пов'язаних із людиною та сферами її життєдіяльності.

Мотиваційними основами орнітоназв є:

1. Назви фізіологічних особливостей людини.
2. Номени особистісних характеристик людини.
3. Власні імена людини.
4. Лексичні одиниці на позначення соціальних характеристик людини.
5. Назви реалій, пов'язаних з релігійними та міфологічними уявленнями людини.
6. Номени артефактів та явищ духовної спадщини народу.

Транспозиція назв відбувається на основі асоціативного мислення діалектоносіїв за подібністю або за суміжністю, відтак утворюються метафоричні та метонімічні одиниці.

Засвідчено випадки, коли лексема переноситься на птаха не на основі спільної ознаки, а на основі спільності формальної структури. Такий семантичний процес називається формальною атракцією. Засвідчено й одиничні випадки семантичної атракції.

У процесі аналізу похідних орнітолексем виявлено, що у межах одного типу мотивації згруповано назви, в основі яких лежать різні МО, тобто номени мають неоднакову внутрішню форму.

Дослідження, безумовно, не є вичерпним у сфері мотивації діалектних назв птахів, тому перспективним вважаємо ґрунтовне вивчення типів мотиваційних зв'язків орнітономів з одиницями інших ТГЛ, аналіз процесу взаємопереходу лексем з однієї ТГЛ в іншу тощо.

СПИСОК НАЗВ ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ:

Ав — Авдіївка Сосницького р-ну Ч.	Вер — Верба Коропського р-ну Ч.
Ад — Адамівка Носівського р-ну Ч.	ВК — Велика Каратувль Переяслав-Хмельницького р-ну К.
Ан — Анисів Чернігівського р-ну Ч.	Врт — Вертіївка Ніжинського р-ну Ч.
Арк — Аркадіївка Згурівського р-ну К.	ВС — Вільна Слобода Глухівського р-ну С.
Б — Буда Корюківського р-ну Ч.	Всл — Веселинівка Баришівського р-ну К.
Бер — Береза Глухівського р-ну С.	Гай — Гайове Козелецького р-ну Ч.
Бир — Бирине Новгород-Сіверського р-ну Ч.	Гбв — Горобіївка Бориспільського р-ну К.
Біл — Білиця Ямпільського р-ну С.	Глб — Голубичі Ріпкинського р-ну Ч.
Бнч — Баничі Глухівського р-ну С.	Гн — Гніздище Городнянського р-ну Ч.
Брст — Берестовець Борзнянського р-ну Ч.	Гор — Горбове Куликівського р-ну Ч.
Буд — Будище Коропського р-ну Ч.	Гр — Григорівка Бахмацького р-ну Ч.
Вал — Валки Прилуцького р-ну Ч.	Грб — Грабів Ріпкинського р-ну Ч.
Вас — Василівка Середино-Будського р-ну С.	Грз — Грузьке Кролевецького р-ну С.
ВД — Велика Дорога Ніжинського р-ну Ч.	

ГрІв	— Григоро-Іванівка Ніжинського р-ну Ч.	МК	— Малий Крупіль Згурівського р-ну К.
ГС	— Гаврилова Слобода Середино-Будського р-ну С.	Млк	— Малківка Прилуцького р-ну Ч.
ГТ	— Гута-Ткачова Ріпкинського р-ну Ч.	Мн	— Мньов Чернігівського р-ну Ч.
Губ	— Губичі Ріпкинського р-ну Ч.	Мр	— Мрин Носівського р-ну Ч.
Дан	— Данівка Козелецького р-ну Ч.	МУс	— Мале Устя Сосницького р-ну Ч.
ДГ	— Дубовий Гай Прилуцького р-ну Ч.	Нех	— Нехаївка Коропського р-ну Ч.
ДД	— День Добрий Городнянського р-ну Ч.	НОр	— Нова Оржиця Згурівського р-ну К.
Дл	— Дуболугівка Ніжинського р-ну Ч.	Обм	— Обмачів Бахмацького р-ну Ч.
Днл	— Данилівка Менського р-ну Ч.	Окт	— Октябрщина Ямпільського р-ну С.
Дор	— Дорогинка Ічнянського р-ну Ч.	ОрлК	— Орлівка Куликівського р-ну Ч.
Єв	— Євминка Козелецького р-ну Ч.	ОрлЯ	— Орлівка Ямпільського р-ну С.
Єл	— Єліне Щорського р-ну Ч.	Ост	— Остроушки Шосткинського р-ну С.
Жих	— Жихове Середино-Будського р-ну С.	Очк	— Очкине Середино-Будського р-ну С.
Зм	— Змітнів Сосницького р-ну Ч.	Пб	— Перелюб Корюківського р-ну Ч.
ЗН	— Зноб-Новгородське Середино-Будського р-ну С.	Пдл	— Підлісся Броварського р-ну К.
Ів	— Івот Шосткинського р-ну С.	Пл	— Плоске Носівського р-ну Ч.
Ірж	— Іржавець Носівського р-ну Ч.	Пр	— Проців Бориспільського р-ну К.
КмнМ	— Кам'янка Менського р-ну Ч.	Прв	— Привілля Глухівського р-ну С.
КмнС	— Кам'янка Середино-Будського р-ну С.	Пст	— Пустогород Глухівського р-ну С.
Кап	— Капустинці Яготинського р-ну К.	Птр	— Петрівка Щорського р-ну Ч.
Кар	— Кархівка Чернігівського р-ну Ч.	Пом	— Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну К.
Кл	— Клишки Шосткинського р-ну С.	Рад	— Радомка Семенівського р-ну Ч.
Ком	— Комань Новгород-Сіверського р-ну Ч.	Рдц	— Рудницьке Баришівського р-ну К.
Кр	— Крути Ніжинського р-ну Ч.	Ржк	— Рожковичі Середино-Будського р-ну С.
КрБ	— Красне Бахмацького р-ну Ч.	Ржн	— Рожни Броварського р-ну К.
Крн	— Кренідівка Середино-Будського р-ну С.	Рож	— Рожнівка Ічнянського р-ну Ч.
КрЧ	— Красне Чернігівського р-ну Ч.	Рок	— Рокитне Яготинського р-ну К.
Куч	— Кучинівка Щорського р-ну Ч.	Руд	— Рудня Козелецького р-ну Ч.
Лем	— Лемешівка Яготинського р-ну К.	Ряб	— Рябці Чернігівського р-ну Ч.
Лов	— Ловинь Ріпкинського р-ну Ч.	Сав	— Савинки Корюківського р-ну Ч.
Лок	— Локня Кролевецького р-ну С.	Св	— Сverdлівка Коропського р-ну Ч.
Лук	— Лукашівка Носівського р-ну Ч.	СГ	— Стара Гута Середино-Будського р-ну С.
Люб	— Любитове Кролевецького р-ну С.	Сем	— Семенівка Менського р-ну Ч.
Маз	— Мазки Прилуцького р-ну Ч.	Сив	— Сиволож Борзнянського р-ну Ч.
Мам	— Мамекіне Новгород-Сіверського р-ну Ч.	Сл	— Слоут Глухівського р-ну С.
МД	— Мала Дівиця Прилуцького р-ну Ч.	См	— Смолигівка Ріпкинського р-ну Ч.
		Соф	— Софіївка Носівського р-ну Ч.
		СтБк	— Старий Биків Бобровицького р-ну Ч.
		СтБс	— Стара Басань Бобровицького р-ну Ч.
		СтОр	— Стара Оржиця Згурівського р-ну Ч.
		Стр	— Старе Бориспільського р-ну К.
		СтХ	— Степові Хутори Носівського р-ну Ч.
		Тпч	— Тупичів Городнянського р-ну Ч.
		Ус	— Усок Ямпільського р-ну С.

Фр — Фрунзівка Броварського району К.	ЧрвЧ— Червоне Чернігівського р-ну Ч.
Хиб — Хибалівка Куликівського р-ну Ч.	Чрн — Черневе Глухівського р-ну С.
Хч — Хільчичі Середино-Будського р-ну С.	Чх — Черняхівка Яготинського р-ну К.
Хн — Хаєнки Ічнянського р-ну Ч.	Чш — Черниш Чернігівського р-ну Ч.
ЧГ — Червона Гірка Кролевецького р-ну С.	Шал — Шалигине Глухівського р-ну С.
Чйк — Чайкіне Новгород-Сіверського р-ну Ч	Шап — Шаповалівка Борзнянського р-ну Ч.
Чнтч — Чорнотичі Сосницького р-ну Ч.	Шев — Шевченкове Глухівського р-ну С.
Чоп — Чопилки Переяслав-Хмельницького р-ну К.	Шст — Шестовиця Чернігівського р-ну Ч.
ЧрвК— Червоне Коропського р-ну Ч.	Шпт— Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Ч.
К. — Київська обл.; С. — Сумська обл.; Ч. — Чернігівська обл.	Яд — Ядути Борзнянського р-ну Ч.

1. *Антропов Н.П.* Названия птиц в белорусском языке на общеславянском фоне : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Общее языкознание” / Н.П. Антропов. — М., 1983. — 21 с.
2. *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г.Л. Аркушин. — Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. — Т. 1. — 2000. — 354 с.
3. *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова // [Гл. ред. М.В. Лазова]. — М. : Изд-во “Советская энциклопедия”, 1966. — 607 с.
4. *Блинова О.И.* Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии / О.И. Блинова // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика 1971 / [Ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сороколетов]. — Л. : Наука, 1972. — С. 92–104.
5. *Блинова О.И.* Ключевые термины мотивологии: испытание временем (1971–2011 гг.) / О.И. Блинова // Вестник Томского государственного педагогического университета. — 2012. — Вып. 10. — С. 136–140.
6. *Булаховский Л. А.* Славянские наименования птиц / Л.А. Булаховский // Избр. труды : в 5 т. — Т.3. — К., 1978. — С. 189–299.
7. *Гак В.Г.* Типология лингвистических номинаций / В.Г. Гак // Языковые преобразования. — М. : Школа “Языки русской культуры”, 1998. — С. 310–364.
8. *Голев Н.Д.* Мотивационно-ассоциативный словарь русского языка: теоретические основания и лексикографическая концепция / Н.Д. Голев // Вестник Томского государственного университета. — 2011. — Вып. 3. — С. 17–30.
9. *Гриценко П.Ю.* Моделивання системи діалектної лексики / П.Ю. Гриценко / [Відп. ред. І.Г. Матвіяс]. — К. : Наук. думка, 1984. — 228 с.
10. *Ерофеева Е.В.* Структура семантического поля “Человек” в сознании носителей русского языка / Е.В. Ерофеева // Вестник Пермского университета. — 2011. — Вып. 1. — С. 7–19.
11. *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* / [Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.)]. — К. : Наук. думка, 1982 — 2006. — Т. 1. — 1982. — 631 с. — Т. 3. — 1989. — 549 с.
12. *Лингвистический энциклопедический словарь* / [Гл. ред. В.Н. Ярцева]. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
13. *Марисова И.В.* Птахи України. Польовий визначник / И.В. Марисова, В.С. Талпош. — К.: Головне видавництво видавничого об’єднання “Вища школа”, 1984. — 184 с.
14. *Моисеева Л.Ф.* Названия птиц в русском языке : автореф. дис. ...канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Русский язык” / Л. Ф. Моисеева. — К., 1974. — 24 с.
15. *Никончук Н.В.* Полесские названия птиц / Н.В. Никончук // Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. — М.: Наука, 1968. — С. 439–475.

16. Пизани В. Семантика / В. Пизани // Этимология: история — проблемы — метод / [Пер. с итальянского Д. Розенталя; Под ред. В.И. Абаева]. — М. : Изд-во иностран. литературы, 1956. — С. 141–166.
17. Поістогова М.В. Назви побутових реалій як база творення вторинних флорономенів у східнополіських говірках / М.В. Поістогова // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. — Глухів, 2005. — С. 194–212.
18. Русанівський В.М. Системна зумовленість розвитку семантики слова / В.М. Русанівський // Структура лексичної і граматичної семантики / [Відп. ред. О.С. Мельничук]. — К. : Наук. думка, 1988. — С. 61–108.
19. Савенко (Филатова) А.С. Роль внутренней формы слова в создании фрагмента языковой картины мира (на материале наименований растений русского и английского языков) / А.С. Савенко (Филатова) // Вестник Томского государственного университета. — 2007. — Вып. 2. — С. 34–38.
20. Скрипник Л.Г. Власні імена людей: словник-довідник / Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська / [За ред. В.М. Русанівського]. — К. : Наук. думка, 2005. — 334 с.
21. Словник української мови : в 11 т. / [За ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980. — Т. 1 — 11.
22. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов / В.А. Белошапкова, Е.А. Брызгунова, Е.А. Земская и др. / [Под ред. В.А. Белошапковой]. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Высш. шк., 1989. — 800 с.
23. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр / [Под общ. ред. М. Э. Рут]. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 432 с.
24. Словарь русских народных говоров: в 43 в. / [Под ред. Ф.П. Филина]. — М. — Л. : Наука, 1965 — 2010. — Вып. 13. — 1977. — 358 с.
25. Толстой Н.И. Иван-аист / Н.И. Толстой // Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М. : Индрик. — 1995. — С. 359–363.
26. Українська етнологія: Навч. посібник / [За ред. В. Борисенко]. — К. : Либідь, 2007. — 400 с.
27. Українська мова. Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін.] — 3-є вид., зі змін. і доп. — К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М. Бажана, 2007. — 856 с.
28. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Д.Н. Шмелев. — М. : Наука, 1973. — 279 с.

Статтю отримано 20.08.2014

Yana Lytvunenko

Sumy

THE TYPES OF MOTIVATION BIRDS NAMES IN EAST POLISSYA DIALECTS

The article focuses on the motivational analysis of dialect birds names. The basic attention is concentrated on the internal form of derivatives lexemes, the causes and types of semantic transposition, the mechanisms of folk etymology etc.

Keywords: motivational communication, types of motivation, semantic transposition, secondary names, metaphor, metonymy, folk etymology.

УДК: 811.111:81'367.622

Петро Білоусенко

м. Запоріжжя

ПІДСУМКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІКИ АФІКСАЛЬНОЇ ДЕРИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ІМЕННИКА

Підведено підсумки вивчення вітчизняними й зарубіжними мовознавцями історичного словотворення українського іменника. Представлені досягнення Південноукраїнського історико-дериватологічного центру при Запорізькому національному університеті в дослідженні динаміки окремих підсистем афіксальної словотвірної системи іменника. Розкриті плани і перспективи діяльності Центру в підготовці академічного видання зі словотвору іменника.

Ключові слова: історія становлення словотвору, словотвірний тип, афіксальне словотворення іменника, праслов'янська мова, динаміка словотвірної підсистеми, іменники *pluralia tantum*, композитно-суфіксальна деривація.

У граматичних описах української мови кінця ХІХ — поч. ХХ ст. словотвірний матеріал не подавався або ж був представлений у неповному вигляді в розділах із морфології. Накопичення фактів у галузі словотвору зумовило його окремих розгляд у низці посібників та підручників 20–30-х років. Щоправда, вилучення з наукового обігу важливих праць з українського словотвору С. Смаль-Стоцького, О. Синявського, Р. Смаль-Стоцького та ін. дослідників пригальмувало цей поступ. Тому досить повно й глибоко словотвір опрацьовано лише в двотомному “Курсі сучасної української літературної мови” (1951) за ред. Л.А. Булаховського (автор розділу В.С.Ільїн) [18]. Це підготувало ґрунт до вивчення організації певних підсистем у словотворі й усій системі загалом.

Уперше послідовно системний підхід до вивчення словотвору в кількох працях застосував І.І. Ковалик. Працюючи

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2014

над виявленню специфічних особливостей словотвірних понять, які, на думку вченого, мають являти певну системну цілісність [22: 6–7], він тим самим докладав зусилля до виявлення елементів дериваційної системи та способів їхньої структурної організації. На відміну від попередників, для яких основним елементом згаданої системи був афікс, І.І. Ковалик обґрунтував необхідність виявлення словотвірних типів як основних вихідних словотвірних величин у синхронному, діакронному та порівняльно-історичному дослідженні мов. Під словотвірним типом в афіксальній деривації дослідник розумів узагальнене словотвірне поняття, яке включає в себе такі три складники: 1) лексико-семантичну єдність, 2) єдність лексико-граматичного характеру твірної основи, 3) єдність афіксальної частини [Там само: 8]. Викладене засновником дериватологічної школи в Україні розуміння словотвірного типу з певними модифікаціями панує на сьогодні майже в усіх описах словотвірних систем слов'янських мов, однак пріоритет у цьому чомусь завжди віддають М. Докулілу [17: 182; 45: 11 та ін.], покликаючись на його працю “*Tvořeni slov češtine*” (Praha 1962) [49], що вийшла друком на кілька років пізніше тих розвідок І.І. Ковалика, де обґрунтовано поняття словотвірного типу як одного із центральних понять словотвору.

У 50-х рр. ХХ ст. відбулося остаточне виокремлення вчення про словотвір з морфології в окрему лінгвістичну дисципліну. З того часу інтерес українських мовознавців до проблем дериватології не вщухає. Однак на шляху до подальшого вивчення словотвору були здобутки і втрати. Зокрема, виклад словотворення в п'ятитомному академічному курсі граматики української мови (том “Морфологія”, 1969) [42] критика оцінила як певний крок назад навіть порівняно з двотомним академічним “Курсом сучасної української літературної мови” (1951). [2: 109]. Цей прорахунок був надолужений виданням цілої вервечки праць з української словотвірної морфеміки та словотвору сучасної української літературної мови О.К. Безпояско, К.Г. Городенської [4], З.О. Валюх [10], В.О. Горпинича [14], В.В. Грещука [15], Є.А. Карпіловської [19], Н.Ф. Клименко [20], В.В. Німчука [31; 32], В.П. Олексенка [33], М.Ю. Федурко [46]. та інших, у яких поетапно розв'язано цілий комплекс важливих теоретичних і практичних завдань словотвору української мови, досліджено дериваційну будову нашої мови відповідно до висунутих теорією ідей з приводу принципів її організації.

Пильну увагу дослідники приділяли й питанням історичного словотворення різних частин мови, у тому числі й іменника. В осмисленні здобутків і постановці нових завдань у цій галузі значну роль відіграли широковідомі монографії Л.Л. Гумецької “Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст.” (1958) [16], С.П. Бевзенка “Історична морфологія української мови” (1962) [1] і С.П. Самійленка “Нариси з історичної морфології української мови. Ч.1.” (1964) [35]. Складниками двох останніх праць були короткі нариси з історії іменникових афіксальних дериваційних засобів.

Варто згадати й низку розвідок українських мовознавців переважно кінця 60-х — 70-х та початку 80-х рр. минулого століття, у яких вивчено історію окремих фрагментів українського іменникового словотворення на різних синхронних зрізах. Це праці О.П. Білиха, Д.Г. Гринчишина, З.Й. Керсти, А.В. Майбороди, Г.І. Малишко, Т.К. Молодід, О.Д. Неділько, І.С. Олійника, Л.М. Полюги, Г.В. Семеренко, В.П. Токар, П.П. Чучки, В.Ф. Христенюк та ін.

Для свого часу добрий огляд діахронічних розвідок у брошурі С.П. Бевзенка «Український словотвір в історичному висвітленні / Методологічні рекомендації до спецкурсу» [3].

Полегшують ведення дослідження в системних і структурних зв'язках здійснені в різні роки розвідки Г.Л. Аркушина, С.П. Бевзенка, Г.І. Гецько, І.В. Горохв'янюк, Т.В. Громко, О.А. Дакі, Л.В. Дикої, В.Ю. Дроботенко, Я.В. Закревської, О.Т. Захарків-Гавришко, Н.Б. Клименко, В.В. Леснової, К.М. Лук'янюка, І.В. Магрицької, В.В. Німчука, Р.С. Омельковець, З.С. Сікорської, О.С. Стрижаковської, С.В. Шийки, Л.Г. Яропуд та ін., у яких описано словотворення низки тематичних груп лексики ряду діалектних територій. У цьому плані дуже важливим є видання лексикографічних праць, що відображають лексику української мови різних говірок, адже історики мови вважають дані діалектів діахронією, розплатаною в синхронії. Поруч з працями, присвяченими словотворенню сучасної української літературної мови, включаючи і словотворення різних терміносистем в синхронічному й діахронічному аспекті, діалектологічні дослідження допомагають створити загальну картину динаміки морфологічної дериваційної системи українського іменника.

Однак історія афіксального словотворення іменника донедавна була досліджена фрагментарно. Кількість тих дериваційних формантів, які вже вивчені в україністиці в плані їхньої історії, була зовсім невелика. Значний фактичний матеріал, наявний у виконаних роботах, унаслідок відсутності об'єднувальних історико-дериваційних ідей, залишався розрізним, незапитаним. Різноманітні розвідки в цій галузі, відображаючи стан науки свого часу, здебільшого торкалися еволюції не всієї системи, а окремих морфем, звідси констатаційний, ілюстративний характер багатьох досліджень. Причиново-наслідкові зв'язки, історичне тло, що пояснюють хід і стимули еволюції словотвірної системи в цілому, не могли бути розкриті повною мірою. Тим часом з погляду історичної дериватології іменник посідає особливе місце в системі частин мови: у цьому відношенні він є найбагатшим класом слів. Отже, дослідивши формування словотвірної структури іменника, можна буде зробити ряд важливих проєкцій на історію формування всієї дериваційної системи української мови.

Проте попередній розвиток історико-лінгвістичної думки в Україні й у всьому слов'янському світі створили передумови для подолання атомарності в описі еволюційних процесів. З'явилися монографії з проблем праслов'янського іменникового словотвору Ж.Ж. Варбот [11],

М. Войтили-Свежовської [51], В.В. Мартинова [26] й шерг статей з окремих аспектів цієї проблеми, у яких розвивається, конкретизується, доповнюється ряд положень класичних праць Е. Бенвеніста, К. Бругмана, В. Вондрака, А. Мейє, Г.П. Павського та інших граматистів минулого, присвячених дослідженню індоєвропейської та праслов'янської мови.

Посутно допомогу дослідникам історичного словотворення надає публікація лексикографічних праць, у яких відображене багатство української мови попередніх епох, зокрема: ґрунтовні лексикографічні твори “Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд”, перший випуск якого побачив світ 1974 р. [48], кілька томів праслов'янського словника за ред. Ф.Славського, у яких ретельно досліджується словотвірна структура похідних слів. У перших трьох томах згаданого словника опубліковано велику працю Ф. Славського «Нарис праслов'янського словотворення» (*Zarys słowotworstwa prasłowiańskiego*) [50]. Багатий історико-етимологічний матеріал подано в опублікованих етимологічних словниках української та інших слов'янських мов. Ці та інші праці є надійним орієнтиром для повного уявлення про словотвір іменника праслов'янської мови як вихідної системи для розгляду наступних етапів розвитку української мови.

Вагомим джерелом для дослідників понад століття слугував великий тритомний словник І.І. Срезневського, скромно названий «Материалы для словаря древнерусского языка» [40]. Нині ж працівники Інституту російської мови Російської академії наук інтенсивно працюють над завершенням фундаментальної праці — “Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” (видання розпочато 1988 р.) [36]. Паралельно з цією працею Інститут російської мови з 1975 р. видає загальнодоступний довідниковий посібник для читання давніх текстів — «Словарь русского языка XI–XVII вв.» [37].

Українські мовознавці, окрім виданого 37 років тому “Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.” у двох томах (1977) [38], мають опубліковану в 2003 р. працю Є. Тимченка у 2-х книгах “Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVI ст.” [44]. Нині ж продовжується публікація окремих випусків “Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.” (видання розпочате в 1994 р.). На сьогодні побачила світ низка писемних пам'яток, діалектологічних матеріалів, лексикографічних праць, що відображають лексику різних періодів розвитку української мови. Ці видання дають змогу значно удокладнити дослідження. Важливим є також той факт, що перевидано ряд наукових праць, різних словозбірок української мови 20–30-х рр. ХХ ст., які раніше були недоступними для дослідників.

Наприкінці 70-х — початку 80-х рр. видано ряд академічних узагальнювальних праць з історії української мови (Фонетика — 1979 р., Морфологія — 1978 р., Синтаксис — 1983 р., Лексика і фразеологія — 1983 р.), які відіграли вагому роль в осмисленні здобутків і постановці завдань згаданих розділів науки про історію української мови. Проте

питання словотворення повнозначних частин мови у книзі “Морфологія” або не розглядалися, або висвітлювалися лише принагідно, здебільшого стосовно розвитку окремих граматичних категорій. Лише розділ «Прислівник» у цій книжці, підготовлений В.В. Німчуком [29], вигідно вирізняється в дериватологічному плані від інших.

Тим часом на часі постало питання про підготовку п'ятої книги в серії “Історія української мови” — “Словотвір». Видання цієї праці було передбачено “Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року”, що була ухвалена постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. Однак опис історичного словотворення різних частин мови вимагав докладного опрацювання не лише словникарських праць, що відображали лексику всіх часових зрізів функціонування української мови, а й великої кількості текстів різних стилів і жанрів, систематизації й опису дібраного фактичного матеріалу, який вражав своїм багатством і розмаїттям. Зокрема, словотвірна система іменника від найдавніших часів характеризується величезною кількістю формантів і, зазвичай, значним числом лексико-семантичних груп твірних іменників, до яких вони приєднувалися. Виявилось, що навіть підготовка узагальнювальної праці з історичного словотворення цієї частини мови потребує серйозної попередньої роботи, спрямованої на докладне вивчення окремих її фрагментів.

З огляду на це 2004 р. за ініціативи чл.-кор. НАН України В.В. Німчука, тодішнього директора Інституту української мови НАН України, при Запорізькому національному університеті було створено Південноукраїнський історико-дериватологічний центр (керівник П.І. Білоусенко), який працював у супрязі з Відділом історії української мови Інституту української мови. Найперше Центр поставив за мету здійснити опис динаміки афіксальної деривації іменника. За період функціонування Центру вдалося певною мірою узагальнити попередні історико-дериватологічні дослідження українських мовознавців і скерувати зусилля науковців на виконання найбільш перспективних напрямків пошуків, а здобутки в обраній галузі публікувати в серії монографій під загальною назвою «Нариси з історії українського словотворення». У цій серії на сьогодні побачили світ монографії про суфікс **-иця** [9], про композитно-суфіксальну деривацію іменників XI—XVII ст. [24], про суфікс **-ина** [8]. 2010 р. було опубліковано колективну працю «Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)» [27].

Остаточне визнання нульового суфікса у 80-х рр. ХХ ст. як самостійного словотворчого форманта потребувало розгорнути докладне дослідження його історії. З огляду на це 2000 р. було опубліковано статтю «Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації» [6]. Накреслена програма дослідження історії іменникового нульового суфікса на сьогодні фактично виконана. Захищено дві кандидатські дисертації з проблем семантичних [13] та стилістичних [5] функцій іменникових нульсуфіксальних дериватів.

Досліджено динаміку префіксально-нульсуфіксального (конфіксального) творення іменників [41], результати якого знайшли відображення в низці статей та згаданій монографії про історію іменникових конфіксів.

Цього року має вийти в серії «Нариси історії української мови» книжка про нульовий суфікс іменника, у якій аналіз похідних іменників, як і в попередніх монографіях, розпочнеться з праслов'янського періоду, коли згадані форманти ще мали матеріальне вираження й виконували функції суфікса й закінчення, тобто йтиметься про так звану протонульсуфіксацію.

У Південноукраїнському історико-дериватологічному центрі не оминули увагою й вивчення словотворення іменників *pluralia tantum*. Історію словотвірної системи множинних іменників кінця XVII — початку XXI ст. захистила А.І. Тернова [43] й опублікувала низку статей у різних фахових виданнях України. Через певний час завершиться докладний опис цієї словотвірної підсистеми від праслов'янського періоду до другої третини XVII ст. За результатами цих студій має бути опубліковано монографію в згаданій серії нарисів.

Отже, загальний розвиток теорії словотвору, зібраний багатий фактичний матеріал у вітчизняних і зарубіжних розвідках із словотвору давньоруського і староукраїнського іменника, накопичений досвід словотвірного аналізу в синхронічному і діяхронічному аспектах дають змогу взятися за виконання завдання, яке ще не ставилося в україністиці: дослідження словотвору української мови як функціональної системи, що розвивається. Практика показала, що це завдання не під силу одній людині. Тому в Південно-українському дериватологічному центрі було підготовлено й опубліковано проспект академічного видання «Історія української мови. Словотвір. Ч.І. Іменник» [7], у якому викладено план вивчення морфологічного творення іменника від праслов'янських часів до сучасності. Головну увагу тут приділено концептуальним засадам дослідження: напрямку пошуків, виробленню принципів аналізу мовних фактів, репрезентації ілюстративного матеріалу, розмежуванню етимологічного й дериватологічного аналізу.

Зауважимо, що за основну одиницю дослідження в згаданих працях взято лексико-словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, одним і тим самим суфіксом та спільним лексико-словотвірним значенням, тобто словотвірним значенням, конкретизованим до рівня семантичної теми лексики. Дотримання єдиних засад дослідження дасть змогу в українському мовознавстві вперше на широкому фактичному матеріалі системно вивчити суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному відношенні слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, збільшення чи зменшення продуктивності словотворчих формантів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів — ці та інші факти, розглянуті в контексті системи, дадуть змогу пояснити причини та умови

мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному, економічному житті народу, як фактора тиску системи на характер змін її елементів.

Нинішній період вивчення словотвору характеризується виявленням нових елементів словотвірних систем і підсистем, принципів їх організації і взаємозв'язку, а також дослідженням цих систем. Зокрема, поряд із розумінням дериваційної системи як сукупності словотвірних типів у їхній взаємодії, у науку міцно увійшло уявлення про словотвірну систему як сукупність словотвірних гнізд [39: 13; 34: 137], тобто взаємодії згрупованих у гнізда мотивованих слів з тотожним коренем і їх розстановкою відповідно до напрямків мотивації відношень [45: 239]. “Гніздовий” опис словотворення в українській мові лише розпочинається, він потребує попереднього створення відповідних словотвірних словників. Наявні дослідження у цьому напрямку показують перспективність пошуків [23: 63–64]. Інтенсивно ведеться вивчення словотвірних парадигм, які разом зі словотвірними ланцюжками є складниками словотвірних гнізд.

У лінгвістичній науці намітилися й інші підходи до опису словотвірних систем. Можна описувати систему взаємодії похідних і твірних одиниць як частин мови [47:99], способів словотворення, загальних і часткових словотвірних значень, парадигматичних і синтагматичних зв'язків між одиницями словотворення, словотвірних типів і підтипів та ін. Залежно від того, який із критеріїв (чи їх сукупність) береться за основу, змінюється не лише характер самого опису, але і його результати, виявляються свої, специфічні закономірності і властивості системи, які залишаються в тіні при іншому обраному критерії [25: 17]. Повні описи словотвірних систем, виконані з різних поглядів, будуть джерелом теоретичних узагальнень [45: 251].

І.І. Ковалик наголошував, що при історичному і описовому дослідженні системи словотвору слід виходити від словотвірного типу як найменшого за своїм обсягом і своїм змістом узагальненого словотвірного поняття і найбагатшого в межах усіх словотвірних розрядів та категорій, яким підпорядковується безпосередньо цей словотвірний тип як один із “конкретних виявів” відповідних словотвірних розрядів і категорій [21: 51]. Вивчення сукупності словотвірних типів допомагає чіткіше викласти історію розвитку і постійного вдосконалення всієї словотвірної системи мови [22: 22]. Продовжуючи думку І.І. Ковалика, можна стверджувати, що особливою інформативністю відзначаються факти, одержані при вивченні історії кожного словотвірного типу на тлі всієї словотвірної системи мови.

Словотвірна система української мови протягом віків розвивалася як сукупність діалектних систем і підсистем, які взаємодіяли між собою. Дослідження в цьому напрямку (ідеться про історичний діалектний словотвір) лише розпочинаються, однак уже зараз виявлені діалектні особливості словотвору іменника навіть на найдавнішому писемному етапі

розвитку української мови [28: 208]. Такі спостереження зроблено лише на рівні інвентаря словотворчих формантів. Однак, як показують дослідження компаративістів, досить інформативними для розмежування діалектних систем словотвору можуть бути дані про специфіку використання спільного фонду дериваційних формантів у різних територіально-мовних масивах [12]. Безсумнівно, такі діалектні розбіжності посилювалися в наступні епохи, що має стати предметом окремих досліджень. З огляду на це в нинішніх дослідженнях словотвірна система представлена дещо спрощено у вигляді певної абстракції (яка дуже близька до дійсності) унаслідок того, що тут умовно знімається проблема діалектного варіювання й замінюється поняттям системної варіативності. Зауважимо при цьому, що питання про те, чи належить досліджувана словотвірна структура до діалектної мови (розмовної) або до літературної — це питання не системи, а норми. Однак літературна норма може сприяти або пригальмувати розвиток окремих елементів системи, їх випучування, унаслідок цього певні структури знаходять місце в унормованій системі, де регуляція спонтанного розвитку системи спричинила появу нових (чи посиленню) виражальних засобів (стилістична, жанрова та ін. диференціація мови). Ці та інші питання мають стати об'єктом дослідження наступних поколінь дериватологів.

1. *Бевзенко С.П.* Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. — Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. — 416 с.
2. *Бевзенко С.П.* Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови. — К.: Вища школа, 1991. — 231 с.
3. *Бевзенко С.П.* Український словотвір в історичному висвітленні. — Одеса: ОДУ, 1979. — 59 с.
4. *Безпояско О.К., Городенська К.Г.* Морфеміка української мови. — К.: Наук. думка, 1987. — 211 с.
5. *Біленко Т.Г.* Поетика нульсуфіксації: автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Запорізький держ. уні-т. — Запоріжжя, 2004. — 20 с.
6. *Білоусенко П.І.* Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації // Ономастика і апелятиви. — Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. — С. 25–31.
7. *Білоусенко П.І., Німчук В.В.* Історія української мови. Словотвір. Ч.І. Іменник (проспект). — Запоріжжя-Київ: ЗНУ, 2013. — 84с.
8. *Білоусенко П.І., Німчук В.В.* Нариси з історичного словотворення української мови (суфікс -ина). — Запоріжжя — Ялта — Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2009. — 252 с.
9. *Білоусенко П.І., Німчук В.В.* Нариси з історичного словотворення української мови (суфікс -иця). — Київ — Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2002. — 206 с.
10. *Валюх З.О.* Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. — Київ; Полтава: АСМІ, 2005. — 356 с.
11. *Варбот Ж.Ж.* Праславянская морфология, словообразование и этимология. — М.: Наука, 1984. — 255 с.
12. *Вендина Т.И.* Дифференциация славянских языков по данным словообразования. — Москва: Наука, 1990. — 168 с.
13. *Волинець Г.М.* Нульсуфіксація в словотвірній системі українського іменника: автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. — Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2009. — 20 с.
14. *Горпинич В.О.* Українська словотвірна дериватологія. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1988. — 189 с.

15. *Грещук В.В.* Український відприкметниковий словотвір. — Івано-Франківськ: Плай, 1995. — 208с.
16. *Гумецька Л.Л.* Нарис словотвірної системи української актової мови. — К.: Наук. думка, 1958. — 298 с.
17. *Земская Е.А.* Современный русский язык. Словообразование — М.: Просвещение, 1973. — 304 с.
18. *Льїн В.С.* Словотвір // Курс сучасної української літературної мови. — Т. 1. — К.: Рад. школа, 1951. — С. 344–427.
19. *Карпіловська Є.А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. — К., 1999. — 298 с.
20. *Клименко Н.Ф.* Система афіксального словотвору сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 188с.
21. *Ковалик І.І.* З методики порівняльного дослідження словотвору слов'янських мов. Вихідна величина порівняльного вивчення словотвору слов'янських мов // Доп. та повід. Львів. держ. ун-ту ім. І.Я.Франка. — Вип. 7. — Ч. 1. — 1957. — С. 49–52.
22. *Ковалик І.І.* Про деякі питання слов'янського словотвору // Філологічний збірник АН УРСР. (Український комітет славістів). — К., 1956. — С. 5–26.
23. *Лесюк М.П.* Словотвірне гніздо як об'єкт дослідження словотвору // Метод. чит. "Словотвірна та семантична структура української лексики", присвячені пам'яті засновника дериватол. школи на Україні проф. Івана Ковалика: Тези доп. 15–17 травня 1991 р. — Львів, 1991. — С. 63–64.
24. *Лінич В.М.* Нариси з історичного словотворення української мови (комполитно-суфіксальна деривація іменників XI–XVIII ст.). — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2007. — 158 с.
25. *Лопатин В.В.* Русская словообразовательная морфемика — М.: Наука, 1977. — 316 с.
26. *Мартинов В.В.* Праславянская и балтославянская суффиксальная деривация имен. — Минск: Наука і техніка, 1973. — 59 с.
27. Нариси з історичного словотворення української мови (іменникові конфікси) / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. — Запоріжжя — Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС» ЛТД. — 480 с.
28. *Німчук В.В.* Походження і розвиток мови української народності // Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 190–234.
29. *Німчук В.В.* Прислівник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 342–412.
30. *Німчук В.В.* Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге, Іршавського району (суфіксація) // Наук. зап. Ужгород. ун-ту: Діалектол. зб. Т. XIV. — 1955. — С. 182–183.
31. *Німчук В.В.* Старожитнє ім'я Дніпра // Наука і культура. Вип. 74. — К., 1990. — С. 196–201.
32. *Німчук В.В.* Українські прізвища з суфіксом -ук, -чук та етимологічно споріднені утворення // Українська діалектологія і ономастика. — К.: Наук. думка, 1964. — С. 194–210
33. *Олексенко В.П.* Словотвірні категорії іменника. — Херсон: Айлант, 2005. — 336 с.
34. Русская грамматика. Т.1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. — М.: Наука, 1982. — 784 с.
35. *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови . Ч. 1. — К.: Вища школа, 1964. — 325 с..
36. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Гл. ред. Р.И. Аванесов. — М.: Русский язык, 1988–2008 — Т. 1–7.
37. Словарь русского языка XI–XVII вв. — М.: Наука, 1975 — 2008. — Вып. 1–28.
38. Словник староукраїнської мови XIV–XVст.: В 2 т. — К.: Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.

39. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1979. — 407с.
40. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1893 — 1912. — Т. 1–3.
41. *Стовбур Л.М.* Еволюція конфіксальної деривації іменника (форманти з матеріально не вираженим другим компонентом): автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. — Запорізький держ. ун-т, Запоріжжя, 2009. — 18 с.
42. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. За заг. ред. акад. УРСР І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1968. — 584 с.
43. *Тернова А.І.* Формування словотвірної структури і семантики множинних іменників у новій українській мові кінця XVII — початку XXI століття: автореф. дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01. — Запорізький нац. ун-т. — Запоріжжя, 2009. — 20 с.
44. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2-х книгах./ Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса — К. — Нью-Йорк: Преса України. — 2002 — 2003.
45. *Улуханов И.С.* Словообразовательная семантика в русском языке — М.: Наука, 1977. — 256 с.
46. *Федурко М. Ю.* Морфонологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові. — К. — Дрогобич: Вимір, 2005. — 271 с.
47. *Хохлачева В.Н.* Словообразование существительных в русском языке (опыт системного исследования): Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. — М., 1976. — 48 с.
48. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. — М.: Наука, 1974 — 2011. — Вып. 1–37.
49. *Dokulil M.* Tvoření slov češtině. 1. Teorie odvozování slov — Praha: ČAV, 1962. — 263 s.
50. *Slawski F.* Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego // Słownik prasłowian'ski. — Wrocław. Warszawa. Kraków. Gdańsk. — Т. 1–3. — 1974–1979.
51. *Wojtyła-Swiersowska M.* Prasłowiańskie nomina gentis — PAN. Monografie sławistyczne. 30 — Wrocław — Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974. — 159 s.

Статтю отримано 09.09.2014.

Petro Bilousenko
Zaporizhzhya

RESULTS AND PROSPEKTS OF RESEARCH OF DYNAMICS OF AFFIX DERIVATION OF NOUN

The achievements of domestic and foreign linguists in study of the historical derivation of Ukrainian noun were summed up. The achievements of historic Southern Ukrainian historical derivatological Center at Zaporizhzhya National University are revealed in study of the dynamics of individual subsystems of affixal word building structure of noun. The plans and prospects of the members of the Center in the preparation of academic publications in word-forming of nouns are unveiled.

Keywords: historical background of wordformation, wordbuilding type, affixal derivation of noun, old Slavic language, dynamics of wordforming subsystem, suffixes of feminine and middlegenre, plurali at antum nouns, composite suffixal derivation.

УДК 049.32+81'282

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

Палає пам'яті свіча. Вогонь — не згас»: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упорядник *І. В. Гороф'янюк*. — Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014. — 148 с., диск DVD.

Українська діалектна текстографія початку ХХІ ст. поповнилася низкою видань, які репрезентують український діалектний континуум, оскільки в сучасній діалектології домінує текстовий напрям дослідження, адже діалектний текст — неоціненне джерело для різнопланових діалектологічних досліджень, які зорієнтовані на текст, відзначаються текстоцентризмом. Переважно опубліковані збірники текстів є політематичними, оскільки їхні упорядники чи автори представили широкому загалу матеріали, які демонструють матеріальну та духовну культуру мешканців певної території, їхній світогляд, смаки та уподобання тощо. Зокрема, відзначимо низку видань, упорядкованих Г.Л. Аркушиним («Голоси з Підляшшя (Тексти)» (2007), «Голоси з Волинського Полісся (Тексти)» (2010), «Голоси з Берестейщини (Тексти)» (2012), тематика яких різноманітна: різні випадки з життя, спогади про молодість, розповіді про своє село, церкву, релігійні свята, про ведення домашнього господарства та виконання сільськогосподарських робіт, про давні одяг та їжу, повір'я, звичаї та обряди тощо. Подібними за тематикою є збірники діалектних текстів «Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів» (2006), де укладачі Н. Руснак, Н. Гуйванюк і В. Бузинська представляють підбірку діалектних текстів про господарство й побут (одяг, страви, спільна

© Г.І. ГРИМАСHEВИЧ, 2014

робота, хата, ремесла), свята й обряди (Різдво, Великдень, весілля, народження дитини), екзистенційні тексти про історичні події та колишнє життя людей; чотиритомне видання «Говірка села Машеве Чорнобильського району» (2003 — 2005), у якому укладачі Ю.І. Бідношия та Л.В. Дика репрезентують зв'язні оповіді мешканців переселеної середньополіської говірки про село та околиці, аварію на ЧАЕС, землю, господарювання, природу, хату та домашнє господарство, традиційну духовну культуру, людину та її життя, соціальні катаклізми та міжнаціональні контакти; «Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти» (2011) (упорядники К.Г. Глуховцева, В.В. Леснова, І.О. Ніколаєнко), де представлено розповіді про життєву долю людей, краю, родину, звичаї, обряди (народження, весільний, похоронний), спосіб життя, розваги, відпочинок, про виникнення назви села, прізвищ і прізвиськ його жителів, про природу, тваринний і рослинний світ, господарювання, про церкву, вірування, знахарство, народний календар, прикмети; «Говірки Західної Полтавщини: Збірник діалектних текстів» (2012) (упорядник Г.І. Мартинова) та «Говірки Південної Київщини: Збірник діалектних текстів» (2008), де упорядники Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина репрезентують діалектні розповіді про село, землю, господарювання, будинок, домашнє господарство, різні види господарської діяльності, ремесла, людину, її життя, традиційну духовну культуру та освіту та ін. Водночас низка монотематичних діалектних текстів здебільшого збережена в додатках до кандидатських дисертацій і не представлена широкому загалу.

Рецензований збірник діалектних текстів «Палає пам'яті свіча. Вогонь — не згас» (упорядник І.В. Гороф'янюк) має підзаголовок «Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів». Як зазначає І.В. Гороф'янюк у попередньому слові, ця книга — свій внесок у збереження пам'яті про трагедію Голодоморів, до створення якого долучилися студенти-філологи Вінницького національного університету імені М. Коцюбинського, які записували свідчення людей, котрі пережили лихоліття 1932–1933 та 1946–1947 рр. (с. 4). Інформація, представлена в текстах, записана на цифрові носії упродовж 2007–2013 років під час діалектологічної практики, якою керували І.В. Гороф'янюк та А.В. Костюк.

Підготоване видання монотематичних діалектних текстів, як зауважує І.В. Гороф'янюк, буде важливим для лінгвістичного портретування наріччя, діалекту, говірки.

Актуальність і своєчасність збірника діалектних текстів зумовлена як лінгвальними (окремого збірника діалектних текстів із населених пунктів Вінницької області ще не було), так і екстралінгвальними чинниками (2013 рік — рік 80-річчя трагедії однієї з європейських націй), тому рецензована хрестоматія діалектних текстів — своєрідна данина пам'яті, словесний пам'ятник тим, хто став жертвами найстрашнішої трагедії ХХ ст. Крім того, зауважимо, що в класичній хрестоматії «Говори української мови» (1978) уміщені тексти тільки з 10 говірок Він-

ницької області, записані А.М. Залеським від жителів малописьменних або з освітою 2–6 класів (с. Вернигородок Козятинського р-ну — перекази, замовляння, колишні свята (с. 383–385); с. Івча Літинського р-ну — про сільський хор (с. 385–387), с. Голики Іллінецького р-ну — про коноплі, про революційні події, навчання в школі (с. 388–391), с. Комарів Вінницького району — про обробку конопель, прядіння, про свого чоловіка, про своє життя, про дітей (с. 391–393), с. Носківці Жмеринського р-ну — про коноплі, домотканий одяг, як поминали померлих (с. 393–396), с. Гулі Барського р-ну — як ховалися від фашистської неволі (с. 396–398), с. Куна Гайсинського р-ну — перекази про нечисту силу, про колишнє життя, про роботу в колгоспі (с. 398–400), с. Нижчий Ольчедаїв Могилів-Подільського р-ну — розповідь першої трактористки району (с. 401–403), с. Кирнасівка Тульчинського р-ну — розповідь передової доярки (с. 403–406), с. Бирлівка Бершадського р-ну — про своє життя, спогад із дитинства, про домотканий одяг, про колишнє життя, про заробітки (с. 406–408). Як бачимо, тематика значної кількості текстів зумовлена тогочасним радянським устроєм, репрезентує життя сільського населення.

Інформаторами для свідчень про Голодомор стали 37 мешканців із 34 говірок, що переважно належать, як зазначає упорядник (с. 5), до волинсько-подільської групи говорів південно-західного наріччя. Серед них — 30 н.п. Вінницької обл. (подільські та південноволинські говірки), 2 — Хмельницької обл. (західноподільські говірки), по 1 н.п. Чернівецької (покутсько-буковинська говірка) та Житомирської областей (південноволинська говірка).

Традиційно тексти подано фонетичною транскрипцією, але паралельно представлено розповідь інформатора засобами української графіки з максимальним збереженням говіркових особливостей, що дуже важливо, оскільки запропоновані тексти будуть цікавими не лише для філологів, а й насамперед для істориків, культурологів, етнологів, та й для пересічних читачів, яким небайдужа доля України та її минулого.

Важливо, що до книги окремим диском додано аудіо- та відеозаписи розповідей свідків Голодоморів, які, як зауважує упорядник, знайдуть поціновувачів не лише з-поміж фахівців діалектологів, а й серед усіх читачів, для яких Слово свідка є найпереконливішим доказом у кваліфікації злочину, забуття якого недопустиме в моїй-твоїй-нашій спільній на всіх національній пам'яті (с. 6). Така репрезентація діалектного матеріалу, на нашу думку, є перспективною для науковців, оскільки в одному виданні поєднано транслітерацію — для нефахівців, фонетичну транскрипцію — для діалектологів, насамперед фонетистів, і звуковий запис — для застосування процедури інструментального опрацювання сегментів діалектного тексту, щоб удокладнити графічну презентацію й максимально точно передати звучання діалектного мовлення.

У вступі до видання подано засади транскрибування із зазначенням особливостей прийнятої в текстах фонетичної транскрипції (с. 7–8),

список населених пунктів (с. 8–9), список інформаторів — мешканців зазначених населених пунктів, переважно представників старшого покоління, які могли самі бути свідками страшної трагедії українського народу на тій території, де вони проживали, будучи дітьми, чи ці події були ще свіжими в пам'яті їхніх батьків і дідів, які розказували дітям чи внукам про той жах, який пережили в 1932–1933 рр. чи 1946–1947 рр. Із-поміж 37 інформаторів 30 — представники жіночої статі, 7 — чоловічої. Важливо, що вдалося записати матеріали від кількох найстарших мешканців — 1914–1915 р. н., які, на жаль, уже не побачили виходу книги. Переважна більшість респондентів народжена в 20-х рр. ХХ ст., наймолодший інформатор — 1946 р. н. Очевидно, ті страшні події частково стали причиною того, що серед інформаторів є неосвічені люди, а більшість має освіту 3–7 класів; спорадично записано матеріал від респондентів, які мають вищу чи середню спеціальну освіту.

Подані тексти чітко паспортизовані: майже до кожного з них подано фотографію інформатора; перед текстом представлено прізвище та ім'я студентки, яка здійснювала запис, і рік запису матеріалів. Зазначимо, що 7 текстів записала сама упорядник І.В. Гороф'янюк.

Кожен представлений текст є свідченням страшної трагедії українського народу. У деяких записах інформатори самі пояснюють причини Голодомору, основними з яких є тогочасна влада чи Сталін: *все забирали под чисту, то спеціально було зроблено, щоб народ гинув* (с. 17); *повивозили всьо з України вивозили, щоб Росію кормити* (с. 76); *і це зробив голодомор Сталін* (с. 97); *голод зробив Сталін* (с. 99); *воно й хліб був у державі, но людям не давали* (с. 108); *голод самі зробили* (с. 118); *Росія винна, бо вона хтіла Україну знищити* (с. 125), *всьо зерно звезли — в море потопили, а люди осталися голодні* (с. 125–126); *це правітельство довело до такого, тодішнє, тогочасне* (с. 131).

«Допомагали» українцям умерти від голоду місцеві представники влади, переважно односельці, намагаючись вислужитися, які тоді *всьо позабирали* (с. 74); *з діжки капуста забрали, і з льоху — бараболу* (с. 76); *забирали і горщики з їжею, виливали або брали з собою* (с. 81); *забрали баночку півлітрову з горохом з вікна, і навіть з голови гребінець в мене* (с. 82); *всьо геть на пічі забирали* (с. 84); *були вибрані люди, шо ходили по хазіях, то витрасали геть і з гладущиків* (с. 118); *забирали всьо ... останні зерно забирали* (с. 122); *шукали у горнятах* (с. 124); *це ж не чужі, шо свої, Сталін сказав, щоб вони горщики у печі перекидали?* (с. 143); *перекидали в печі, шо там ізварене* (с. 144); *це були такі комітети неможлих. Шо це були за комітети? Це були люди, які лентяї, не хотіли робити в колгоспі, ходили пиячили і забирали в людей шо тільки могли найти* (с. 129); *зерно всьо забирали* (с. 128).

Тексти вражають страшними сценами знищення нації, адже часто вмирали цілі сім'ї чи навіть усі мешканці вулиці села: *два брати й штири сестри — всі загинули* (с. 18); *в кутку вздовж тільки-но пусті хати осталися* (с. 18–19); *Вивозили вмерших підводами* (с. 86); *це їздять по селі, збирають цих мерших, а деякі ше й не померли ше* (с. 105); *вони ше*

й і не померли, но вже опустились — на хвуру їх, на цвинтар (с. 106); це ж не їден день возили цих умерших, а їх скілька днів возили цих померших уже (с. 107); гет люди з голоду пухли і вмирили дуже (с. 117); було шото шестеро-восьмеро душ в сім'ї, то він один спасся, а ті всі повимирали. Не було кому даже їм звести могили (с. 130); вмирили на полі люди... спухали, спухне людина і ходе, ходе, і впала, і вмерла (с. 132); померли із голоду, вся сім'я (с. 145); забирають, де хто ше там трошки й дише, то туди (на підводу) його скидали, дойде там (с. 145). Навіть окремі штрихи голоду очима дітей вражають масштабністю страшної трагедії: а були такі дні, дні тако по два, по три, шо нічо в хаті, крім води. Мама закін'ятит, шоб сирової не пили, по стаканчику рано, вдень і ввечері (с. 90), бо таке явище було поширене на значній території України.

Як зазначають інформатори, людей рятувала від голоду природа, оскільки легше ставало весною, коли з'являлася перша зелень або в землі знаходили минулорічну мерзлу картоплю, чи літом, коли в лісі достигали ягоди й виростали гриби: картоплі гнилі їли (с. 15); ну якусь лободу, листя там з вишні (с. 19); траву й щавель рвали, млинці пекли ... лободу. Бурячиння, з бурячиння борщ варили... ягоди збирали, рвали... так ягідьми жили ... губи збирали (с. 75); кропиву, листя (с. 77); їли жолуді, каштани, молюски, млинці з лободи (с. 81); збирали равлики, приносили додому те й товкли їх (с. 83); є кропива, а на городі картошка ця мерзла (с. 87); їли квіти з акації і тоже пекли бліни із неї (с. 88); гнилу бараболю мерзлу (с. 91); липа, то ми цю липу гобицуаєм (с. 91); їли люди даже осередки з сояшника, сояшиння... їли осередки з кукурудзиння (с. 92); равлики даже їли (с. 93); як він нас спасав, той щавій (с. 95); це почалася вакаційка, то рвали ці квіти, сушили і такі пекли такі млинчики (с. 98); на город лободу рвали (с. 103); підеш ...шоб буряну зісти, нема — виїли, повиїдали, повизбирували (с. 104); зібрали і це осьо голубінки, маремухи, бабки, синяки, гриби (с. 113); так лісові ягоди і ці нас спасали від голоду (с. 114); їли липу, щавій, хрін... липу терли... так само гнилу бараболю їли (с. 125); лободою жили (с. 128); то їли то листя (с. 134).

Від голоду люди втрачали людську подобу, що призводило навіть до споживання в їжу собак і котів (псів вбивали, котів, всьо їли (с. 93); їли коні тоже, таки й пси їли, даже собак не було, ловили собаки, ворони ловили, тоже їли люди, пси їли (с. 133) чи навіть людоїдства: свого сина зарівав і став варити (с. 19); жінка їдна... сестру свою зарізала (с. 19); були в інших селах випадки, коли люди їли своїх дітей (с. 80); вона порубала свою дитину, зварила і з'їла (с. 82); їли трупи, їли людей (с. 128), вмерла дитина і жінка порубала її, поклала в діжку, і варила, і їла то м'ясо з дитини (с. 133).

І все ж, незважаючи на зазначене вище, люди рятували одне одного навіть у таких нелюдських умовах існування: кусочок хліба ми ховали (в садочку), бо ш треба ш додому його принести та й поділити на всіч (с. 88); то це мама нам наляла по крушці, а то через забор — Марусі Калинові хлопчикам, п'ять хлопчиків було (с. 97); як не сироватки принесе, то молочка, молочка принесе (с. 121).

Майже в кожному з представлених текстів звучить мотив, що немає нічого страшнішого за голод, навіть війна не така страшна. Очевидно, тому в кінці розповідей очевидців Голодоморів звучить побажання молодому поколінню ніколи не пережити такої біди й сподівання на Бога (*А Бог є на небі, і Він всі втримав* (с. 126); *най Бог милує* (с. 17); *не дай Боже таке бачити* (с. 94); *най Бог милує, щоб ви його, щоб вам у сні не снився цей голодомор* (с. 96); *хай воно в сні не сниця* (с. 102); *дай Боже, щоб цього не повторялося* (с. 123); *і шоби мої внуки і правнуки не знали такого, як я пережив* (с. 131); *нехай Бог милує, хай його ніхто не знає, хай ніхто...* (с. 135); *хай Бог милує, це страшно, дитино, було, хай його ніхто не бачить, це страшно* (с. 145); *це страшний суд, дитино, щоб ніхто його не бачив, щоб ніхто не бачив, хай Бог милує* (с. 146).

Отже, рецензоване видання розширює загальний український діалектний текстфонд та емпіричну базу української діалектології загалом, репрезентуючи нову діалектну зону — подільські говірки, спонукає діалектологів до підготування в перспективі для репрезентації зв'язного діалектного мовлення з інших зон українського діалектного континууму нових видань монотематичних і політематичних текстів із залученням студентів для записування й інтерпретації діалектного матеріалу, виховуючи в них патріотизм і поважне ставлення до минулого й залучаючи їх у такий спосіб до пошанування кожного діалектного слова як свідка історії українського народу, у якому в первісному вигляді збереглася ментальність українців, забезпечуючи зв'язок поколінь для утвердження майбутнього української нації.

Галина ГРИМАШЕВИЧ (м. Житомир)

Статтю отримано 17.09.2014

Halyna Hrymashevych
Zhytomyr

THE HOLODOMOR IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF DIALECTAL TEXT

Book review on: "Palaye pamyati svicha. Vohon' — ne zgas" : a reader dialectal texts of the famishment eyewitnesses / Compiled by I. V. Gorofyanyuk. — Vinnitsa: PE "TD "Edelweiss and K, 2014. — 148 p., DVD.

УДК 049.32 +81'42:821.161.2Шев

ЛІНГВОШЕВЧЕНКІАНА НАД ЧАСОМ

Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАНУ. — К.: КММ, 2013. — 224 с.

У ювілейний шевченківський рік особливого звучання набувають вічні питання лінгвошевченкіани, серед них — аксіома про невіддільність Шевченкового слова від літературного стандарту української мови, іншими словами, про мовотворчість Шевченка, яка стала історичною віхою у творенні й функціонуванні нової української літературної мови.

У книжці П.Д. Тимошенка «Студії над мовою Тараса Шевченка» об'єднано розвідки вченого про мову Тараса Шевченка, написані впродовж другої половини ХХ ст., і вихід у світ цих «Студій» саме в наш час, коли створено новітню «Шевченківську енциклопедію», у декого може викликати заувагу: чи не належить ця публікація до історії мовознавства, чи цікава й інформативна вона для сучасної лінгвошевченкіани?

А що, коли П.Д. Тимошенкові у його наукових розвідках вдалося постати над часом?

Писати рецензію на книжку, автор якої не може посперечатися з рецензентами, — справа до певної міри провокативна. Чи варто це робити? Можна навести багато переконливих аргументів на користь ствердної відповіді, надто коли в рецензованій праці наявний справді важливий фактографічний матеріал з історії української літературної мови, репрезентований мовною практикою українського генія. Сучасні філософи науки переконують, що раз і назавжди визначених фактів не існує. Є лише індивідуальне чи колективне сприйняття й інтерпрету-

© С.Я. ЄРМОЛЕНКО, А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2014

вання цих фактів, зумовлені певним часом і соціокультурними чинниками. Наскільки інформація, оприєвнена П.Д. Тимошенком у 60–80-ті рр. ХХ ст. (а «Студії» об'єднують статті саме цього часу), залишається актуальною і для нас — науковців початку ХХІ ст.?

У передмові до книги Павло Гриценко виразними штрихами окреслює «поставу і профіль» історика мови Петра Дмитровича Тимошенка, ґрунтовно увиразнює домінанти лінгвошевченкіани вченого — «від ідіолекту Шевченка до літературного стандарту». Для П.Д. Тимошенка як учня Л.А. Булаховського моделлю осмислення мовних явищ був історизм, зокрема для нього характерне орієнтування на історичні зміни в структурі української мови: фонетиці, морфології, лексиці. Передумовою наукового аналізу постає прагнення до точності окреслення хронотопу та просторової локалізації мовних явищ. Цілком слушно П.Ю. Гриценко акцентує увагу на важливій ролі «Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови» П.Д.Тимошенка у формуванні історичної парадигми вивчення української мови та уявлення про соціокультурний контекст функціонування української мови впродовж її історії. На завершення передмови її автор робить спробу сформулювати своєрідні «філологічні уроки Майстра», де тезово констатує найцінніші, на його погляд, дослідницькі прийоми П.Д. Тимошенка в аналізі ідіолекту.

Лінгвошевченкознавство насамперед пов'язане з історією української літературної мови з погляду становлення сучасної літературної норми. Невипадково П.Д. Тимошенко наголошує, що «Т. Шевченко був і залишається великим авторитетом у наших судженнях про норми літературної мови. У всіх дискусіях про літературно-мовні норми, дискусіях, що виникали в післяшевченківську епоху, на авторитет поета посилалися, мабуть, більше, ніж на всіх інших визначних письменників, узятих разом»¹ (с. 193). А втім, автографи Шевченка і перші прижиттєві видання творів рясніють численними відмінностями порівняно з сучасною літературною нормою, та й не тільки з сучасною. Мовна практика Шевченка зафіксувала велику кількість варіантних, паралельних слововживань, словоформ, не кажучи вже про пунктуаційні норми. Цілісне оформлення окремих слів, особливо часток, прислівників, було для поета правописною проблемою. Можемо припустити, що Тарас Шевченко мовну норму інтуїтивно «відчував», але вагався в тому, як її відобразити графічно. У багатьох варіантах, паралелях, зафіксованих П.Д. Тимошенком, можна спостерігати таку тенденцію: для поета мова насамперед звучить (*мені, міні, міні* тощо). І саме на фонетично-морфологічні явища (а вони є диференційними ознаками сучасної літературної норми) звертав особливу увагу дослідник.

У лінгвостилістиці початку ХХІ ст. одним із засадничих постулатів є те, що мовній нормі притаманна просторова і часова глибина. Хроноло-

¹ Тут і далі цитати наводимо за виданням: Тимошенко П.Д. Студії над мовою Тараса Шевченка / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 224 с.

гічний і плейсметричний контексти функціонування літературної норми науково коректно й різноаспектно осмислено в працях П.Д. Тимошенка.

Увагу дослідника привертають рідкісні та діалектні слова у Шевченкових художніх текстах: «Визначаючи діалектні, рідкісні і зархаїзовані слова, їх варіанти і значення у мові Шевченкових творів, ми використали картотеку словника української літературної мови Інституту мовознавства АН УРСР, картотеку історичного словника української мови, що почала складатися ще з 1860-х років, ряд друкованих словників і словничків, зокрема діалектних; чималі матеріали одержали внаслідок перегляду творів письменників до- і післяшевченківського періодів, друкованих текстів усної народної творчості з різних місцевостей» (с. 37). Звернімо увагу на точність окреслення поняття «діалектні слова»: «Розглянемо окремі діалектні на першу половину XIX ст. слова (підкреслення наше — С.Є., А.П.), що їх ужив Шевченко» (с. 38). Використовував П.Д. Тимошенко і метод анкетування — опитування вчителів Звенигородського району для ідентифікації походження слова. Учений запропонував детальний словничок діалектних і рідкісних слів, кожне з яких він розглянув у контексті споріднених мов і мовних практик письменників.

Історію літературної мови П.Д. Тимошенко уявляв насамперед як історію словника, а еволюція словника, як впливає зі «Студій...», детермінована суспільно-політичними і націєтворчими процесами. До речі, такий термін показовий для сучасного наукового дискурсу, Петро Дмитрович не послуговувався ним. Але розгляд лексики української літературної мови першої половини XIX ст. він починає із фіксації суспільно-політичної лексики, далі розглядає юридичну й ділову лексику, зауважуючи, що «науково-термінологічна лексика порівняно з суспільно-політичною використовується і розвивається мало, залишаючись переважно на тому рівні, якого вона досягла в часи існування нашого старого письменства» (с. 26). Спостереження про мову Шевченка подає П.Д. Тимошенко на тлі загальних відомостей про українську мову першої половини XIX ст., зокрема аналізуючи «мову письменників-класиків, другорядних авторів, мову першої української газети «Зорі Галицької», деяких інших періодичних видань, офіційних вісників, альманахів, окремих відозв і прилюдних виступів, листування, посібників для шкіл, наукової літератури, словників» (с. 22). Показова різноманітність джерел, до яких звертався дослідник. Причини лексичних змін він вбачає у різновекторних екстралінгвальних чинниках (революційні події в Австрії 1848 р., нові соціально-економічні відносини тощо). Динаміка сучасної лексичної норми так само спричинена соціальними та культурно-історичними змінами в суспільстві. Лінгвісти фіксують та аналізують тематичні групи лексики фактично в тій самій послідовності, яку визначав П. Д. Тимошенко.

Мовознавець виокремлює дві течії у розвитку лексики літературної мови: східноукраїнську і галицьку мовну практику: «Східні українці без усякого обмеження брали з російської мови необхідні їм слова й

вирази, запозичуючи, разом із тим, коли треба, і слова з польської мови. У той же час чимало галичан уникали полонізмів і залюбки брали необхідні їм слова з російської, церковнослов'янської, чеської і словацької та сербохорватської мов. Проте часто навіть найрішучішим противникам полонізмів не вдавалося послідовно уникати їх, бо, поперше, ряд полонізмів уже став органічною частиною української лексики і, по-друге, польська мова до того стала звичайною серед тодішніх освічених галичан, що вони вживали польські слова мимовільно» (с. 30). Олітературнювання східноукраїнського і галицького мовного досвіду відбувалося і через стилістичну оцінку лексичних варіантів (паралелей). Характерно, що аналізуючи вплив Шевченкової мови на мовно-літературну практику першої половини ХІХ ст., П.Д. Тимошенко постійно наголошує на наявності «непотрібних паралелізмів». Ось приклади деяких паралелізмів: «друкарня — друкувальня, печатня (книгопечатня), тискання (книготискання), штампарня, типографія; автор — сочинитель, писець, складанець, списатель; журналіст(а) — денничник; стаття — артикул, сочинок; *n(e)*редплатити — пренумерувати, підписати; газета, журнал — письмо часове, часописьмо, часопись, повременне письмо, временник, денник, дневник» (с. 28).

Привертають увагу оригінальні розмірковування П.Д. Тимошенка про роль індивідуальних авторських новотворів у збагаченні лексики: він наводить слова з художніх текстів І. Котляревського, Т. Шевченка, Я. Головацького та ін., які нагадують новотвори, але «при детальнішому вивченні лексичного складу літературної мови та говірок може виявитися, що ці слова існували й раніше і є лише нововведеннями в літературну продукцію епохи або кальками із споріднених мов» (с. 33).

У «Студіях...» домінує структурний підхід до аналізу мови Т. Шевченка. Ретельно зібраний дослідником матеріал засвідчує спільне та відмінне в мові Т. Шевченка і кодифікованій літературній мові. У зв'язку з таким аспектом дослідження постають питання: чи справді сучасна літературна норма тотожна мовній практиці Кобзаря? Які грані мовної творчості Кобзаря мали визначальний вплив на становлення сучасної літературної норми?

Об'єктивно й детально досліджуючи в мові Шевченка структурні ознаки (лексичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні), пов'язані з формуванням літературної норми, П.Д. Тимошенко не міфологізував ідіолект Шевченка, ретельно зіставляв мовні особливості текстів першої половини ХІХ ст. з говірками Звенигородщини. Особливу увагу дослідник приділив епістолярному стилю, аналізу лексики, яку актуалізував у листах Шевченка. Зі статей П.Д. Тимошенка можна уявити, як Шевченко утверджував у словниковому складі української літературної мови лексику, пов'язану із мистецтвом, культурою, освітою. Обґрунтовано висновок, що епістолярний жанр у першій половині ХІХ ст. під пером Шевченка досяг значних успіхів. Експресивна тональність листів Кобзаря порівнюється з епістолярієм Лесі Українки: «Дуже

яскравою прикметою Шевченкових листів з лінгвостилістичного погляду є насиченість їх емоційно забарвленою лексикою, що зближує їх значною мірою із листами Лесі Українки» (с. 50). Усталені звороти, за спостереженнями П.Д. Тимошенка, трапляються «майже в кожному українському листі поета, майже в кожній українській частині листа» (с. 49). Переважно це українська народна фразеологія або вислови біблійного походження. Кобзар вдається до трансформацій традиційних фразеологічних одиниць. У російському листуванні поета фразеологізмів значно менше, вони переважно літературного походження.

На підставі аналізу експресивних лексичних і фразеологічних засобів, зафіксованих у листах Т. Шевченка, дослідник дійшов такого висновку: «Листування поета вільне від нальоту «котляревщини», що в першій половині ХІХ століття тяжів і над малорозвиненим епістолярним жанром» (с. 55).

Звертаємо увагу на вжитий у цитаті П.Д. Тимошенка науковий штамп «котляревщина» з традиційно негативною конотацією. Очевидно, зважаючи на поширеність, а отже, й комунікативну життєздатність такого типу мовної практики на певному хронологічному зрізі, варто переосмислити це явище, відмовившись і від уживаного штампу «котляревщина».

Різноманітну палітру оцінок значення мовотворчості Кобзаря презентує в рецензованому збірнику стаття «Російські діячі культури дожовтневого періоду про мову Т.Г. Шевченка і про його значення для розвитку літератури українською мовою». У ній П. Д. Тимошенко висловлює таку думку: «Історик української мови не може пройти мимо цих зауважень, бо, незважаючи на їх лаконічність, вони цікаві й цінні, у багатьох відношеннях — і своєю приналежністю до певних авторів, і колом помічених особливостей мови поета, і загальним характером трактувань, і навіть своїми повтореннями в різних авторів» (с. 152).

Павло Гриценко у передмові до «Студії...» зазначає: «Залишаючись у межах вивчення формальної структури Шевченкової словесної спадщини і не входячи в іншу важливу сферу — естетику художнього мовлення, П.Д. Тимошенко продемонстрував виразно висхідний розвиток мови Кобзаря, підтвердив обґрунтованість положення про досліджуванний ідіолект як новий етап в історії української літературної мови, чітко означивши грані новаторства мовотворчості автора» (с. 17).

Чи справді лишилися поза увагою П.Д. Тимошенка мовно-естетичні знаки національної культури? Насамперед маємо розглядати студії дослідника в контексті його доби і визначеного тогочасною науковою парадигмою бачення історії української літературної мови. З одного боку, своєю «Хрестоматією...» П.Д. Тимошенко засвідчував важливість окреслення суспільної ролі діячів культури, літератури, які дбали про розвиток української мови. Дослідник бачив необхідність такого соціокультурного компонента в історії літературної мови. З другого боку, його «Студії...» пропонували філігранний аналіз слововживання Шевченка в проекції на становлення літературного стандарту.

Суголосьне сучасному вченню про критерії літературної норми таке твердження автора: «Історія виникнення й розвитку літературних мов різних народів і часів переконливо показує, що авторитет мови перш за все здобувається не стільки її внутрішніми лексичними, граматичними чи тим більше фонетичними якостями, скільки тим, що саме написано й надруковано цією мовою, як воно служить загальнолюдському поступові, яке місце в суспільному, культурному й науковому житті людства займає народ — носій певної мови» (с. 189). Ця думка П.Д. Тимошенка у сучасній лінгвістиці увиразнена в працях про аксіологічну сутність літературної норми та соціальний престиж національної мови.

Культивування літературного стандарту нині не можна уявити без осмислення ролі мовотворчості письменників — класиків української літератури, ступеня естетизації їхньої мовної практики в національній українській мові. Чи відповів на ці питання П.Д. Тимошенко у «Студіях..»? Повною мірою, певне, ні, та це й не було його метою. Але він створив матрицю для об'єктивного визначення меж впливу Шевченка на формування літературного стандарту української мови, переконливо продемонстрував евристичну цінність кожної деталі автентичного тексту письменника для створення цілісного уявлення про його лінгвофеномен.

Світлана ЄРМОЛЕНКО, Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 10.09.2014

Svitlana Yermolenko, Angelina Ponomarenko

Kyiv

SHEVCHENKO'S LANGUAGE STUDIES OVER TIME

Book review on: Tymoshenko P.D. Studies on T. Shevchenko's language. —
K.: KMM, 2013. — 224 s.

УДК 811.161.2'8:81-26:808.5

НОРМА – НЕВІДДІЛЬНА ОЗНАКА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

**Літературна норма і мовна практика : монографія /
[Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін.];
за ред. С. Я. Єрмоленко. — Ніжин : ТОВ «Видавництво
«Аспект-Поліграф», 2013. — 320 с.**

Головна ознака літературної мови і центральне поняття теорії культури мови — літературна норма. У передмові рецензованого дослідження автори називають норму літературної мови головною «дійовою особою» культури мови. Справді, у монографії літературна норма — не просто предмет дослідження, а «персонаж» сучасної мовної практики, який живе своїм життям. Уперше в українському мовознавстві феномен норми розкрито комплексно: у стильових різновидах сучасної української мови з опорою на співвідношення понять «прескриптивна і дескриптивна норма».

Характеристика норми — одна з найскладніших мовознавчих проблем, багатовимірність якої визначають факти історичні, культурно-соціологічні і власне лінгвальні. Ще 1936 року у вступі до доповіді, виголошеної на IV лінгвістичному з'їзді в Копенгагені, Б. Гавранек поставив питання, чи є взагалі мовна норма предметом лінгвістичного вивчення? У згаданій доповіді він дав ствердну відповідь. Спостереження науковців за змінами норми в часі і в функційній варіативності дають змогу осмислити її діалектичну суть і власне мовну природу. Відділ стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України під керівництвом С. Єрмоленко продовжує традицію дослідження літературної мови, яка утвердилася у слов'янському мовознавстві. У монографії

© Л.В. СТРУГАНЕЦЬ, 2014

лінгвісти задекларували завдання показати багатоплановість, динамічну стабільність явища літературної норми як ознаки розвиненої літературної мови, виокремити диференційні риси літературної мови, наголосити на критеріях становлення літературної норми, на відмінності змісту понять «мовна норма» і «літературна норма», «літературна мова» і «мова художньої літератури».

Три розділи колективної праці охоплюють три напрямки бачення природи і функціонування літературної норми. У першому розділі «Феномен літературної мови» представлено концептуальні положення про ознаки літературної мови, критерії літературної норми, літературний стандарт у контексті мовної свідомості українців, художній стиль як складник національної лінгвокультури. Засадничим у монографії є трактування літературної мови як історично закономірної, суспільно важливої і необхідної форми існування національної мови. Визначальні її ознаки — наддіалектний характер і динамічна стабільність норми, кодифікованість у словниках і граматиках, поліфункційність і вербалізована поняттєва структурованість — найтісніше пов'язані з усвідомленням ролі літературної мови, що слугує репрезентанткою (за словами І. Франка) національної єдності. Автори наголошують на тому, що у кінці ХХ століття в Україні актуалізувалося питання державотворчої ролі української мови і пов'язане з ним питання літературного стандарту. *«Поняття «літературна мова» і «літературний стандарт» синонімічні, проте друге стосується саме новітньої історії української літературної мови і некоректне щодо попередніх історичних періодів»* (с. 7). У формі таблиці представлено ознаки норми в писемному та усному стандарті і в територіальних та соціальних діалектах.

Варто наголосити, що в рецензованій праці диференційовано широкий і вузький зміст поняття «сучасна літературна мова»: *«Якщо в широкому розумінні сучасна літературна мова — це мова від Івана Котляревського до наших днів..., то у вузькому розумінні поняття... об'єднує комунікативну практику трьох поколінь. Це період одночасного життя старшого, середнього й молодшого поколінь. Мова молоді завжди відрізняється від мови старших людей, проте врівноважує цю різницю комунікативна активність середнього покоління, що й визначає характер норм сучасної літературної мови»* (с. 15-16).

Серед критеріїв літературної норми у дослідженні виокремлено зовнішні (соціально-культурні) і внутрішні (системні). Водночас науковці ставлять насущне питання: за якими критеріями має відбуватися кодифікація літературної норми? Відповідь базується на трьох позиціях. За критерії кодифікації норми мають правити: 1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови; 2) відповідність структурі української мови; 3) збереження писемно-літературних традицій, які об'єднують комунікативну практику трьох поколінь носіїв літературної мови. Підсумовує підрозділ теза про дедалі більший вплив засобів масової інформації на мовну свідомість носіїв літературної мови. Оскільки

у засобах масової комунікації репрезентовано писемну й усну форми спілкування, *«цей чинник робить їх всеохопними і щодо трансформації в них функціональних стилів літературної мови»* (с. 31).

Осмилення феномену літературної мови як неодмінного складника духовної культури українців пов'язане, як зазначають автори монографії, з розвитком національного самовизначення українців, зі сприйманням писемної літератури, яка була створена українською мовою. Художньо-мовна практика письменників як критерій становлення й динаміки мовної норми пов'язана з історичними періодами розвитку української літературної мови. У монографії дотримано вже класичних канонів, що письменник — носій літературної мови, але він і найактивніший творець національної мови в тому розумінні, що глибоко відчуває найтонші порухи народного слова, відтворює живе слово народу. *«Під пером майстра оновлюються, засвічуються новими гранями давно відомі лексичні скарби». «Індивідуальна мовотворчість виконує структурно-розширювальну (оновлення засобів мововираження) й огранювальну (удосконалення традиційних засобів) функцію творення стильової художньої (поетичної) норми»* (с. 41). Автори рецензованої праці застерігають, що сьогодні завдання дослідників — утримати теоретичний баланс між розглянутим постулатом про художній стиль як критерій становлення літературної норми і коректним трактуванням історичної ролі інших внутрішньомовних та позамовних чинників її розвитку. В іншому разі постає небезпека примітивного отождоження літературної мови та мови художньої літератури, системи яких, як відомо, не конгруентні ані функційно, ані за рівневими показниками.

У другому розділі «Динамічна стабільність норми — ознака розвинутої літературної мови» схарактеризовано просторову і часову глибину літературної мови, динаміку лексичної і граматичної норми, представлено кореляцію понять «норма» — «Інтернет» — «словник».

Цілком підтримуємо тезу, що витоки норми сучасної української літературної мови треба бачити не лише в певних просторових відмінностях, а й у писемно-літературних традиціях, що характеризують історичні періоди літературної мови. Запропонована С. Єрмоленко метафора «просторова і часова глибина літературної норми» ґрунтується на розумінні літературної норми як певного конструкту, який витворюється у свідомості людей, належних до однієї комунікативної спільності. Жанрово-стильові різновиди писемної та усної української літературної мови на сучасному синхронному зрізі засвідчують існування літературної норми, якій не так просто дати однозначну просторову кваліфікацію. На думку науковця, *«якщо в художньому стилі через його прив'язаність до розмовного джерела безпосередньо виявляються просторові ознаки літературної мови..., то в таких стилях, як науковий, офіційно-діловий, літературна норма виявляє найвищий ступінь стандартизованості, причому говорити про діалектну основу такої стандартизованої літературної мови можна з великою мірою умовності. Не випадково в науковій практиці*

послугуються поняттям «загальнолітературна норма», сутність якого визначається характером його протиставлення стильовим та стилістичним нормам» (с. 67).

У підрозділах про динаміку лексичної і граматичної норми охоплено аналізом велику кількість різних лексико-семантичних і лексико-стилістичних процесів. Теоретичний виклад вдало проілюстровано численними цікавими прикладами. Оригінальною видається розвідка про роль Інтернету в лінгвістичних студіях. Увиразнено нові завдання, які стоять перед сучасною українською лексикографією у період гіпердинамічних змін в інформаційному середовищі. Велике прикладне значення мають матеріали про засади створення словника (від мовної практики до визначення реєстру), про пошукові машини Інтернету як засіб для формування лексикографічного реєстру, про модель формування лексикографічного реєстру.

Третій розділ «Культура мови: теорія і практика» висвітлює специфіку символічної і прагматичної, сильної і слабкої мовної норми, розкриває секрети рефлексії над літературною нормою, вводить у світ мовної культури і моди. Завершує монографію оригінальний аналіз культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова».

У монографії задекларовано, що реальне функціонування норми як ознаки літературної мови пов'язане із символічною і прагматичною оцінками норми. Символічна норма — це «сформований в уяві мовця ідеал мовної норми, який уособлює зв'язок із народнорозмовними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» (с. 261). Прагматична норма полягає у використанні «мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети — порозуміння» (с. 265). Із цими поняттями, як стверджують автори, корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми. Сильна, або стійка, мовна норма — це регулярні, традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць у писемній і усній практиці, а слабка мовна норма — це нестійка норма, пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил. Наведено чимало лінгвальних фактів на підтвердження дії сильної і слабкої мовної норми. Супроводжують аналіз виразні схеми, малюнки.

Постійні рефлексії над літературною нормою передусім свідчать про культивування в суспільстві літературного різновиду як вищої форми національної мови. У рецензованій праці вказано, що поняття «рефлексії над літературною нормою» стосується переважно двох різних об'єктів: а) культури мови як навчальної дисципліни, мета якої — утверджувати літературну норму, формувати літературний стандарт як взірцевий різновид національної мови; б) культури мови як певного рівня мовної свідомості і мовної грамотності освічених людей. Вважаємо дуже важливим твердження, що культура мови починається із самоусвідомлення мовної особистості. Культура мови «зароджується й розвивається там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як

вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних сферах суспільного спілкування, а також у контексті інших мов» (с. 278).

У виданні висвітлено також проблему співвідношення понять «модне» і «частотне». Узагальнюювальною є теза, що здебільшого мода досить швидко змінюється, новизна нейтралізується, і на кожному етапі мовокористування виникають нові «модні» засоби мовного вираження. Водночас мовна мода може сигналізувати про формування, усталення нової стильової норми.

Кожному дослідникові-практику радимо ознайомитися із розвідкою «Відбиття культуромовного дискурсу в збірнику «Культура слова». Імпонує чіткий аналіз термінологічного апарату галузі на основі новаторської методики числової параметризації. Викликають неабиякий інтерес визначені коефіцієнти наукового зацікавлення мовою письменників. Слід поцінувати те, що і в самій монографії виважено функціює метамова галузей стилістики і культури мови. Виявлено оригінальні термінологічні варіанти, як-от: *загальномовний словник — загальномовний кадастр*. Окремі положення афористичні. Наприклад, вислів С. Єрмоленко про словники: *«Словник національної мови — це справді весь світ, даний нам у поняттях, уявленнях і закарбований у словах»* (с. 314).

Загалом праця цілісна за предметом опису і широка за джерельним матеріалом та класична і новаторська за підходами до лінгвальних фактів. Після прочитання монографії виникає відчуття «невпинного плину мовної ріки». Замислюєшся і над дискусійними моментами. Зокрема, на наш погляд, у лінгвістиці невирішеним залишається питання розмежування ознак і критеріїв літературної норми (наприклад, естетичне сприймання — це ознака чи критерій?). Звісно, що рецензована праця не розставила всі крапки над і у дослідженні норми та мовної практики. Якщо прескриптивна норма — це своєрідний ідеал, до якого важко наблизитися, то і ніколи не можна завершити процес унормування мови. Адже кожної історичної доби діє своя норма, оцінювати її треба з погляду того часу, тих комунікативних потреб, які постають у суспільстві. Професор М. Грушевський в одній зі статей, опублікованих у «Раді», зазначав: «Поки народ живе, живе його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис навіть за п'ятдесят літ, як будуть писати й говорити наші внуки. Пильнуймо своєї мови, поліпшаймо її, але не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціонізмом. Давлеєт дневі злоба його. Дев'яносто дев'ять процентів того, що продукуємо ми тепер, сповнивши свою службу в теперішній хвилі, однаково забудеться, і що ж тут старатися про те, щоб його форма подобалася будучим поколінням, коли в тім вони не будуть мати потреби. Те з теперішніх писань, що потрібне буде для ужитку наших правнуків, постарайтесь вони перевести на будучий правопис і мову перелицюють, коли воно буде потрібним для широкого ужитку. Сей труд і клопіт можемо їм полишити; не маймо претензії творити для віків, а ліпше пильнуймо

свого обов'язку перед хвилиєю, перед її вимогами, щоб чесно сповнити його”.

Любов СТРУГАНЕЦЬ (м. Тернопіль)

Статтю отримано 25.09.2014

Liubov Struganets'

Ternopil

NORM IS AN INSEPARABLE ATTRIBUTE OF LITERARY LANGUAGE

Book review on: *Literaturna norma I movna praktyka : monografiya* / [Yermolenko S.Ya., Bybyk S.P., Kots' T.A. ta in.]; za red. S.Ya.Yermolenko. — Nizhyn : TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Poligraf», 2013. — 320 p.

Мовна мозаїка

ЯМКОВИЙ, А НЕ ЯМОЧНИЙ РЕМОНТ ДОРІГ

Водії нарікають на *ямкуваті* дороги, а дорожники бідкаються про брак грошей для *ямочного* ремонту. Дороги, справді, ямкуваті, бо мають зверху багато ямок, а то й справжніх ям. Заповнення таких ямок та ям бітумом у неофіційному вжитку називають переважно *латанням доріг*, а в офіційному — *ямочним ремонтом доріг*. Проте в другій назві *ямочний* ужито неправильно, бо в українській літературній мові від іменників із суфіксом -к- прикметники утворюють за допомогою суфікса -ов-, пор.: *виставка* — *виставковий*, *казка* — *казковий*. Саме тому замість *ямочний* потрібно вживати *ямковий*.

Отже, ліквідацію ямок та ям на дорогах правильно називати **ямковим ремонтом доріг** або *ж ремонтом ямкуватих доріг, латанням доріг, латанням ямок на дорогах*.

Катерина Городенська

УДК 912 Клименко+16:[929]Клименко+81(092)

НЕВТОМНЕ СЛУЖІННЯ НАУЦІ (до 75-річчя від дня народження Н. Ф. Клименко)

22 жовтня цього року член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філологічних наук, професор Ніна Федорівна Клименко, а з нею її учні, друзі, співпрацівники, вся мовознавча громада України, наші колеги за кордоном відзначили 75-річчя від дня її народження. Близька за часом до цієї поважної віхи в особистому житті Н.Ф. Клименко й знаменна дата в її

професійній діяльності — 50-річчя невтомної й плідної праці на мовознавчій ниві.

Спектр наукових зацікавлень вельмишановної Ювілярки надзвичайно широкий і розмаїтий, але на кожній з ділянок, що впродовж напруженого наукового життя привертали її увагу, вона залишила свій оригінальний і вагомий доробок. Ім'я Ніни Федорівни Клименко добре знайоме не лише українцям, ширше — славістам, а й елліністам, фахівцям з класичної філології, загального й порівняльно-історичного та зіставно-типологічного мовознавства, перекладознавства, структурної, математичної, прикладної та комп'ютерної лінгвістики, когнітивістики, мовної синергетики.

© Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, 2014

Останні роки Ніна Федорівна наполегливо працює над створенням категорійно-функціональної граматики української мови, водночас застосовуючи такий новітній теоретико-методологічний підхід до опису мовних явищ у зіставному плані. Об'єкт її досліджень у цьому напрямі становлять мовні засоби реалізації поняттєвих категорій в українській, у цілому східнослов'янських мовах та в новогорецькій мові. Категорійно-функціональне, зіставно-типологічне, контрастивне вивчення мов в обставинах сучасної глобалізації, як переконливо доводять праці Ніни Федорівни, відкриває заманливі перспективи для проникнення в когнітивні механізми національного мововираження, дає вдумливому й спостережливому дослідникові змогу не лише виявити самотність категоризації у мові певних понять, а й з'ясувати внутрішні механізми захисту неповторного «обличчя» національної мови, збереження її типологічних рис.

Ніна Федорівна Клименко беззаперечно належить до кола вчених, які сьогодні визначають рівень і обличчя української мовознавчої науки у світі. Й.-В. Гете колись слушно зауважив, що для того, щоб зрозуміти поета, треба побувати на його батьківщині. Перефразовуючи великого німця, можна твердити, що багато чого в науковій біографії ученого пояснює історія його життя, його коріння. Рідна земля, сім'я, оточення в роки навчання й формування особистості — це той важливий ґрунт, на якому усталюються принципи, неписані закони людського й професійного життя. Непохитна вірність їм також становить невід'ємну ознаку справжнього вченого і громадянина.

Ніна Федорівна Клименко народилася 22 жовтня 1939 р. у місті Черкаси, яке на той час було ще районним центром. Робітнича сім'я Федора Даниловича і Мотрі Нечипорівни Клименків не мала великих статків, дітей своїх батьки змалечку привчали до праці, поваги до людей, до життя по совісті.

Війну 1941–1945 рр. сім'я пережила в Черкасах. В 1946 р. Ніна і старша сестра Валя пішли до школи. Спочатку вчилися у семирічній школі № 7, а потім — у середній школі № 1, що була далеко від дому, у центрі Черкас. Цю школу та її вчителів Ніна Федорівна згадує з незмінними теплотою і вдячністю: «Це була базова школа для педагогічної практики студентів Черкаського педінституту, нинішнього Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. У школі працювали справжні вчителі-народники. З великою любов'ю пригадую вчительок української мови і літератури Олександрю Платонівну Опаренко, російської мови і літератури Віру Яківну Недашківську, географії Ему Йонівну Медведівську, завуча школи Міну Ізраїлівну Зельцер, учителів фізики Миколу Степановича Росинського і математики Гліба Ілліча Бабича. Їхні уроки були дуже цікаві, вони вели гуртки, працювали додатково і безкоштовно з тими, хто погано вчився. Були вони і вимогливі, і доброзичливі, співали з нами в хорі, працювали в драмгуртках і на дослідних ділянках. Для нас школа була другою рідною домівкою.

Нам було цікаво». Школу Ніна Федорівна закінчила із золотою медаллю 1956 р. і вирішила вступати до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Батьки відмовляли її: боязко було так далеко від дому відпускати дитину та й жила родина скрутно. Просили вступати до Черкаського педінституту, однак Ніна дуже хотіла вчитися саме в Київському університеті і наполягла на своєму. «На філфак, — згадує той період свого життя Ніна Федорівна, — був великий конкурс, по 10 осіб на місце. Приймали золотих медалістів після співбесіди. Через день по приїзді, втративши від хвилювання голос, я пішла на комісію. Вів її, як я потім довідалася, разом із М.С. Зарицьким та І.Я. Заславським Андрій Васильович Кулінич, який пізніше очолював кафедру російської літератури на філологічному факультеті КДУ. Саме він заступився за мене, сказавши, що співбесіду можна проводити і пошепки, ніде ж бо не написано, що тільки голосно. «У неї голос прорежеться потом», — сказав він рішуче членам комісії. Так пошепки ми й бесідували, після чого мені сказали, що я буду студенткою». Так Ніна Федорівна Клименко стала студенткою відділення російської мови та літератури філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. За її словами, в університеті з 1956 до 1961 р. «минули мої напівголодні і найщасливіші п'ять років життя». Вчилася вона охоче і наполегливо, жила в гуртожитку на саму стипендію, спочатку одержувала підвищену, а з третього курсу — Ленінську стипендію.

«На викладачів нам поталанило, — з вдячністю розповідає Ніна Федорівна. — Літературу нам читали В.І. Маслов, О.А. Назаревський, І.Я. Заславський, А.В. Кулінич, російську мову — Т.П. Малина, О.М. Барзилович, М.О. Карпенко, В.О. Сиротіна, українську мову — І.К. Кучеренко, німецьку мову нам викладав колишній розвідник С.М. Віхнін. Пам'ятаю, як ми переживали і плакали за ним, коли він раптово помер молодим у с. Велика Виска на Кіровоградщині після нічного переїзду з нами, студентами, у вагонах-корівниках. Ми їхали на сільськогосподарські роботи у вересні. Латину нам читала Т.М. Чернишова, а чеську й словацьку мови — Ян Моринець з Чехословаччини. Старше покоління викладачів було для нас взірцем інтелігентності, високої освіченості й професійності. Молодше — вражало мужністю. А.В. Кулінич, який пройшов війну, втратив руку, читав сучасну російську літературу натхненно, розповідав нам про творчість уже «дозволеного» С. Єсеніна, символістів, Андрія Белого. І.К. Кучеренко майстерно розкривав логіку теоретичної граматики української мови. Обидва вони були для нас взірцем порядності. Про них студенти казали: «Це — совість факультету».

1958 р. став початком нового важливого етапу в житті студентки-філолога Ніни Клименко — початком її формування як всесвітньо відомого сьогодні вченого-еллініста, засновника в 1999 р. разом з іншим відданим учнем Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової — професором Олександром Даниловичем Пономаревим першої в Україні кафедри елліністики в Київському національному

університеті імені Тараса Шевченка. Понад 40 років наполегливої, невтомної наукової і перекладацької праці, пропаганди мови і культури Греції в Україні і дбайливого вивчення мови греків українського Надзав'яз — румеїв пролягли між цими двома датами. Довгий цей шлях, з якого не звернули вірні й талановиті учні видатних учених-елліністів України А.О. Білецького і Т.М. Чернишової, привів їх до втілення мрії своїх учителів про такий науково-просвітницький і культурний університетський осередок еллінізму в Україні.

Сама Ніна Федорівна вважає, що Андрій Олександрович Білецький і його дружина Тетяна Миколаївна Чернишова зіграли особливо значущу роль в становленні її як особистості й науковця. Це були не тільки викладачі, куратори, наставники, вони стали для студентів проводирями в надзвичайно принадний світ витонченої культури, науки, ерудиції, високого професіоналізму і непохитної відданості обраній справі і духовним ідеалам. Між студентами-елліністами першого випуску і подружжям Білецьких встановилися міцні і щирі стосунки взаємної поваги і підтримки, які не ослабли й після завершення їх навчання в університеті. До останніх днів життя Тетяни Миколаївни і Андрія Олександровича Ніна Федорівна і інші студенти-елліністи першого випуску не поривали тісних людських і наукових зв'язків з ними, підтримували вчителів, допомагали їм у наукових і житейських справах, опікувалися ними, особливо тяжко хворою Тетяною Миколаївною в останні 10 років її життя, і всіляко пропагували наукові здобутки подружжя Білецьких. Як раділи всі учні, колеги, друзі Білецьких, коли 1996 р. завдяки старанням Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарева й А.М. Чердаклі світ нарешті побачила книжка Андрія Олександровича Білецького «Про мову і мовознавство». У ній були зібрані його лекції із загального мовознавства, курсу, який він читав в Київському університеті понад 30 років і над удосконаленням якого невтомно працював усе життя. А до 100-річчя від дня народження А.О. Білецького та до 85-річчя з дня народження Т.М. Чернишової Ніна Федорівна Клименко разом зі своїми учнями Є.А. Карпіловською та А.О. Савенком підготувала й видала ошатні томи їх вибраних праць. Вони вийшли друком, відповідно, 2012 і 2013 року.

Особливого значення у мовній підготовці студентів Андрій Олександрович і Тетяна Миколаївна надавали перекладацькій роботі, залучали до неї своїх учнів. Перекладали з новогрецької українською і з української новогрецькою, пропагуючи в такий спосіб не лише новогрецьку літературу в Україні, а й українську літературу — в Греції. Саме Білецькі зі своїми першими учнями-елліністами познайомили Грецію з творами Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Ніна Федорівна глибоко переконана в тому, що завдяки роботі над грецькими підрядниками творів Великого Кобзаря Андрій Олександрович і Тетяна Миколаївна заново відкрили своїм учням Шевченка: «Це були справжні текстологічні студії. Без декларативних штампів. Учителі розкривали нам глибини поетового світобачення. Поет став нам рідним ще й

тому, що Андрій Олександрович і Тетяна Миколаївна знали напам'ять багато текстів Кобзаря, а ми тягнулися за ними, наслідували їх». Результати роботи над підрядними перекладами творів класиків української літератури — Тараса Шевченка і Лесі Українки — лягли в основу перших наукових статей Ніни Федорівни — «*Співець українського народу*», що була опублікована в грецькому журналі «Пірсос (Смолоскип)» у 1961 р. коли її авторка ще була студенткою, і «*Леся Українка*», яка побачила світ на сторінках кіпрського журналу «Неа епохі (Нова епоха)» в 1963 р.

У 1961 р. Ніна Федорівна закінчила Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка. Свій трудовий шлях Ніна Клименко розпочала в Українському товаристві дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами у Києві. Тут неабияк прислужилися не лише її добре знання новогрецької та німецької мов, а й досвід гіда-перекладача, здобутий в університетські роки під керівництвом Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової. На різних посадах — відповідального секретаря Українського відділення Товариства радянсько-німецької дружби і культурного зв'язку, старшого референта — Ніна Федорівна пропрацювала у Товаристві до жовтня 1964 р. Ці роки були позначені напруженою відповідальною працею, спілкуванням з цікавими людьми, які приїздили до України з Греції, братніх країн соціалістичного табору, набуттям мовного й життєвого досвіду, першими поїздками з делегаціями України на о. Кіпр і в тодішню Східну Німеччину — Німецьку Демократичну Республіку (НДР).

У 1962 році в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР було відкрито новий відділ теорії мови та структурно-математичної лінгвістики. Завідувачем його був призначений тоді ще кандидат філологічних наук Михайло Андрійович Жовтобрюх. Групу фахівців з нового напрямку в українському мовознавстві — структурно-математичної лінгвістики очолила кандидат філологічних наук Валентина Сидорівна Перебийніс. Її було запрошено до відділу на посаду старшого наукового співробітника з Черкаського педінституту, де вона завідувала кафедрою іноземних мов. З цього часу бере свій початок історія становлення фундаментальної академічної школи структурної, прикладної, математичної, а згодом і комп'ютерної лінгвістики, біля витоків якої стояли В.С. Перебийніс, М.М. Пешак, М.П. Муравицька, Н.Ф. Клименко та їхні колеги по відділу. 1964 року в Інституті мовознавства було оголошено перший набір до аспірантури з нової спеціальності 10.02.21 — структурна, прикладна та математична лінгвістика. Першими аспірантами Інституту з цієї спеціальності стали Ніна Федорівна Клименко і Людмила Антонівна Алексієнко. Так тодішнє керівництво Інституту мовознавства, його директор — академік І.К. Білодід, створивши новий відділ і сприяючи підготовці фахівців з нової мовознавчої спеціальності, відгукнулися на розвиток науково-технічного прогресу в Україні, нові потреби українського суспільства і нові завдання українського мовознавства.

Темою своєї кандидатської дисертації Ніна Федорівна обрала вивчення словотвірної системи сучасної української мови за допомогою новітніх структурних і формально-логічних методів, зокрема, активно використовуваної в тогочасних структурних дослідженнях аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна. У ці роки відбувалося активне формування теорії і практики словотворення як самостійної галузі наукових досліджень, усталювався погляд на словотвір як окрему підсистему мови і розділ її теоретичної граматики. Тож застосування до його вивчення нових методів структурного аналізу мови, яке поставила своїм завданням Н.Ф. Клименко, відкривало перспективи для одержання нових важливих теоретичних і практичних результатів. Дисертацію Ніна Федорівна готувала під керівництвом Валентини Сидорівни Перебийніс, яка в 1968 р. очолила новий відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту. Саме доктору філологічних наук, професору Валентині Сидорівні Перебийніс, визнаному фундатору школи української структурної, математичної, прикладної лінгвістики та лінгвостатистики, завдячує Ніна Федорівна вмінням глибоко зазирнути у будову досліджуваного мовного об'єкта, збагнути його природу і місце у системі мови та у мовній діяльності суспільства, створити вірогідні моделі мовних явищ, що в руках вдумливого дослідника слугують надійним інструментом для одержання нової важливої інформації про мову, її місце в житті окремої людини і суспільства, закономірності її побутування й розвитку в часі та просторі.

У 1967 р. після закінчення аспірантури Н.Ф. Клименко прийняли на роботу в Інститут мовознавства і призначили на посаду молодшого наукового співробітника відділу теорії мови та структурно-математичної лінгвістики, а з 1 листопада 1968 р. — молодшого наукового співробітника новоствореного окремого відділу структурно-математичної лінгвістики. У цьому відділі (із січня 2011 р. — в складі Інституту української мови НАН України) Ніна Федорівна працює і сьогодні, з ним пов'язані основні етапи її наукового зростання, визначальні події в її науковому житті та її непересічні здобутки на ниві українського мовознавства.

1970 р. Ніна Федорівна в спеціалізованій ученій раді Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні успішно захистила дисертацію на тему *«Система афіксального словотворення сучасної української мови»*, здобувши ступінь кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.21 — структурна, прикладна та математична лінгвістика. За матеріалами цієї дисертації 1973 р. в академічному видавництві «Наукова думка» вийшла друком її однойменна монографія. У цій праці Ніна Федорівна ґрунтовно описала склад українських афіксів — префіксів і суфіксів, їх позиційні та комбінаторні властивості у різних типах структур слів основних повнозначних частин мови, яким властиве розгалужене словотворення — іменників, дієслів, прикметників і прислівників. За допомогою аплікативної породжувальної моделі С.К. Шаумяна Н.Ф. Клименко

згенерувала всі можливі типи структур українських слів цих частин мови, в побудові яких можуть брати участь афікси. Теоретично можливі згенеровані структури (генотипи) вона зіставила з реальними українськими словами (фенотипами), засвідченими словниками й текстами. У такий спосіб вона виявила міру реалізації словотвірного потенціалу афіксальної системи сучасної української мови, встановила причини відсутності в мові тих чи тих теоретично можливих слів. Здійснене дослідження дало їй змогу сформулювати важливі закономірності морфемної і словотвірної будови сучасного українського слова. Ідеї, теоретичні та практичні результати цієї своєї першої серйозної монографічної праці Н. Ф. Клименко творчо розвинула в наступних дослідженнях.

Працюючи вже на початку ХХІ ст. над історією відділу структурно-математичної лінгвістики для загальної історії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України за 75 років його існування (1930–2005), Ніна Федорівна виділила три основні етапи досліджень відділу. До виконання найважливіших праць, які й визначили наукове «обличчя» колективу відділу на кожному з цих етапів його історії, Ніна Федорівна Клименко зробила вагомий внесок. Основним об'єктом її аналізу незмінно була українська мова, втім, конкретні проблеми її вивчення Ніна Федорівна розглядала в контактах і зіставленні з іншими мовами, які вона добре знає: російською, новогрецькою, німецькою. Наукові завдання вивчення структури й системи, закономірностей функціонування морфемної, словотвірної, лексичної систем української мови вона розв'язувала як у планових колективних працях відділу, так і в своїх індивідуальних наукових розправах.

Перший етап наукової діяльності відділу (1962–1970 рр.) відзначили праці, в яких за допомогою структурних і статистичних методів вивчалися різні рівні системи української мови, її фонологічна, морфологічна, синтаксична, словотвірна, лексична підсистеми. У ті роки згортання хрущовської «відлиги» і шелестівської українізації, повернення до сталінських ідей «злиття народів» здійснювати таке масштабне вивчення сучасного стану української мови із застосуванням найновітніших методів наукового її аналізу було зовсім непросто. Тим вагомішим з позицій сьогодення стає внесок відділу в цілому і Ніни Федорівни Клименко зокрема до розвитку української структурної та математичної лінгвістики, лінгвостатистики та моделювання мови. У ці роки з'являється низка праць Н.Ф. Клименко, що переконливо продемонстрували можливості методів структурного аналізу в дослідженні мовних явищ. Вони були узагальнені в стрункій теорії структурної організації афіксальної системи сучасної української мови, обґрунтованій в її вже згаданій вище кандидатській дисертації. Це такі розвідки, опубліковані в різних наукових збірниках і в академічному журналі «Мовознавство», як: *«Структурна характеристика слова»*, *«Про невикористані можливості словотвору української мови»*, *«Про закономірності сполучуваності*

афіксів сучасної української мови» (всі — 1968 р.), *«Аналіз утворення слів типу заріччя, узбережжя за аплікативною моделлю»* (1969 р.), *«Розмежування лексичних омонімів за допомогою словотворчих засобів»*, *«Структурно-типологічне зіставлення словотворчих систем української і новогрецької літературних мов на основі АПМ»* (обидві — 1970 р.) та інші.

Дослідження структури мови, здійснені відділом протягом 1960-х років, було підсумовано 1972 р. у колективній праці *«Структурна граматики сучасної української літературної мови (проспект)»*, у створенні якої Н.Ф. Клименко взяла активну участь разом з В.С. Перебийніс, М.П. Муравицькою та Т.О. Грязнухіною. Їй належать такі розділи цієї праці, як *«Парадигма прикметників»* та *«Породження слова з морфем»*. На жаль, дальшій роботі на цій ділянці структурного аналізу української мови і вивершенню цього цікавого теоретичного задуму стала на заваді інша не менш масштабна і складна теоретична й практична робота відділу — статистичне обстеження текстів української художньої прози та укладання частотного словника цього функціонально-стильового різновиду української мови. Її виконання потребувало надзвичайного напруження сил усіх співробітників відділу, оскільки через відсутність комп'ютерів усі підрахунки, необхідні для статистичного аналізу півмільйонної текстової вибірки, вони виконували вручну.

1969 р. світ побачив пробний зошит *«Частотного словника сучасної української художньої прози»*, який Ніна Федорівна готувала разом з іншими співробітниками відділу під керівництвом Валентини Сидорівни Перебийніс. Цей новий для української лексикографії тип словника у двох томах вийшов друком у 1981 р. в академічному видавництві «Наукова думка». Такий результат понад 10-річної наполегливої творчої роботи відділу становив статистичну модель функціонування лексичної, граматичної, словотвірної, стилістичної систем української мови в прозових художніх творах українських письменників — визнаних майстрів слова. Отже, корпус словника вмістив частотні характеристики слів тогочасного активного українського лексикону, на підставі якого можна було зробити важливі висновки про українськомовну картину світу, стан мовної свідомості українців, зафіксований текстами 1950–1970-х рр. Ніні Федорівні в цій праці належить солідна пайка, а здобутий досвід лінгвостатистичного аналізу мови прислужився їй для дальшого поглибленого вивчення будови та функціонування морфемної і словотвірної систем української мови.

Окреме місце в науковому доробку Н.Ф. Клименко 1970-х рр. посідають праці з порівняльної граматики, зокрема морфології та словотворення української і новогрецької мов. Вони були надруковані в новому щорічному науковому збірнику, який з 1973 р. почала видавати кафедра математичної лінгвістики кібернетичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на чолі з доктором філологічних наук, професором Фіоніллою Олексіївною Нікітіною. Він виходив українською і російською мовами спочатку під назвою

«Математическая лингвистика», а з 2-го випуску, виданого 1974 р., — «Структурная и математическая лингвистика». У цьому збірнику побачила світ низка праць Н.Ф. Клименко з різних проблем структурного аналізу словотвору, лексики, граматики мов, а саме: «*Типологічне вивчення дієслів сучасної української і новогрецької мов*» (1973 р.), «*Складні дієслова в українській і новогрецькій мовах*» (1974 р.), «*Акцентуаційні властивості прикметникових суфіксів у сучасній українській мові*» (1976 р.), «*Парадигми прикметникової словозміни в сучасній українській мові*» (1978 р.) та «*Про функціональний підхід до пояснення словотворчих явищ*» (1981 р.).

Цей період позначений і участю Ніни Федорівни, вже визнаного фахівця з морфеміки, словотворення та морфології сучасної української мови, в створенні авторитетних колективних академічних праць, які істотно теоретично поглибили й доповнили важливим фактичним матеріалом 5-томну академічну граматику української мови «Сучасна українська літературна мова». Колектив Інституту мовознавства видавав цю граматику за редакцією академіка І.К. Білодіда протягом 1969–1973 рр. У 1975 р. як результат дальшого вивчення проблематики, опрацьованої в томі «*Морфологія*» (К., 1969), із зосередженням уваги на дискусійних і малодосліджених явищах було видано колективну монографію «*Морфологічна будова сучасної української мови*», у створенні якої взяли участь, крім Ніни Федорівни, А.П. Грищенко, Н.М. Сологуб, Г.М. Гнатюк, Г.Х. Щербатюк, О.Ф. Пінчук, А.В. Лагутіна. Редактором монографії був М.А. Жовтобрюх. Перу Ніни Федорівни Клименко тут належить розділ «*Морфологічна будова композитів*». Ця серйозна праця узагальнила її попередні результати вивчення композитів різних частин мови, починаючи від її дипломної роботи в університеті, і заклала теоретичне й методико-процедурне підґрунтя для аналізу української складної (кількакореневої) лексики, на якому Ніна Федорівна зосередила свої основні дослідницькі зусилля впродовж наступних 10 років.

1979 р. колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики на чолі з Марією Михайлівною Пешак видав монографію «*Морфемна структура слова*». Ніна Федорівна написала для неї такі розділи, як «*Способи класифікації словозмінних парадигм*», «*Сполучуваність ознак змінних прикметників у межах слова*», «*Структурні властивості словозмінних основ прикметників*». Ця оригінальна праця подала формально-логічні моделі морфемної будови змінюваних слів різних частин мови, які уможливили встановлення їхніх парадигматичних класів. В основу формалізованої класифікації слів були покладені набори флексій, морфонологічні чергування в основі слова та схеми властивого йому наголошення. Виявлені ознаки морфемної будови слова зайвий раз довели дію у мові як системі знаків принципу семіотичної переваги, згідно з яким невелика кількість формальних ознак дає змогу описати основну масу слів мови. Отже, для кожного розряду змінюваних слів автори монографії встановили ядро й периферію властивих їм типів морфемної будови. Розроблена детальна формалізована кла-

сифікація морфемної структури змінюваних слів згодом лягла в основу алгоритмів і програм аналізу та синтезу слів за допомогою комп'ютера. Вони ввійшли до складу системи автоматичного морфологічного аналізу тексту, яку створили співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Т.О. Грязнухіна, Л.В. Орлова, Н.П. Дарчук, В.І. Критська, Т.К. Пуздирєва, програмісти Т.І. Недозим, Г.В. Коленов і В.М. Сорочкін, для автоматичного редактора тексту РУТА та автоматичного двомовного (українсько-російського та російсько-українського) перекладача ПЛАЙ, добре відомих усім, хто сьогодні працює з українським офісом у складі операційної системи WINDOWS фірми Майкрософт.

Цього ж, 1979 року світ побачила ще одна колективна праця Інституту мовознавства, в якій Ніна Федорівна Клименко взяла активну участь, праця, яка на багато років визначила напрямки досліджень у галузі теорії та практики сучасного українського словотворення. Це — *«Словотвір сучасної української літературної мови»*, книжка, що не ввійшла до добре відомого всім, хто працює з українською мовою в Україні і поза нею, 5-томника академічної граматики *«Сучасна українська літературна мова»*, проте фактично завершила це авторитетне видання. Для цієї праці Н.Ф. Клименко написала розділ про способи творення складних слів — *«Словоскладання. Абревіація»*. На великому і розмаїтому мовному матеріалі вона розробила струнку й водночас всеохопну класифікацію кількакореневих слів за їхньою частиномовною належністю, способами творення, типами словосполук, з якими вони співвідносяться, формально-семантичною будовою, властивою композитам, юкстапозитам та абрєвіатурам. Цей розділ заклав основу для ґрунтового дослідження складних українських слів з використанням новітніх методів структурної та математичної лінгвістики — компонентного й трансформаційного аналізу, лінгвістичного моделювання й прогнозування, дефініційного методу й методу перифразування, результатом якого стала згодом монографія Ніни Федорівни *«Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові»*. У ній були подані результати фронтального вивчення складних українських слів різних типів: композитів і юкстапозитів — наслідків, відповідно, осново- і словоскладання, належних до основних повнозначних частин мови: іменників, дієслів, прикметників та прислівників.

Книжка побачила світ 1984 р. у видавництві «Наукова думка». 1985 р. за її матеріалами Н.Ф. Клименко в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР захистила однойменну докторську дисертацію зі спеціальності «українська мова». Особливу увагу в цій, певною мірою, етапній, підсумковій праці авторка приділила взаємодії різних мовних підсистем — морфемної, лексичної, граматичної, словотвірної, в процесі творення складних слів, функціональним властивостям таких мовних одиниць, їхньому стилістико-прагматичному потенціалу, ролі в українській номінації. Н.Ф. Клименко переконливо обґрунтувала висновки про те, що в творенні складних слів яскраво виявляють себе

типологічні риси української мови як мови флективної з провідною роллю синтетизму в її номінації.

У докторській монографії Н.Ф. Клименко, присвяченій семантиці та словотворчій будові складних слів, знайшли відображення й результати того нового перспективного напрямку досліджень, який у кінці 1970-х років започаткувала у відділі структурно-математичної лінгвістики професор М.М. Пещак. Вони були пов'язані з формуванням машинного фонду української мови, завданням, що органічно входило до широкомасштабного проекту створення машинних фондів національних мов СРСР. Кінець 1970 — початок 1980 рр. ознаменовано жвавим і плідним обговоренням проблем комп'ютеризації лінгвістичних досліджень і виробленням єдиного підходу до формування фондів національних мов як їх фактографічної і процедурної основи. М.М. Пещак, Н.Ф. Клименко, В.С. Перебийніс з доповідями про концепцію створення машинного фонду української мови беруть у ці роки активну участь у загальносоюзних нарадах у Москві (1983, 1987, 1989 рр.), на яких предметом зацікавленого обговорення був широкий комплекс проблем, пов'язаних з реалізацією проектів створення машинних фондів мов народів СРСР. Результатом цієї напруженої новаторської праці стали колективні монографії *«Формалізовані основи семантичної класифікації лексики»* (К., 1982), *«Лексична семантика в системі «людина-машина»* (К., 1986) та *«Український семантичний словник: Проспект»* (К., 1990, рос. мовою), одним із провідних авторів яких виступила Н.Ф. Клименко. Зусилля дослідників були передусім зосереджені на розробленні принципів підготовки лінгвістичних баз даних і баз знань про мову — основи її машинного фонду як інформаційно-довідкової, навчальної, редакційно-видавничої та власне дослідницької лінгвістичної системи, на створенні машинних версій традиційних словників української мови та автоматичному укладанні на їх основі словників нових типів. За словник, що найоб'ємніше подає відомості про слово — стрижневу одиницю системи української мови, яка пов'язує між собою одиниці її нижчих (фонема, морфема, силабеми, акцентеми) й вищих (словосполучення, речення) рівнів, для розв'язання поставлених завдань було обрано тлумачний 11-томний *«Словник української мови»* (СУМ), видання якого було здійснено протягом 1970–1980 рр. Усебічне вивчення його метамови дало змогу розробникам машинного фонду української мови визначити формальні параметри різних типів значень, що їх здатне виражати українське слово: лексичних, словотвірних, граматичних, стилістичних, встановити закономірності та особливості взаємозв'язку форми та значення в слові.

Н.Ф. Клименко в цих дослідженнях свою увагу зосередила на пошуках способів і засобів моделювання взаємовідношень між різними підсистемами мови, взаємозв'язків лексичної і словотвірної семантики слів різної формальної будови. У її розділі *«Структура лексико-семантичного поля»* в монографії *«Формалізовані основи семантичної класифікації лексики»*

фікації лексики» об'єктом вивчення стали словотвірні відміни дієслів тематичної групи ткання, таких, як *ткати, в'язати, сукати, прясти, чухрати* та інших. На основі ретельного вивчення їхніх словопороджувальних можливостей, синонімічних і антонімічних відношень, тенденцій формування вторинних, переносних, експресивно-оцінних значень, Ніна Федорівна змодельовала структуру лексико-семантичного поля, що його утворюють у лексиці української мови дієслова зі спільною інтегральною семою «ткання». У монографії *«Лексична семантика в системі «людина-машина»* за об'єкт вивчення вона обрала складні прикметники української мови, показавши на прикладі прикметників з антонімічними основами **твердо-** і **м'яко-** та їх синонімами роль, яку такі композити відіграють у семантичній класифікації лексики, категоризації та аспектуалізації семантики слів. Основні теоретичні та практичні результати власних досліджень з формалізації семантики мовних одиниць, моделювання різноманітних лексико-семантичних комплексів, аналізу концепцій і здобутків інших українських і зарубіжних дослідників у цій галузі Н.Ф. Клименко узагальнила в розділі *«Принципи семантизації слів у наявних словниках»* до проспекту «Українського семантичного словника». На жаль, через низку об'єктивних причин цьому масштабному задуму створення комп'ютерного ідеографічного словника української мови за допомогою формалізованих процедур семантичної класифікації лексики не судилося здійснитися.

У 1986 р. після відходу на заслужений відпочинок В.С. Перебийніс Ніна Федорівна Клименко очолила відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства. Із середини 1970-х рр. наукову роботу Ніна Федорівна постійно поєднує з викладацькою, готуючи кадри українців, озброєних новітніми досягненнями структурної, прикладної та математичної лінгвістики в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. З 1981 р. вона керує написанням кандидатських дисертацій зі структурної, прикладної та математичної лінгвістики, україністики, загального мовознавства, а пізніше, з кінця 1990-х рр. — і з неоелліністики та перекладознавства. За ці роки під керівництвом Н.Ф. Клименко докторську дисертацію захистила М.Ю. Федурко, кандидатські — Є.А. Карпіловська, Т.І. Товкайло, Т.О. Гаврилова, А.Я. Середницька, Л.П. Кислюк, С.Є. Перепльотчикова, А.О. Савенко, А.А. Столярова, О.А. Мойсієнко, З.В. Павловська, Т.В. Любченко, О.О. Тищенко та В.А. Ардонсо. Проте значно ширше коло тих колег, які широко й незмінно вдячні Ніні Федорівні за рецензування та редагування їхніх праць, відгуки, консультації, конструктивну й доброзичливу критику, професійну й людську підтримку в складні моменти життя.

З 1988 р. під її керівництвом група співробітників відділу, до складу якої входили Л. І. Комарова, Є.А. Карпіловська, Н. В. Сніжко, розпочала виконання нової планової теми «Автоматизація досліджень з морфології сучасної української мови». Ця тема поклала початок багаторічним плідним дослідженням Н.Ф. Клименко та її колег з вивчення за

допомогою комп'ютера морфемної і словотвірної підсистем сучасної української мови, створення українських електронних словників нового типу. Одним з провідних завдань дослідників було формування генерального реєстру українських слів, що став згодом стрижнем комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. У кінці 1991 р. було завершено створення першої версії такого генерального реєстру. У ньому було подано відомості про морфемну будову, семантичні, функціональні й частотні характеристики понад 170 тис. українських слів, уміщених в авторитетних і різнотипних словниках повоєнного часу: 11-томного тлумачного «Словника української мови» (К., 1970–1980), 2-томного словника-довідника І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» (К., 1980–1981), 2-томного «Частотного словника сучасної української художньої прози» (К., 1981), «Словника іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука (К., 1974) та орфографічної частини «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (К., 1989). На основі генерального реєстру фонду за допомогою комп'ютера було укладено новий для української і в цілому слов'янської лексикографії словник — частотно-валентний *«Словник афіксальних морфем української мови»*, в якому всебічно було описано 817 українських афіксів: 145 префіксів і 672 суфікси. Ніна Федорівна у цьому словнику разом з програмісткою Т.І. Недозим підготувала префіксальну частину, разом з Є.А. Карпіловською написала докладну теоретичну передмову; суфіксальну частину словника уклали Є.А. Карпіловська, перша аспірантка Ніни Федорівни, разом з програмістом В.С. Карпіловським.

Створений комп'ютерний морфемно-словотвірний фонд визначив на наступні роки проблематику досліджень Н.Ф. Клименко з морфеміки та словотворення української мови, тематику не лише суто наукових, а й науково-популярних і лінгводидактичних її праць. Упродовж непростих 1990-х рр., позначених для Національної академії наук України браком фінансування, гальмуванням через це видання наукових праць, впливом висококваліфікованих кадрів і внаслідок цього скороченням наукових осередків, Ніна Федорівна продовжує невпинно попри всі особисті й суспільні проблеми працювати в улюбленій царині мовознавчої науки. Спектр тем її публікацій цих років красномовно засвідчує широту її наукових пошуків, зацікавлень, неослабну жадобу пізнання й руху до нових дослідницьких обріїв: 1991 р. — у видавництві «Радянська школа» виходить її книжка для молоді *«Як народжується слово»*, написана цікаво, жваво, дотепно, на свіжому величезному фактичному матеріалі; 1993 р. — разом з членом-кореспондентом НАН України І.Р. Вихованцем і кандидатом філологічних наук Є.А. Карпіловською вона видає за редакцією академіка НАН України В.М. Русанівського розширений курс самовчителя для російськомовних читачів *«Вивчаємо українську мову»*, в якому пише розділ *«Складні випадки*

словотворення», 1998 р. — світ побачили одразу дві праці Ніни Федорівни, адресовані викладачам і студентам-україністам — підручник *«Основи морфеміки сучасної української мови»* (перевиданий 2000 р.) та посібник *«Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови»*, підготовлений разом з Є.А. Карпіловською. Цього ж року вдалося нарешті завдяки фінансовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень Міністерства науки України опублікувати *«Словник афіксальних морфем української мови»*.

Триває протягом цього буремного десятиліття й всебічне, глибоке вивчення морфемної та словотвірної підсистем української мови. З'являються такі новаторські етапні праці в науковому доробку Ніни Федорівни, як *«Морфемні структури слів сучасної української літературної мови»* (1991 р.), доповідь на XII Міжнародному з'їзді славистів у Кракові в 1998 р. *«Морфеміка слов'янських мов як об'єкт типологічного вивчення»* (обидві — разом з Є.А. Карпіловською), *«Морфемна структура слова як одиниця типологічного опису мови»* (1995 р.) та інші. У ці роки увагу Ніни Федорівни привертає й така нова галузь лінгвістичних досліджень, як мовна синергетика, започаткована працями німецьких дослідників П. Менцерата, Г. Альтмана і Р. Келера. Наслідком апробації ідей мовної синергетики на матеріалі української мови стали такі розвідки Н. Ф. Клименко, як *«Виміри притягальної сили коренів у морфемній підсистемі мови»* (1994 р.), *«Двоїстість одиниць морфемної підсистеми мови як ознака її плинної рівноваги»* (1995 р.), *«Мовна синергетика як теорія систем із саморегулюванням і як складник комп'ютерної лінгвістики»* (1998 р.) та інші.

У середині 1990-х рр. завдяки підтримці посольства Грецької Республіки в Україні, колег в університетах Салонік і Атен склалися сприятливі умови для втілення в життя заповітної мрії Андрія Олександровича Білецького і Тетяни Миколаївни Чернишової — створення кафедри елліністики в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Важливу роль у здійсненні цього задуму зіграв високий науковий і людський авторитет Ніни Федорівни в колах елліністів світу і мовознавців України. З 1 вересня 1999 р. вона очолила новостворену кафедру елліністики, не пориваючи зв'язків з рідним відділом структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства. За десятиріччя завдяки зусиллям Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарева, Ф.О. Нікітіної та інших відомих учених-елліністів, а також за підтримки керівництва Київського університету та грецьких університетів і посольства Греції в Україні кафедра зміцніла, утвердила свій авторитет в Україні й у світі, виросло нове покоління елліністів — викладачів і дослідників, вихованців Ніни Федорівни, які активно працюють сьогодні на кафедрі, а також в Маріупольському державному гуманітарному університеті: С.Є. Перепльотчикова, А.О. Савенко, А.А. Столярова, О.А. Мойсієнко, З.В. Павловська, Т.В. Любченко, О.О. Тищенко та інші. Нині кафедру елліністики впевнено веде до нових звершень учень Н.Ф. Клименко —

кандидат філологічних наук Андрій Олександрович Савенко, талановитий перекладач і дослідник творчості видатних грецьких письменників Нікоса Казандзакіса і Стратиса Міривіліса.

Початок ХХІ ст. для українського мовознавства відзначений подією особливої ваги. У видавництві «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана 2000 р. світ побачила перша в історії мовознавства енциклопедія *«Українська мова»*. На вихід цієї праці культурна українська громада чекала майже 10 років. Ніна Федорівна ще на початку 1980-х рр. разом з іншими провідними вченими Інституту мовознавства — О.С. Мельничуком, І.Р. Вихованцем, В.В. Німчуком, О.Б. Ткаченком та іншими почала під керівництвом академіка В.М. Русанівського працювати над тематичним покажчиком до цієї енциклопедії. Згодом вона стала одним з основних її авторів і членом редакційної колегії цього видання. У цій унікальній праці, що узагальнила відомості про систему української мови, її історію, контакти з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами, про пам'ятки української мови та літератури, видатних українських мовознавців та зарубіжних мовознавців, які досліджували українську мову, Ніні Федорівні належать близько 130 персоналій і статей з проблем словотворення та морфеміки української мови. На сьогодні вийшли друком вже 2-е (2004 р.) і 3-є (2007 р.) видання енциклопедії *«Українська мова»*, кожне з яких було істотно доповнено новими важливими статтями з актуальних проблем українського мовознавства та новим цікавим ілюстративним матеріалом.

Творча й наукова активність Н.Ф. Клименко попри біг років не згасає. З відкриттям кафедри елліністики вже 10 років в її науковому доробку інтенсивно взаємодіють два потужні дослідницькі струми: україністика та елліністика, як у самостійному, так і в зіставному висвітленні широкого спектру проблем. Новий імпульс дослідженням з улюбленого словотворення дало зацікавлення Ніні Федорівни тенденціями оновлення української мови, динамічними процесами в її лексиконі. 2002 р. на V Міжнародному конгресі Міжнародної асоціації україністів у Чернівцях вона виступила з доповіддю *«Неологізування в українській мові в часи глобалізації»*. У 2003 р. для чергового, XIII Міжнародного з'їзду славістів у Любляні (Словенія) разом з Є.А. Карпіловською та Л.І. Даниленко Н.Ф. Клименко підготувала доповідь *«Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей»*, у якій на матеріалі української, російської, польської, чеської, словацької, болгарської та хорватської мов було показано спільні (типові) й відмінні (специфічні, етнокультурно марковані) вияви різноспрямованих, але взаємопов'язаних тенденцій їх розвитку: інтернаціоналізації (глобалізації) і націоналізації (етнізації), інтелектуалізації і демократизації, семантико-функціональної і прагматичної диференціації мовних ресурсів та нейтралізації відмінностей між ними, мовної економії, динаміки мовних норм. Підсумком численних виступів і публікацій 2000–2007 рр. з проблем української неології, а також вико-

нання під її керівництвом у 2001–2005 рр. планової теми відділу структурно-математичної лінгвістики «Динамічні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови» став розділ Н.Ф. Клименко *«Роль словотворення у сучасній українській номінації»* у виданій за її редакцією 2008 року разом з її ученицями Є.А. Карпіловською та Л.П. Кислюк монографії *«Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі»*. У вересні цього ж року з доповіддю *«Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці і словотворенні сучасної української мови»* у рамках програми XIV Міжнародного з'їзду славистів в Охриді (Македонія) вона виступила на засіданні тематичного блоку *«Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов»*, організованому Є.А. Карпіловською. Доповідь Ніни Федорівни, як і інших учасників блоку: К. Клещової (Польща), О.І. Коряковцевої (Польща/Росія), О.О. Кретова та І.О. Меркулової (Росія), З.А. Харитончик (Білорусь), Є.А. Карпіловської (Україна), викликала зацікавлення і жваву дискусію колег-мовознавців з різних країн. Доповіді та матеріали дискусії опубліковано того ж року в збірнику *«Динаміка та стабільність лексичних і словотвірних систем слов'янських мов»*.

До програми XIV Міжнародного з'їзду славистів цей тематичний блок було включено за поданням Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів. Н.Ф. Клименко з 2004 р. у цій високоавторитетній Комісії гідно представляє Україну і бере активну участь в усіх її наукових заходах. У 2004 р. — в Братиславі, 2005 р. — в Берліні, 2006 р. — у Мінську, 2007 р. — в Софії, 2009 р. — у Москві, 2010 р. — у Києві, 2011 р. — у Познані, 2012 р. — у Белграді, 2014 р. — у Віттенберзі на наукових конференціях, які проводить Комісія в рамках своїх засідань, Ніна Федорівна виступила з доповідями з різноманітних актуальних проблем сучасного словотворення: *«Базові концепти мови та словотвірний потенціал належних їм слів»*, *«Категорія відмінка іменника як мотиваційна база словотвірних типів похідних»*, *«Місце словотворення у функціонально-категорійній граматиці мови»*, *«Словотвірна параметризація лексичної семантики слова»*, *«Словотвірні засоби інтелектуалізації сучасної української мови»*, *«Дієслівне основокладання у контрастивному висвітленні»*, *«Текст як підґрунтя семантики композитів та їхніх функцій (типологія і характерологія)»*, *«Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов»* та *«Взаємодія різнорівневих похідних одиниць мови як критерій їх зіставлення (на матеріалі східнослов'янських і новогрецької мов)»*. Важливим здобутком української дериватографії став і гніздовий *«Шкільний словотвірний словник сучасної української мови»*, який разом з Ніною Федорівною уклали Є.А. Карпіловська і Л.П. Кислюк. Цей перший в україністиці словник такого типу, в якому було подано 127 найпоказовіших гнізд слів різних частин мови, вийшов у світ 2005 р. у видавництві «Наукова думка» в серії «Словники України».

2011 року вийшов друком перший в українській лексикографії *«Грамматичний словник сучасної української літературної мови. Словозміна»*.

Його уклад колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (роботу над словником розпочато було ще в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні) в складі В.І. Критської (керівник), Т.І. Недозим, Л.В. Орлової, Т.К. Пуздиревої та Ю.В. Романюк. Н.Ф. Клименко здійснила редагування цієї новаторської фундаментальної праці. Розглядуваний словник уперше подав правила побудови парадигм відмінювання для понад 140 тис. українських слів різних частин мови. Створені правила врахували широкий спектр формальних ознак української словозміни: 1) набори закінчень різних словоформ; 2) схеми наголошування та 3) морфологічні перетворення в основах слів під час їх відмінювання. Автори цього словника додали до його корпусу таблиці з кількісними показниками продуктивності окремих моделей словозмінних парадигм, які на надійній основі дають змогу встановити ядро й периферію системи словозміни сучасної української літературної мови. Нині під керівництвом Н.Ф. Клименко колектив укладачів працює над створенням електронної версії «Граматичного словника сучасної української літературної мови. Словозміна» як комп'ютерної дослідницької та інформаційно-довідкової системи.

2013 року світ побачила ще одна новаторська праця колективу співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики (Є.А. Карпіловська — керівник, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева та Ю.В. Романюк), в створенні якої Ніна Федорівна взяла участь як один з авторів — ідеографічний словник нової лексики «*Активні ресурси сучасної української номінації*». Це перша спроба в українській неографії здійснити моделювання мовних інновацій не за диференційними, а за інтегральними ознаками їхньої форми, семантики та властивостей функціонування в текстах і в системі мови, подати нові слова й словосполучення в складі цілісних груп (полів), що позначають певне поняття, актуальне для свідомості сучасних українців. Обговорюваний словник подає нові й актуалізовані слова або їхні складники (основи, афікси), які набувають активності у мовній діяльності сучасного українського суспільства, беруть участь в розширенні когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови.

У серпні 2013 року в складі делегації українських учених Н.Ф. Клименко взяла участь у роботі XV Міжнародного з'їзду славістів у Мінську (Білорусь). У рамках основної програми з'їзду вона виголосила доповідь на тему «*Основоскладання в процесах номінації сучасних східнослов'янських мов (у зіставленні з німецькою та новогрецькою)*».

Протягом останнього десятиліття тривала й активна творча діяльність Ніни Федорівни на полі елліністики. За її участі і завдяки її енергії оприлюднено такі важливі праці, про які мріяли свого часу Андрій Олександрович Білецький і Тетяна Миколаївна Чернишова, як «*Новогрецько-український словник*» (К., 2005 р., разом з О.Д. Пономаревим та Є.К. Чернухіним), «*Українсько-новогрецький словник*» (К., 2008, разом з

О.Д. Пономаревим і А.О. Савенком), *«Новогрецька література в українських перекладах»* (К., 2005, уклала разом з О.Д. Пономаревим), *«Новогрецька література: Антологія»* (К., 2008, уклала разом з О.Д. Пономаревим і С.Є. Перепляотчиковою), *«Практичний курс новогрецької мови»* (К., 1999, разом з О.Д. Пономаревим і Є.К. Чернухіним), а також низка статей і доповідей з різних проблем українсько-новогрецьких мовних паралелей, контактів, вивчення новогрецької мови в широкому історико- й лінгвокультурологічному контекстах.

У Львові 2014 р. за редакцією Н.Ф. Клименко побачила світ книга *«Неперервна філологія: класичні, візантинологічні та неоелліністичні студії в Україні ХХ століття»*, яку вона підготувала разом з У. Головач, А. Ясіновським, Л. Павленком та А. Савенком. До книги ввійшли також праці А.О. Білецького, Й.У. Кобіва та Ю.В. Шаніна.

А крім цього — викладання в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка курсів теоретичної граматики новогрецької мови, когнітивістики, зіставного й порівняльного мовознавства, підготовка аспірантів і докторантів, участь як члена Національної правописної комісії у підготовці «Проекту нової редакції українського правопису» разом з В.В. Німчуком, І.Р. Вихованцем, К.Г. Городенською, С.І. Головащук, Г.П. Півтораком, В.В. Жайворонком, О.Д. Пономаревим, А.П. Грищенком, Н.І. Тоцькою, написання статей для «Енциклопедії сучасної України» і ще довгий перелік важливих справ, обов'язків, доручень, завдань, задумів, планів. Напружене, насичене улюбленою працею і цікавими подіями життя справжнього науковця.

Академічна громада, колеги по мовознавчому цеху у вишах України гідно оцінили багаторічну плідну діяльність Ніни Федорівни Клименко, обравши її в травні 2006 року членом-кореспондентом Національної академії наук України зі спеціальності «мовознавство». Належно поцінували працю Ніни Федорівни і Історико-філологічного товариства Андрія Білецького, в створенні й діяльності якого вона брала і бере найактивнішу участь, і колеги-елліністи, уряд Греції. У 1999 році Товариство Андрія Білецького за плідну діяльність у поширенні грецької мови, літератури, культури в Україні було нагороджено номархією Атен почесним титулом «Посол Еллінізму». Номарх Атен пані Елені Бесбеа урочисто вручила цю почесну відзнаку віце-президенту Товариства Ніні Федорівни Клименко.

Президія НАН України у 2009 р. нагородила Ніну Федорівну Клименко відзнакою Національної академії наук України «За наукові досягнення» з нагоди 70-річчя від дня її народження. З цієї ж нагоди 2009 р. Салоніцький університет імені Аристотеля нагородив Н.Ф. Клименко золотим вінком. 2013 р. Грецька Республіка за визначні заслуги в розвитку духовних і культурних зв'язків між Україною і Грецією та за виняткові досягнення й відданість Грецькій Освіті нагородила Ніну Федорівну Клименко високою урядовою нагородою Греції — Орденом Доброчинності (Τάγμα της Ευθουίας). Цим орденом Греція нагороджує лише

жінок, своїх громадянок та іноземок, за заслуги перед Грецією та внесок у розвиток грецького суспільства та культури.

Невблаганно спливає час, але Ніна Федорівна всі негоди на своєму життєвому шляху незмінно зустрічає мужньо, улюбленою працею та муючи біль утрат і перемагаючи недугу. Мірилом істини для неї завжди були і є батькові слова: працювати сумлінно, поважати людей і жити по совісті. Улюблений світ слова, і рідного, українського, і грецького, який став рідним, дає їй творчу наснагу й сили рухатися вперед самій і вести за собою вдячних учнів і колег. Ювілей — це лише перепочинок у путі, можливість оглянути своє життя, пригадати дорогих людей і важливі події, осмислити зроблене. А попереду — нові задуми, плани, праця, яка дає віху і надію на майбутнє.

Редколегія журналу «Українська мова», авторитетним членом якої Ніна Федорівна Клименко є від часу заснування журналу в 2001 р., колектив Інституту української мови НАН України, вся українська мовознавча громада сердечно вітають дорогу, вельмишановну Ювілярку з поважною датою в її життєвому календарі і зичать їй міцного здоров'я та сил для нових звершень во славу української мови, науки та культури.

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА (Київ)

Статтю отримано 17.09.2014.

Ievgeniia Karpilovska

Kyiv

TIRELESS DEVOTION TO SCIENCE
(on the 75th anniversary of N.F. Klymenko)

ЗМІСТ

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

Лариса Масенко

Концепт *доля* в поезії Т. Шевченка у зіставленні з польським *los*
і російським *судьба* **3**

Дослідження

Василь Німчук

Четья 1489 року в контексті сучасної україністики **12**

Володимир Труб

Типи інтерферентних впливів у білінгвальному середовищі
України **32**

Мирослава Баган

Заперечення як засіб трансформації прецедентних феноменів **44**

Наталія Ясакова

Семантична типологія та мовна репрезентація
неозначено-особового суб'єкта **52**

Оксана Кушлик

Словотвірна парадигматика відперсональних дієслів
в українській мові **65**

Тетяна Сивокозова

Варіювання просторової семантики конструкцій
з прийменником *до* та іменниками в родовому відмінку
в східнополіському говорі XVII–XVIII ст. **80**

Марія Цуркан

Загальномовна та індивідуально-авторська
фразеологія у прозі Марії Матіос **90**

Наталія Кобченко

Категорійний статус прономінативів з наголошеним
префіксом *ні* **102**

Лілія Півнюва

Мова спеціального призначення як об'єкт лінгвістичних
студій **117**

Яна Литвиненко

Типи мотивації орнітономенів у східнополіських говірках **126**

**Огляди
та рецензії**

Петро Білоусенко

Підсумки і перспективи дослідження динаміки афіксальної
деривації українського іменника **145**

Галина Гримашевич

Голодомор в Україні крізь призму діалектного тексту
(рецензія) **155**

Світлана Єрмоленко, Ангеліна Пономаренко

Лінгвошевченкіана над часом (рецензія) **161**

Любов Струганець

Норма – невіддільна ознака літературної мови (рецензія) **167**

Ювілеї

Євгенія Карпіловська

Невтомне служіння науці
(до 75-річчя від дня народження Н.Ф. Клименко) **173**

**Мовна
мозаїка**

Валентина Фурса

Чим варто користуватися, а чим ні! **51**

Катерина Городенська

Гельсінська чи Гельсінкська спілка? **43**

Журналіст при мікрофоні чи перед мікрофоном? **79**

Презентує — це не репрезентує **101**

Санкції до (щодо, стосовно)..., санкції проти..., санкції для... **116**

Ямковий, а не ямочний ремонт доріг **172**

**Відомості
про авторів**

196

CONTENTS

To the 200th anniversary of Taras Shevchenko's birthday

Larysa Masenko

The concept of *dolya* in the poems by T. Shevchenko
in comparison to Polish *los* and Russian *sudba* **3**

Researches

Vasyl' Nimchuk

Chetyia Minea (the lives of saints) 1489 in the context
of contemporary Ukrainian studies **12**

Volodymyr Trub

Types of interferential influences in bilingual environment
of Ukraine **32**

Myroslava Bahan

Negation as a tool for transformation of precedent
phenomena **44**

Natalia Yasakova

Semantic typology and language representation
of the indefinite-personal subject **52**

Oksana Kushlyk

Word-building paradigmatic of personal-motivated verbs
in the Ukrainian language **65**

Tatyana Syvokozova

Variation of local semantics in construction with preposition
to and nouns in genitive case in the local dialect of Eastern Polissia
of XVII–XVIII centuries **80**

Maria Tsurkan

General linguistic and authorial phraseological units
in Maria Matios's prose **90**

Natalia Kobchenko

Category status of the pronominals with the stressed prefix *ni-* **102**

Lilija Pivnova

Language for special purposes as the subject for linguistic studies **117**

Yana Lytvynenko

The types of motivation birds names in east Polissya dialects **126**

Book review	<i>Petro Bilousenko</i> Results and prospects of research of dynamics of affix derivation of noun 145
	<i>Halyna Hrymashevych</i> The holodomor in Ukraine through the prism of dialectal text 155
	<i>Svitlana Yermolenko, Angelina Ponomarenko</i> Shevchenko's language studies over time 161
	<i>Liubov Struganets</i> Norm is an inseparable attribute of literary language 167
Anniversaries	<i>Ievgeniia Karpilovska</i> Tireless devotion to science (on the 75 th anniversary of N.F. Klymenko) 173
Linguistic miscellanea	43, 51, 79, 101, 116, 172
Contributors	196

Відомості про авторів

БАГАН Мирослава Петрівна, доктор філологічних наук, в.о. професора кафедри української мови та славістики, Київський національний лінгвістичний університет

БЛОУСЕНКО Петро Іванович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови, Запорізький національний університет

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ГРИМАШЕВИЧ Галина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЄРМОЛЕНКО Світлана Яківна, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

КАРПЛОВСЬКА Євгенія Анатоліївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

КОБЧЕНКО Наталія Віталіївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

КУШЛИК Оксана Павлівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ЛИТВИНЕНКО Яна Олександрівна, викладач кафедри педагогіки та інноваційних технологій, Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

МАСЕНКО Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

НІМЧУК Василь Васильович, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу історії української мови, Інститут української мови НАН України

ПІВНЬОВА Лілія Василівна, викладач української мови за професійним спрямуванням кафедри соціогуманітарних дисциплін, Східноєвропейський університет економіки і менеджменту м. Черкаси

ПОНОМАРЕНКО Ангеліна Юріївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови, Інститут української мови НАН України

СИВОКОЗОВА Тетяна Василівна, аспірант, Інститут української мови НАН України

СТРУГАНЕЦЬ Любов Василівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ТРУБ Володимир Михайлович, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ФУРСА Валентина Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики, Інститут української мови НАН України

ЦУРКАН Марія Валентинівна, методист ММК управління освіти Чернівецької міської ради, здобувач кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЯСАКОВА Наталія Юріївна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Національний університет «Києво-Могилянська академія»